

TREBALLS DE GEOGRAFIA 44

Universitat de les Illes Balears
Departament de Ciències de la Terra
(Geografia i Geologia)

**Treballs de Geografia, 44
1992**

ÍNDICE

UNA VISIÓN DE LA GEOGRAFÍA
Presentation of Yi-Fu Tuan: Joan Nogué i Font

Una visión de la Geografía
Yi Fu-Tuan

MUJER, TERRITORIO Y SOCIEDAD.
UN ANÁLISIS DESDE LA GEOGRAFÍA DEL GÉNERO

Introducción
Joana Maria Seguí, Joana Maria Petrus

**Familia y trabajo de la mujer en la agricultura. El caso
de Osona y Baix Empordà**
Gemma Cànoves

**Espacio, medioambiente, paisaje y lugar. Una
perspectiva desde la Geografía del Género**
Maria Dolors Garcia Ramon

**El triángulo imposible (sobre la difícil conciliación de las
figuras, palabras y cifras)**
M. A. Duran

Distribución espacial de la inmigración femenina en Palma
Antònia Ripoll

**Género y política en Barcelona durante la Segunda
República. Algunas estadísticas**
Mercè Vilanova

Mujer y agricultura de montaña
Antoni Tulla

Trabajo, género y diversificación económica en zonas rurales
Ana Sabaté Martínez

ESTUDIOS

Filosofía, Geografía y Percepción
Antoni Morro

**Análisis morfométrica y cuantitativa de la red fluvio-
torrencial del municipio de Calvià**
Jaume Servera

**El transporte de productos forestales a través de los
puertos secundarios de Mallorca (1913-1964)**
P. J. Brunet Estarelles

**Oronimia, Hidronimia y Fitonimia. Una aproximación a
la terminología geográfica del paisaje natural
menorquín**
Antoni Ordines

La carta urbana europea, un documento de 1992
Antònia Ripoll

NOTAS DE CONGRESOS / NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

**Treballs de Geografia, 44
1992**

SUMMARY

A VIEW OF GEOGRAPHY
Presentation of Yi-Fu Tuan: Joan Nogué i Font

A view of Geography
Yi Fu-Tuan

WOMAN, TERRITORY AND SOCIETY.
AN ANALYSIS FROM THE GEOGRAPHY OF GENDER

Introduction
Joana Maria Seguí, Joana Maria Petrus

**Family and woman's work in the agriculture. A case of
Osona and Baix Empordà (Catalonia)**
Gemma Cànoves

**Space, environment, landscape and place. A view from
the Geography of Gender**
Maria Dolors Garcia Ramon

**The impossible triangle (about difficulties in conciliation
of figures, works and numbers)**
M. A. Duran

Spatial distribution of the feminine immigration to Palma
Antònia Ripoll

Gender and Politics in Barcelona at the second Republic.
Some statistics
Mercè Vilanova

Woman and Mountain's Agriculture
Antoni Tulla

Work, Gender and economic diversification in rural areas
Ana Sabaté Martínez

STUDIES

Philosophy, Geography and Cognition
Antoni Morro

**Quantitative and morphometrical analysis of the ravine
stream network in the municipality of Calvià**
Jaume Servera

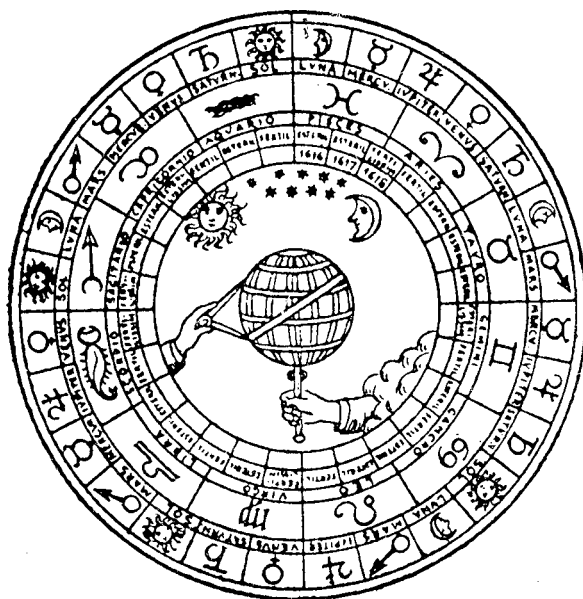
**The transport of forested products among the secondary
harbours of Mallorca (1913-1964)**
P. J. Brunet Estarelles

**Oronymy, Hydronymy and Phytonymy. An approxima-
tion to the geographic terminology of the natural
landscape of the island of Menorca**
Antoni Ordines

The act european urban, a document of 1992
Antònia Ripoll

NOTES OF CONGRESS / BIBLIOGRAPHICAL NOTES

TREBALLS DE GEOGRAFIA 44

Universitat de les Illes Balears
Departament de Ciències de la Terra
(Geografia i Geologia)

Director:

Climent Picornell

Consell de redacció:

Pere J. Brunet, Joan J. Fornós, Antoni Ginard, Miquel Grimalt, Joana M. Petrus, Antònia Ripoll, Onofre Rullan, Pere A. Salvà, Joana M. Seguí

Secretaria de redacció:

Francesca Vives

Ajudant de realització:

Josep Benítez Mairata

Coberta: Mapa d'imatge satèl·lit de les illes Balears (satèl·lit LANDSAT - 5 de la NASA, sensors MSSITM). Produït per la Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori del Govern Balear i realitzat per l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

Reproduït per Treballs de Geografia amb l'autorització de la COPOT (1993).

© del text: Els autors, 1992

© de l'edició: Universitat de les Illes Balears, 1992

Redacció:

«Treballs de Geografia»
Departament de Ciències de la Terra
Universitat de les Illes Balears
Carretera de Valldemossa, km 7.5
07071 Palma
Telèfon: (971) 17 30 00 / 01
Telefax: (971) 27 31 84

Subscripcions:

Servei de Publicacions de la UIB
Campus de la UIB
Cra. de Valldemossa, km 7.5
07071 Palma (Balears)

ISSN: 1133-181x

D.L.: PM 427-1980

Impressió: JORVICH, SL. Francesc de Borja Moll, 22. Tel. 72 70 10 / 71 12 14. E-07003 Palma (Balears)

**Treballs de Geografia, 44
1992**

ÍNDEX

**UNA VISIÓ DE LA GEOGRAFIA
Presentació de Yi-Fu Tuan: Joan Nogué i Font**

11

Una visió de la Geografia

Yi Fu-Tuan

13

**DONA, TERRITORI I SOCIETAT.
UNA ANÀLISI DES DE LA GEOGRAFIA DEL GÈNERE**

Introducció

Joana Maria Seguí, Joana Maria Petrus

21

Família i treball de la dona a l'agricultura. El cas d'Osona i el Baix Empordà

Gemma Cànoves

23

Medi ambient, espai, paisatge i lloc. Una perspectiva des de la Geografia del gènere

Maria Dolors Garcia Ramon

39

El triángulo imposible (sobre la difícil conciliación de las figuras, palabras y cifras)

M. A. Duran

47

Distribució espacial de la immigració femenina a Palma

Antònia Ripoll

63

Gènere i política a Barcelona durant la Segona República. Algunes estadístiques

Mercè Vilanova

77

Dona i agricultura de muntanya

Antoni Tulla

83

Trabajo, género y diversificación económica en zonas rurales

Ana Sabaté Martínez

99

ESTUDIS

Filosofia, Geografia i Percepció

Antoni Morro

111

Anàlisi morfomètrica i quantitativa de la xarxa fluviotorrencial del municipi de Calvià

Jaume Servera

119

El transport de productes forestals a través dels ports secundaris de Mallorca (1913-1964)

PJ Brunet Estarelles

131

Oronímia, Hidronímia i Fitonímia. Una aproximació a la terminologia geogràfica del paisatge natural menorquí

Antoni Ordines

145

La carta urbana europea, un document de 1992

Antònia Ripoll

153

NOTES DE CONGRESSOS / NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

159

UNA VISIÓ DE LA GEOGRAFIA

PRESENTACIÓ DE YI-FU TUAN

Joan Nogué i Font¹

L'any 1984 vaig presentar una Tesi Doctoral a la Universitat Autònoma de Barcelona inspirada fonamentalment en els pressupòsits teòrics i metodològics de la geografia humanística. De la llarga llista d'autors que m'inspiraren -i em guiaren- durant els anys d'elaboració de la Tesi, en sobresortia un que em despertava particularment l'interès, la curiositat, la simpatia. Era Yi-Fu Tuan.

*No era només la seva obra la que m'atreia especialment, sinó també la seva persona, la seva trajectòria vital. Yi-Fu Tuan, avui ciutadà dels Estats Units d'Amèrica, neix a la Xina, concretament a Tientsin, el 5 de Desembre de 1930. Fill de diplomàtic, la seva escolarització primària es reparteix entre la Xina, Austràlia i Filipines. La seva família es trasllada a Gran Bretanya i allí obtindrà, més tard, la llicenciatura i el mestratge en geografia per la Universitat d'Oxford. Des d'Anglaterra salta als Estats Units on es doctorà a la Universitat de Califòrnia, a Berkeley, el 1957. Poca gent sap, per cert, que la seva Tesi Doctoral s'inscriu en la més pura tradició geomorfològica nord-americana. La mateixa Universitat de Califòrnia en publica una versió resumida el 1959, amb el títol **Pediments in Southeastern Arizona**.*

*Tuan abandonarà ben prompte aquesta línia de recerca. Tan aviat, que a la tardor del 1961 publicarà a la revista **Landscape** el seu primer article en una línia ja clarament humanística. El títol era "Topophilia or Sudden Encounter with the landscape", de fet, un avenç del llibre que, uns anys més tard, el 1974, el consagraria com el geògraf humanístic més influent i destacat: **Topophilia: A Study of environmental Perception, Attitudes and Values**. Tuan -és cert- s'allunyà de la seva formació inicial com a geògraf físic, però mai n'ha renegat ni molt menys ha rebutjat els coneixements adquirits en aquella etapa, ans tot el contrari, en la seva extensa obra s'entreveu a tort i a dret una especial sensibilitat per l'entorn natural, pel medi físic, pel medi ambient; sensibilitat que prové -com ell mateix ha reconegut manta vegades del seu bagatge -i rodatge- com a geomorfòleg.*

*A **Topophilia** li seguirà, el 1977, una altra gran obra, un veritable "clàssic" **Space and Place: The Perspective of Experience**, publicat per diverses editorials i en diverses edicions. A través d'aquest llibre -i sense oblidar l'enorme quantitat d'articles publicats en prestigioses revistes acadèmiques-, Tuan comença a ser un autor conegut, respectat i llegit també des*

¹ Catedràtic de Geografia Humana de la Universitat de Girona, 17 071 GIRONA.

d'altres disciplines, especialment des de la psicologia ambiental, l'antropologia i l'arquitectura del paisatge.

Quan vaig realitzar, al llarg de 1987, una estada com a postdoctoral fellow al Departament de Geografia de la Universitat de Wisconsin a Madison (USA), Yi-Fu Tuan, que acabava d'arribar de Minnesota, impartia -amb un èxit públic i d'audiència sorprenents- un Curs (el "Geography 501") amb un títol pràcticament similar al del llibre: "Space and Place: A Geography of Experience". Tuan, per tant, seguia fidel a la seva pròpia concepció de la geografia, del mètode geogràfic i de les relacions dels éssers humans amb el medi que els envolta. I no es limitava a repetir una concepció dissenyada i desenvolupada uns anys abans, sinó que l'havia millorada i completada considerablement. Estudiants de totes les facultats i alguns visitants estrangers -entre els quals m'hi comptava jo mateix- seguien amb atenció -a vegades amb expectació- el discurs d'un home que no només domina perfectament el llenguatge escrit, sinó també l'oral.

Ara bé, la seva producció bibliogràfica i la seva reflexió intel·lectual, fora de l'aula, s'havien eixamplat en els últims deu anys cap a nous horitzons. El Tuan geògraf s'havia convertit en el Tuan assagista, en el Tuan pensador, en el gran erudit que escriu amb un estil literari excel·lent sobre els temes més diversos, sense per això deixar de ser geògraf. El ventall de professionals interessats per la seva obra s'havia també eixamplat enormement: ara també el cridaven a fer conferències o el convidaven a escriure articles els literats, els crítics, literaris, els filòsofs, els historiadors de l'art i de la literatura. Les seves últimes obres (*Landscapes of Fear*, 1980; *Segmented Worlds and Self: Group Life and Individual Consciousness*, 1982; *Dominance and Affection: The Making of Pets*, 1984; *The Good Life*, 1986; *Morality and Imagination: Paradoxes of Progress*, 1989) s'inscriuen clarament en aquesta línia d'oberta reflexió intel·lectual i filosòfica sobre la vida i la condició humanes, sempre -això sí- amb ulls de geògraf. Els seus llibres ja no serien comentats, només als *Annals of the Association of American Geographers* o al *Progress in Human Geography*, sinó també al suplement literari del *The New York Times*. Interessant evolució, poc entesa per alguns i aplaudida per d'altres, però sempre respectada, perquè, en qualsevol cas, el que és evident, és que la solidesa intel·lectual i el bagatge cultural d'aquest humil i discret homenet és ben poc habitual, per no dir excepcional.

UNA VISIÓ DE LA GEOGRAFIA

Yi-Fu Tuan*

Resum: Una visió de la Geografia

Quin és el caràcter intel·lectual i el nucli de la geografia? Una resposta, des d'un punt de vista general humanista, que pugui satisfer, alhora, la curiositat senzilla i un públic il·lustrat es basa en la definició del camp de la geografia com l'estudi de la terra com a llar de la gent. La casa, la llar és la clau, la paraula unificadora per a totes les subdivisions de la geografia, perquè la llar, en sentit ampli, té un significat físic, econòmic, psicològic i moral; és el conjunt de la terra física i un veïnatge concret; és un lloc de dificultats i llibertat, de situació i d'espai.

COL·LEGUES d'altres disciplines m'han demanat, més enllà de la simple curiositat: —què és la geografia? i, més específicament: —com consideres que ha de ser la geografia? Aquesta qüestió, pot ser molt bé que l'hagin feta a altres geògrafs; malgrat tot, jo sospito que és a aquells de nosaltres que treballem al camp més humà de la geografia a qui s'acostuma fer aquesta pregunta. La meua resposta reflecteix, naturalment, la meua línia de treball. He intentat, nogensmenys, incloure-hi el que he anomenat «una visió de la geografia» en el més ampli context possible, de forma que això fos interessant no solament per a geògrafs sinó també per a alumnes d'altres disciplines i, més generalment, per al públic culte. El què jo expòs aquí no pretén mostrar l'atractiu que té la geografia, en el sentit reduït o estricte que és d'utilitat per a la societat: tothom ja sap, o hauria de saber, que «els llocs i les seves produccions» són una part integral de la moderna educació de cada ciutadà. Vull satisfer les persones cultes i els pensadors que, tenint ja acceptat el camp dels valors pràctics, vulguin tenir un millor coneixement de quin és el seu nucli intel·lectual.

Vaig començar amb una definició popular durant la fi dels anys quaranta i el començament dels cinquanta: la geografia és l'estudi de la terra considerada com la llar de la gent. M'agrada aquesta definició per un parell de raons, una d'aquestes raons és que deixa clar immediatament que la geografia, malgrat tota la sofisticació tècnica dels seus especialitzats subcamp, no és un coneixement remot o esotèric sinó una qüestió humana bàsica. Els homes de qualsevol lloc cerquen entendre la naturalesa de la seva llar. Quan aquest coneixement és articulat en paraules o en dibuixos i mapes, per molt primitius que siguin, això constitueix geografia. Mentre hi hagi éssers humans, hi haurà sempre aquest coneixement, aquesta geografia (Sauer, 1956).

* El doctor Tuan és «John K. Wright Professor» i «Vilas Research Professor» al Departament de Geografia a la Universitat de Wisconsin, Madison. Wisconsin 53706.

Traducció: Climent Picornell i Miquel Carrió, Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears. Agraïm la supervisió de Jeroni Sureda, de l'Escola Oficial d'Idiomes de Barcelona. Aquest article és una traducció de l'original «A view of Geography» aparegut a la *Geographical Review*, gener de 1991. American Geographical Society, Nova York. La traducció i la reimpressió per TREBALLS DE GEOGRAFIA s'ha fet amb el permís de l'American Geographical Society, que retén tots els drets.

Terra

Considerau que hi ha tres paraules clau en la definició. La primera és Terra. La geografia és l'estudi de la terra considerada com la llar dels homes. Com és la terra? Com són les seves característiques físiques? Cap grup humà no pot sobreviure sense donar sentit al seu entorn —els seus Aires, les seves Aigües i els seus Llocs, com va remarcar Hipòcrates. Els geògrafs físics han treballat sobre aquesta curiositat i aquesta necessitat bàsiques. Han provat d'entendre la terra com una entitat física o natural a la qual viuen els humans. La geografia física pot ser una pura ciència física amb lleugeres mencions de la gent i les seves obres (Leighly, 1955). Encara, però, per a tots aquells que reclamen legítimament que van fent una ciència física, aquesta resta com una ciència fermada, en un nivell fonamental, a la escala humana (Hartshorne, 1959, 41-47). D'aquesta manera, mentre que els geògrafs físics poden estudiar la terra en conjunt o per parts, les parts que ells estudien molt rarament, quasi mai, atenyen la microescala de, per exemple, l'estructura molecular dels minerals o les turbulències de l'aire per damunt les fulles de diferents formes. Els geògrafs físics examinen la superfície i la crosta més superficials de la terra, però quasi mai el nucli intern, que és massa remot perquè tingui un interès per als homes corrents. Estudien les formes de la terra, els climes i els organismes biològics que han viscut durant els dos darres milions d'anys, però rarament els que han viscut en els més distants períodes geològics. Es restringeixen ells mateixos al període quaternari i amb èmfasi especial a l'holocè (Knox, 1985), ja que és en aquest moment que la terra esdevé la llar de les espècies humanes.

Perquè el quaternari és, a més, el període dels humans i dels seus antecessors, hi ha una tendència en la geografia física a encaixar amb la geografia humana prehistòrica. El manteniment dels nostres remots avis no pot ser entès sense un coneixement detallat dels medis ambient del passat (Holliday, 1988). Un geògraf de les migracions prehistòriques ha de ser també un competent geògraf físic per explicar els passadissos oberts en les làmines de gel o les rutes disponibles en les terrasses marines elevades (Sauer, 1944).

Humans

I ara que he introduït els humans a escena, deixau-me explorar llur importància, ja que ells constitueixen la tercera paraula clau en la definició. Al començament del segle XX, els geògrafs, especialment els formats des de la geologia, tenien tendència a veure els humans, de forma general, com a agents geològics: aquesta significació, adduïen, es basa en la seva capacitat per transformar la superfície de la terra.

Més tard, els humans foren considerats com a éssers culturals o socio-polítics i, encara més tard, com a éssers psicològics, i fins i tot com a individus amb capacitat de saviesa i bogeria (Vale, 1988). D'aquesta manera, la conceptualització geogràfica dels éssers humans anava guanyant complexitat, i ells mateixos acabaren per ser el centre de l'interès. Fins al punt que mentre això ocorria, els geògrafs entraren dins la categoria d'humanistes. El vertaders geògrafs humanistes exploren la terra no tant per la terra en sí com pel que aquesta els pot dir dels residents humans i del seu caràcter. Sens dubte, moltes de les característiques dels humans són reveladores de les innombrables maneres en què la gent circula per la realitat externa. Per als geògrafs això és significatiu, sobretot, en les sinergies de terra i vida.

Deixau que us en posi un exemple. Un tema central en la geografia escolar és el paper dels homes canviant la faç de la terra (Thomas, 1956; Goudie, 1990). Tradicionalment, l'atenció es dirigeix cap a la terra en tant que aquesta ha estat alterada. Fins i tot quan els geògrafs es giren cap als éssers humans com a agents de canvi, més que cap al vent o l'aigua, el focus continua sent la terra: la geografia, per tant, roman com una ciència de la terra. Però suposem que el focus s'altera. L'estudi de la natura transformada esdevé llavors un dels camins cap a un millor coneixement de la gent i de la societat. A la pregunta: —com és aquesta gent? un geògraf ha de respondre que ells són el tipus de gent que embruta el seu propi niu (pol·lució ambiental), o el tipus que demostra una considerable ingenuïtat i energia construint marjades en els tròpics humits (Parsons and Denevan, 1967). En la mesura en què cada investigador persegueix la pregunta: —per què la gent actua envers la natura de la manera en què ho fa? el pensament és com el d'un geògraf humanista, i els descobriments que són conseqüència de la perspectiva distintiva de la geografia són una contribució a l'empresa humanista.

Deixau-me donar-vos una idea per fer una passa més envant. M'he temut que els geògrafs d'ara demostrin interès per la dimensió psicològica dels éssers humans. Una manera perquè els geògrafs explorin aquesta dimensió és estudiar la forma com els humans han transformat la natura d'una manera imaginativa: per exemple, l'aigua de les fonts és obligada a saltar i la natura és miniaturitzada als bonsais. En l'examen detingut d'aquestes activitats, la distorsió que causen els humans a plantes i animals —a més que s'hi passa gust i és evident que es fa amb afecte—, ens ho il·lustra molt més bé i d'una manera que va més enllà de la nostra capacitat d'abstracció. El plaer que ens dona la contemplació dels grans jardins del món ens demostra que, en un primer instant, les persones que els admiren han oblidat completament que el seu fonament és el joc, és a dir,

l'arbitrarietat, que els jardins són fruit de l'exercici capriciós del poder dels humans (Tuan, 1984).

Llar

De les tres paraules clau de la definició de geografia, el terme *llar* ocupa la posició central, i es pot argumentar, tal vegada, que quan els geògrafs s'allunyen d'aquesta idea canvien el nucli del seu camp d'estudi. Aquesta idea sembla tenir el suport de la intuïció i del sentit comú. Els geògrafs físics poden ser descrits com a científics de la Terra que estan interessats per les capes del planeta —des de la capa litològica fins a l'estratosfera— que estan més a prop de les necessitats humanes; intuïtivament, han confinat la seva recerca als límits més extrems per alt i per baix que encara cauen dintre una noció de sentit comú de la Terra com la *llar* dels homes.

El concepte de *llar* és molt ampli i elàstic. El camp d'estudi que cerca comprendre'l totalment ha de ser, per tant, també ampli i mal-leable. El mot *llar* òbviament té un component físic. En un dels extrems de l'espectre, el planeta Terra és una entitat física o natural. A l'altre extrem, la casa és una estructura material. Entre els dos, els limitats espais del món humanitzat, des dels camps tancats als estats polítics protegits per pantalles de radar, són tots realitats tangibles. Quines són les característiques materials d'aquesta *llar*? La gent ha de saber si una unitat d'espai pot oferir la familiaritat i el suport material d'una *llar*; ha de conèixer el plànol de la casa, el seu caràcter espacial, de quina manera se'n diferencien les parts. N'ha de conèixer els recursos i la localització i com pot mantenir-ne la integritat material. La qualificació d'un geògraf aplicat és, essencialment, la qualificació de cada persona que té un casa i té la responsabilitat de gestionar-la. La diferència és d'escala i de sofisticació. Per exemple, respecte de la quantitat i la qualitat d'informació necessària per gestionar una *llar*, un simple programa i un inventari elaborat per la mestressa de la casa esdevé, a l'escala de regió o de país, un elaborat informe d'utilització del sòl (Stamp, 1951) i un GIS dels geògrafs contemporanis.

El mot *llar* significa molt més que un escenari natural o físic. Especialment el terme no es pot limitar a un lloc edificat. Un bon punt de partida per entendre la *llar* pot ser no la seva manifestació material, sinó més bé un concepte: la *llar* és una unitat d'espai organitzat mentalment i materialment per tal de satisfer les necessitats biosocials bàsiques, reals i percebudes de la gent i, més enllà, les seves més altes aspiracions estètiques i polítiques.

La *llar* és una creació tan simbòlica com material. El sistema simbòlic més poderós i precís dels humans és el llenguatge. Les paraules o el llenguatge

conformen l'existència de les *llars*. Un exemple ho aclarirà. Els caçadors que paren parany al bosc i que només trepitgen el medi ambient natural viuen en un espai vital. Un món completament humanitzat es va creant posant noms als indrets o les característiques naturals, classificant-los de diverses maneres i contant-ne històries. El bateig i la taxonomia són una mena d'inventari de recursos econòmics. El llenguatge, en aquest sentit, és un instrument pràctic de supervivència. Però pot passar que es doni nom a més objectes dels que siguin estrictament necessaris per sobreviure. Es crea una *llar* més gran del que les necessitats demanen; la seva extensió per obra de mitjans verbals es pot presumir destinada a satisfer l'intel·lecte. Per una altra part, encara que la majoria de les paraules en el llenguatge humà tinguin un to emocional que genera un lligam automàtic entre les coses exteriors i nosaltres mateixos, hi ha paraules que duen una càrrega emocional superior que la de les altres i poden ser aplicades a trets d'especial importància, com per exemple un arbre gegantí o un penyal prominent.

Això que aquí hem esboçat breument pel que fa a aquests caçadors esdevé enormement més complex pel que fa a les grans societats cultes. En aquestes, els camps conrats i els assentaments humans colpegen els ulls, però caldria recordar que quan els europeus colonitzaren Amèrica del Nord i Austràlia, molt abans que les destrals caiguessin damunt els arbres per preparar l'establiment de les granges, extenses superfícies de terra foren prèviament posseïdes mitjançant els rituals familiars de la topografia: es posà nom als trets físics, es dibuixaren mapes i s'escrigué sobre els episodis èpics de les exploracions. Sense aquestes passes que transformen simbòlicament l'espai en *llar* o en món, els canvis materials difícilment poden continuar, si no és en el context de la casualitat i a petita escala (Carter, 1988). Per altra part, aquests sistemes simbòlics cal que siguin continuats i renovats, si no volem que el món creat perdi els significats que motiven la gent a mantenir el seu medi material. Un exemple de renovació, o de canvi d'actuació simbòlica, és l'elaboració de meravellosos atlas que abasten tot l'espai abans que s'hagin confeccionat mapes topogràfics de tipus lineal-direccional, i la publicació d'històries i geografies locals o nacionals abans que els diaris o els relats de les exploracions. I, evidentment, el paisatge considerablement alterat a l'instant assoleix una ressonància simbòlica: perquè els objectes de la natura, a través de la màgia de les narracions de contes o de les danses, poden vibrar amb un significat, llavors d'aquesta manera més ho poden fer les coses i els ambients creats per l'home (Langer, 1967, 87, 241). Paraules com *llar*, *veïnatge*, *ghetto*, *suburbi*, *poble*, *ciutat*, *granja*, *camp*, *regió*, *província* i *nació-estat* no són gairebé gens neutrals

en el seu significat, i no només descriuen les característiques físiques. Es mostren no com a etiquetes sinó com a noms propis o minipoemes que evocuen i accentuen —fan tornar d'alguna manera més intensa i real— la personalitat dels llocs (Ward, 1989).

Obligació i Llibertat

Els humans transformen medis ambient en mons, natura en llars. Els humans són a la vegada actors i agents, però també han de patir tots els graus de la passivitat. La gent d'onsevilla sigui és molt conscient de la manera com afecten els ensurts provocats pels agents externs —inundacions i sequeres i enemics humans— les seves vides. De fet, la inseguretat de l'existència en les societats i els temps pre-moderns era tanta, que rarament els homes es consideraven ells mateixos com a agents o creadors. Així, un paisatge de camps i conreus és essencialment «natura» tant per als senzills agricultors com per a sofisticats europeus pre-moderns; no té història, encara que gairebé tot hagi estat alterat pels homes de forma extensiva i progressiva al llarg dels temps (Yen, 1982; Tuan, 1989). També, tant a Europa com a la Xina, el jardí és «natura», encara que pugui ser el resultat de la major artificiositat i sofisticació. Només la ciutat és manifestament el resultat de l'activitat humana. La ciutat, des d'un principi, ha estat vista de forma ambivalent, ja sigui com una orgullosa realització de l'ordre humà estable feta contra els avatars de la natura, ja sigui com una pressumptuosa impietat que pot provocar la colera dels déus.

La major part de les obligacions o els entrebancs que limiten la vida són desconeguts per als humans. Els ignoren perquè no són considerats esdeveniments imprevists. Per exemple, les estructures d'espai, temps i recursos imposen alguns límits a l'acció de qualsevol grup humà, però poden no ser considerats com a limitacions. Si no és que el grup té l'oportunitat de comparar-se amb altres grups, les estructures que en suporten el manteniment no actuen com a entrebancs o limitacions, sinó com a punts de partida inexplorats de maneres culturals de fer les coses. Amb un major coneixement, els humans poden arribar a esbrinar que el sentit del poder i del control promès a través de pràctiques culturals és sovint una il·lusió. Així, els indis de Labrador utilitzen escapularis per pronosticar bones àrees de caça. Deuen creure que una pràctica tan solemne els permetrà controlar el subministrament alimentari. Realment, la solemnitat té poc a veure amb la localització exitosa de les àrees de caça abundant. La pràctica té èxit perquè és utilitzada per triar a l'atzar els llocs seleccionats per a la caça (Moore, 1957).

Considerem un altre exemple: les ciutats i els pobles de les planes suaument ondulades, com les de

l'Oest mitjà nord-americà solen presentar un model de localització jerarquitzat. El model exhibit per la localització dels centres urbans de mides diferents suggereix un disseny global, de conjunt, però no és res de tot això, no sorgeix del cap d'un planificador, encara que tingui la perfecció poligonal d'un floc de neu. Els humans no tenen tant de control sobre les coses com els agrada pensar, i la seva fragilitat està exposada no només a l'amenaça del caos sinó també a l'existència de processos sistemàtics i a models que no formen part de la intencionalitat humana. Els geògrafs que han publicat dins el corrent positivista han esdevingut d'enorme valor per a la geografia humanista quan han mostrat les limitacions de la consciència humana ensenyant a veure als homes i les dones moderns, amb una precisió i una extensió desconegudes pels tràgics del passat, la subtilesa i la ubiqüitat de les actuacions del destí.

Els humans actuen per tal d'aconseguir un objectiu, però pot resultar que l'objectiu aconseguit no sigui el resultat d'una acció intencionada, sinó més bé el resultat d'unes forces superiors de les quals no es tenia un coneixement previ. També, quan els humans actuen per assolir un objectiu, pot passar que el que s'ha aconseguit, amb tots els seus profits temporals o locals, sigui de llarg abast i no se'n puguin pronosticar les conseqüències negatives. La cultura pròpia, però, no són només ulleres que permeten veure-hi a les persones, sinó també ulleres que, inevitablement, estan tenyides i, per això, la visió es veu influida en un sentit o en l'altre. La intel·ligència possibilita als humans superar les limitacions de la cultura, i així els humans reconeixen, cada cop més, les pròpies limitacions de la intel·ligència, funcionant com ho fa de forma binària o d'alguna altra manera determinada genèticament que, en un futur, els científics descobriran.

La llibertat, paradoxalment, depèn del reconeixement dels límits de les obligacions. El principal esforç de l'educació liberal és mostrar fins a quin grau no són lliures els humans. És humà imposar límits, materials i conceptuals, a l'entorn d'un mateix i dels mons. Llar, veïnatge i nació-estat són espais delimitats, i la pròpia cultura allibera els humans fins a l'abast dels seus límits i condueix les seves energies. La humanitat senzilla és educada en els espais limitats de la llar, el veïnatge, la família i la comunitat. I, tot i que quan un poble se sent amenaçat a casa seva fuig agosaradament creuant un oceà o un continent cap a la llibertat, la seva intenció és restablir un món limitat on assolir una forma de vida familiar (Ostergen, 1988).

Al llarg dels darrers cent anys, aquests mons limitats han hagut de patir una nova amenaça, afegida als desastres naturals i a la violència sòcio-política tan familiar al gènere humà. Em referesc a l'obertura

potencialment alliberadora de la vida moderna, encara desorganitzada, i a l'ordre socio-econòmic que duu implícit. L'obertura moderna és bona en el sentit que obliga la gent a escorcollar els llocs i els costums tradicionals de forma freda i cerebral, però és dolenta si destrueix totalment el concepte de delimitació — de límits. Sense aquests conceptes la gent podria perdre no tan sols el sentit de la pietat que els fa humans, sinó també el poder de superació, sigui quina sigui la condició limitant en la qual es trobin. Llar, per a una persona moderna, és un punt de partida, abans que el lloc («*locus*») de lleialtat permanent. Aquesta idea de la llar com un simple punt d'aturada, que té les arrels en una religió o una filosofia d'influència universalista i ascètica, és ara mateix totalment secularitzada i, per això, sense cap casta d'intencionalitat o suport transcendents. Un important repte per al geògraf contemporani és veure de quina manera les forces de la modernitat, que inclouen no només la tecnologia, sinó també l'exercici responsable o cínic de la intel·ligència crítica, transformen un món pre-modern de llocs limitats i arrelats en models dinàmics, canviants, que si mostren un mínim d'avenç en alguna direcció, tendeixen cap a un món desconcertant de diversitats locals i uniformitat global (Sack, 1988).

Llar i Moralitat

La llar, en tant que lloc viscut íntimament, comporta un significat moral. Els codis morals s'apliquen, abans de res, als humans. Certament, en les comunitats tribals i en les societats tradicionals, s'apliquen, en primer lloc, al grup local: els externs, dels quals no es pot esperar un comportament correcte, no poden gaudir de tots els avantatges. Però atès que, mentre el concepte de llar es propaga també es propaga la població per a la qual aquests codis morals són aplicables, al llarg dels segles s'observa que la gent habita en un mateix univers moral. Les religions i les filosofies universals subscriuen aquest punt de vista: en el cas del budisme, fins i tot a les plantes i als animals inferiors els apliquen codis de comportament inspirats en un sentit exagerat de la compassió.

En certes cultures pre-modernes de caçadors, es respecten alguns animals, encara que els maten, i entre els agricultors pre-moderns amb una visió del món tenyida de por, algunes plantes i alguns animals són considerats tabús. Però aquesta actitud vers els éssers vius no humans no és el mateix que l'actitud d'atribuir-los drets i obligacions, o veure'ls tombant sota l'ègida d'una suprapersonal concepció de la justícia (Kay, 1985). Encara avui conceptes semblants tendeixen a ser aplicats només a les espècies humanes. Per exemple, quan els geògrafs parlen de justícia gairebé sempre pensen en una justícia social dins un

món de persones estrangeres. Els pins-roigs i les balenes no hi estan inclosos. Però... i si tot el planeta és considerat com la llar dels humans i reconeixem que no hi forasters, humans o no? I què passa si tèm-se d'això ocorre en un moment en què els suports religiosos de la moralitat que fan possible profunds sacrificis s'han debilitat, no només pel benestar material sinó també per una secularització del pensament racional?

La Cultura de la Geografia

He intentat mostrar que la geografia, tot i el caràcter distintiu de les seves especialitats, és un camp coherent d'estudi, però seria deshonest si no confessàs que això no és la totalitat del quadre. La geografia es manté unida també per raons extralògiques, és a dir, per una tradició i una cultura, una visió del món i fins i tot un temperament que algunes persones arriben a tenir. Com a tradició i cultura acadèmica, la geografia endinsa les arrels en el pensament dels grecs. Ha prosperat en certes èpoques més que en altres, en certs indrets més que en altres. Diria que perquè prosperi la cultura de la geografia, l'íntim coneixement de la pròpia localitat, basat en una coneixença de com els llocs i els pobles poden ser profundament diferents, fins i tot a distàncies curtes, s'ha de combinar amb una apreciació més abstracta de la terra com un tot. Europa, des de mitjans del segle XIX fins a l'actualitat, sembla haver complert aquesta condició, però no els Estats Units, tot i que una poderosa ideologia cultural i política afavoria una concepció d'Amèrica com a espai i escenari aclaparat per l'experiència i el coneixement de les diferències i els lligams locals (Lowenthal, 1968; Jackson, 1972). I encara, irònicament, no és aquest sentit abstracte de la terra i de la llar el mateix fenomen que els geògrafs contemporanis intenten entendre per tal d'arribar a la comprensió del món modern?

Retorn ara a la visió mundial. Aquí he d'emfasitzar una altra vegada les tres paraules clau: terra, llar i gent. Aquestes paraules, i específicament el terme central, el concepte de llar, aporten als geògrafs una perspectiva única de la realitat. S'unifiquen sobre aquesta mateixa perspectiva, que no és tant un programa conscient com un temperament o una disposició natural. Així, els geògrafs físics, si deixen de banda la geomorfologia o la climatologia, gairebé sempre s'acosten a la geografia humana força més que a la geologia o a la ciència de l'alta atmosfera. Per la seva part, els geògrafs humans, per molt immersos que estiguin en la realitat humana, són de forma inevitable sensibles als cants de sirena de la natura: els pica la curiositat per saber com els seus companys de la branca física s'acosten a la natura, i en el propi

treball dels geògrafs humans, encara que faci referència a ciutats, en el fons hi planeja la pal·lidesa del cel de Nova Anglaterra o la crueltat del sol de Florida.

Una observació final. No importa com de reductiva o abstracta sigui una línia de recerca individual, els geògrafs no se senten confortables amb una visió

singular com la de Newton o com la d'un economista. La raó és senzilla: si cada cop més els geògrafs insisteixen en la precisió i en la quantificació en detriment de la visió globalitzadora i de la divulgació, no podran esperar mai entendre la Terra com una llar.

Referències

- Carter, P. 1988. *Road to Botany Bay: An exploration of landscape and history*. New York: Alfred A. Knopf.
- Goudie, A. 1990. *Human impact on the natural environment*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Hartshorne, R. 1959. *Perspectives on the nature of Geography*. Chicago: Rand and McNally.
- Holliday, V. T. 1988. Genesis of a late-Holocene soil chronosequence at de Lubbock Lake archaeological site., Texas. *Annals, Association of American Geographers* 78: 594-610.
- Jackson, J. B. 1972. *American space: The centennial years 1865-1876*. New York: Norton.
- Kay, J. 1985. Native Americans in the fur trade and wildlife depletion. *Environmental Review* 9: 118-130.
- Knox, J. C. 1985. Responses of floods to Holocene climatic change in the upper Mississippi valley. *Quaternary Research* 23: 287-300.
- Langer, S. K. 1967. *Mind: An essay of human feeling*. Baltimore. John Hopkins Press.
- Leighly, J. B. 1955. What had happened to physical geography? *Annals, Association of American Geographers* 45: 309-315.
- Lowenthal, D. 1968. American scene. *Geographical Review* 58: 61-88.
- Moore, O. K. 1957. Divination, a new perspective. *American Anthropologist* 59: 61-88.
- Nash, R. 1989. *Rights of nature: A history of environmental ethics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Ostergren, R. C. 1988. *Community transplanted: The transatlantic experience of a Swedish immigrant settlement in the upper Middle West, 1835-1915*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Parsons, J. J., and W.M. Denevan. 1967. Pre-Columbian ridged fields. *Scientific American* 219: 92-101.
- Sack, R. D. 1988. Consumer's world: Place as context. *Annals, Association of American Geographers* 78: 642-664.
- Sauer, C. O. 1944. Geographic sketch of early man in America. *Geographical Review* 34: 529-573.
- . 1956. Education of geographer. *Annals, Association of American Geographers* 46: 287-299.
- Stamp, L. D. 1951. *Applied geography*. London essays in geography eds. L.D. Stamp and S. W. Wooldridge, 1-18. London: Longman.
- Thomas, W. L., ed. 1956. *Man's role in changing the face of the earth*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tuan, Y-F. 1984. *Dominance and affection: The making of pets*. New Haven: Yale University Press.
- . 1989. *Morality and imagination: Paradoxes of progress*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Vale, T. R. 1988. Clearcut logging, vegetation dynamics, and human wisdom. *Geographical Review* 78: 375-386.
- Ward, D. 1989. *Poverty, ethnicity, and the American city: Changing conceptions of the slum and the ghetto, 1840-1925*. New York: Cambridge University Press.
- Yen, D. E. 1982. *Tikopia: The prehistory and ecology of a Polynesian outlier*. Honolulu: Bishop Museum Press.

DONA, TERRITORI I SOCIETAT (una Anàlisi des de la Geografia del Gènere)

Joana Maria Seguí Pons¹
Joana Maria Petrus Bey¹

Els dies 27 i 28 de novembre de 1991 va tenir lloc a la Universitat de les Illes Balears (UIB), a Palma, el seminari Dona, Territori i Societat (una Anàlisi des de la Geografia del Gènere).

De l'organització se n'encarregà el Departament de Ciències de la Terra (UIB). Els organismes que hi col·laboraren foren: l'Institut de la Dona del Ministeri d'Afers Socials, l'associació universitària DUS (Dona, Universitat i Societat) i l'Institut de Ciències de l'Educació de la UIB.

Aquest Seminari nasqué amb el propòsit d'apropar el món universitari, en particular, i el públic, en general, a una de les línies més actuals i interessants en el camp de la investigació geogràfica, la de la geografia i el gènere, preocupada per l'estudi de les desigualtats socio-espacials i ambientals derivades dels diferents papers que la societat assigna a homes i dones.

El Seminari va tenir un caràcter multidisciplinari, ja que hi participaren professors de distintes universitats i de diversos àmbits científics destacats per les seves aportacions a aquest camp d'estudi. Comptarem amb la presència de Maria Dolors Garcia Ramon, catedràtica de Geografia Humana de la Universitat Autònoma de Barcelona, i una de les científiques espanyoles que més esforços ha dedicat als estudis de gènere des del camp de la geografia. Ella inaugurà les sessions amb la conferència: «Dona, espai i medi». Així mateix hi participà Mercè Vilanova, catedràtica d'Història de la Universitat de Barcelona i coordinadora de la revista *Història Oral*, qui desenvolupà una exposició sobre «L'analfabetisme i el gènere a Barcelona durant els anys trenta». A les tres ponències relacionades amb la dona i l'activitat laboral en zones rurals hi intervingueren Antoni Tulla, catedràtic de Geografia Humana de la Universitat Autònoma de Barcelona, que exposà el treball «Dona i agricultura de muntanya»; Gemma Cànoves, professora de Geografia Humana de la mateixa universitat, pronuncià la conferència titulada: «Família i treball de la dona a l'agricultura»; i Ana Sabaté Martínez, professora de Geografia Humana de la Universitat Complutense de Madrid, dissertà sobre «Trabajo, género y diversificación económica en las zonas rurales».

Tres ponències tractaren de la relació entre la dona i els espais urbans: la d'Aurora García Ballesteros, catedràtica de Geografia Humana de la Universitat Complutense de Madrid i també una de les geògrafes que inicià a Espanya aquest tipus d'estudis en la nostra disciplina, que desenvolupà una conferència sobre «Mujer y espacio urbano». Dues ponències més se centraren en la ciutat de Palma: la d'Antònia Ripoll, professora de Geografia de la Universitat de les Illes Balears, amb el títol «Distribució espacial de la immigració femenina a Palma»; i la que presentarem Joana Maria Seguí, professora de Geografia Humana, i Joana Maria Petrus, professora d'Anàlisi Geogràfica Regional, ambdues de la Universitat de les Illes Balears, amb el títol: «La distribució de l'activitat femenina en una ciutat mitjana: Palma».

¹ Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears, 07071 PALMA.

El seminari sobre **Dona, Territori i Societat (una Anàlisi des de la Geografia de Gènere)** ens ha apropat a un coneixement de la geografia, i per tant de la realitat, molt més complex, més estereoscòpic, ja que la major part de vegades aquesta visió no sol adoptar-se als estudis, tinguin o no aquests un caràcter espacial. Preferentment s'analitzen xifres on el comportament masculí és el que marca la pauta i, en canvi, s'amaguen les diferències que aquest manté amb el comportament femení.

Bàsicament, des de l'òptica de la geografia, el Seminari es va centrar en dos tipus de qüestions: les de caràcter teòric i metodològic i les relacionades amb l'activitat laboral de la dona.

Sota aquesta doble visió es contemplaren aspectes com aquests:

— Els lligams que hi ha entre l'esfera de la producció i la de la reproducció. Les relacions de gènere es troben freqüentment més vinculades a les estructures socials que a les variables econòmiques.

— El problema de les fonts per als estudis de gènere, la revisió de les estadístiques oficials i la problemàtica de llur anàlisi en profunditat.

— La subestimació del treball de la dona a partir de les estadístiques oficials, ja que la relació de la dona amb l'activitat laboral presenta formes menys convencionals que la de l'home. Per tant, el treball a temps parcial, l'economia submergida o el treball domèstic remunerat no apareixen com a modalitats de treball en sentit estricte, és a dir, a temps complet, a la major part de les estadístiques oficials.

— La necessitat d'utilitzar alternatives a l'estadística oficial que permetin interpretar la realitat de forma més completa a fi de procedir a elaborar generalitzacions. En aquest sentit s'ha emfasitzat en la importància de l'enquesta, tant per part dels geògrafs com per part dels sociòlegs i els historiadors. L'enquesta recull, precisament, la relació entre les esferes de la producció i la reproducció.

— La necessitat d'utilitzar un paradigma no econòmic, sinó que tingui en compte altres paràmetres, com el temporal, i la definició del sentit del temps mateix. Els paràmetres econòmics no són sovint suficients per explicar aspectes com ara la situació de la dona, la situació de la població subdesenvolupada, la de la població rural o fins i tot la de la població jubilada. Com assenyala M. Ángeles Duran, «les estadístiques són com la llum, creen ombres».

— La necessitat de combinar, per tant, els enfocaments quantitius amb els qualitatius.

S'ha d'assenyalar també que les ponències relacionades amb l'activitat de la dona se centraren tant en el medi urbà com en el rural.

També s'analitzà la importància de l'alfabetització de la dona i el paper que aquesta exercí els anys trenta a Espanya i el que exerceix en l'actualitat, utilitzant com a font d'investigació la història oral.

Es treballaren també de forma polèmica, provocadora i crítica les diferències entre els espais públics i els espais privats, o el que s'anomena la geografia dels espais mínims.

FAMÍLIA I TREBALL DE LA DONA A L'AGRICULTURA: EL CAS D'OSONA I BAIX EMPORDÀ.

Gemma Cànoves¹

RESUM: Família i treball de la dona a l'agricultura. El cas d'Osona i Baix Empordà

L'estructura familiar condiciona la dinàmica de l'explotació agrària, la qual ha d'analitzar-se tant des d'el punt de vista econòmic com des de la composició familiar que forma el grup de treball.

Per entendre aquesta dinàmica és necessària una anàlisi profunda de les relacions del gènere i de la divisió patriarcal en que es basa la família.

L'explotació agrària familiar és un marc idoni per estudiar la divisió del treball des d'una perspectiva de la dona.

PARAULES CLAU: Dona, Explotació agrària, Estructura familiar, Perspectiva del gènere.

ABSTRACT: Family and woman's work in the agriculture. A case of Osona and Baix Empordà

Family structure conditions the dynamics of the farming, which must be analysed as from the economic point of view as from the family composition that forms the work group.

A deep analysis of the gender relations and patriarchal division in which family is based, is necessary for understanding this dynamics.

Family farming is a suitable framework to study the work division from a women's perspective.

KEYWORDS: Women, Farming, Family structure, Gender perspective.

¹ Dept. de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona. 08193 Bellaterra.

Introducció

L'objectiu d'aquesta conferència se centra a analitzar l'activitat laboral que desenvolupen les dones agricultores en l'explotació agrària familiar. El nostre estudi s'ha realitzat en dues comarques de Catalunya: Osona i el Baix Empordà caracteritzades per un sector primari orientat a la ramaderia bovina i porcina.

A nivell teòric el nostre treball s'emmarca en les idees de la geografia del gènere. Un corrent de pensament que considera el factor gènere, és a dir, les diferències creades socialment entre els homes i les dones. Així la nostra investigació intenta destacar que l'explotació agrària familiar, s'estructura i reflecteix aquestes divisions socialment creades entre homes i dones i que existeix una divisió del treball clarament determinada pel gènere.

A nivell metodològic, l'estudi s'ha basat en dos sistemes de treball, que considerem complementaris en aquests tipus de temàtiques. Per una part hem realitzat una enquesta sobre un mostreig en les dues àrees d'estudi i per l'altre hem completat la informació amb una sèrie d'entrevistes en profunditat. A partir d'aquests resultats elaborem una tipologia de famílies amb l'objectiu d'establir les relacions que existeixen entre la composició de la família i la dinàmica agrària de l'explotació. Una de les hipòtesis de partida d'aquest treball ha estat analitzar si l'estructura de la família i les relacions de gènere que en ella es donen és un factor important per entendre la dinàmica i supervivència de l'explotació agrària familiar.

És de destacar que la necessitat d'elaborar una enquesta específica ha vingut forçada per l'escassetat de dades sobre el treball de les dones a l'agricultura, com demostren recents estudis (MAJORAL, 1988; GARCIA RAMON, 1989; SOLSONA, 1989). A la vegada hi ha una convicció personal sobre els avantatges del treball de camp en aquest tipus d'investigacions que posen de manifest la validesa dels estudis a petita escala que permeten aprofundir en temàtiques complexes i que difícilment es poden recollir en les estadístiques oficials. El estudi realitzat es va plantejar en torn a cinc punts d'anàlisi.

En primer lloc, demostrar que en l'explotació agrària familiar existeix una clara divisió del treball en relació als homes i les dones.

En segon lloc, analitzar si existeix una correlació entre les diferents composicions familiars i el major o menor dinamisme econòmic de les explotacions.

En tercer, constatar la dificultat que tenen les dones a identificar i diferenciar el treball domèstic (reproductiu) i el agrari (productiu), com a resultat de la estreta relació que existeix entre l'àmbit de la casa i l'explotació.

En quart, destacar l'infravaloració social i econòmica que té el treball de la dona, en tant que

socialment només es considera treball real el que és retribuït econòmicament, i en el cas de l'explotació es tracta de la producció de mercaderies i serveis amb destí a l'exterior.

Finalment, analitzar si la mateixa situació de subordinació que ocupa la dona en la institució familiar es reflecteix en l'explotació agrària. En aquest sentit argumentem que el treball domèstic i gratuït és similar al que realitzen les dones agricultores sota el nom d'ajudes familiars. Tots dos tenen l'objectiu de satisfer les necessitats reproductives de la família.

L'àmbit d'estudi

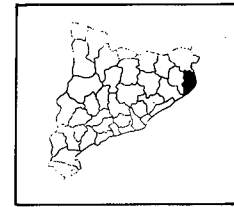
L'àmbit d'estudi d'aquest treball és l'explotació agrària familiar, en els dos aspectes que estructuren aquesta organització. Així per un costat, les relacions de gènere que es donen en el si de la família, i per un altre, com aquestes relacions es reflecteixen en l'organització i divisió del treball agrícola en l'explotació.

Hem escollit l'explotació agrària familiar, perquè entenem que és en aquest grup específic on es confonen i interrelacionen les activitats productives i reproductives de les dones. I on el treball productiu queda invisibilitzat per les contínues tasques d'ajut que realitza la dona amb l'objectiu de proveir la família. En aquest sentit, ens ha interessat l'explotació agrària familiar com a organització que no es regeix per uns criteris estrictament productius, ja que les relacions de treball estan mediatitzades pels vincles socials i familiars. Així, entenem que el funcionament d'aquesta unitat de producció-reproducció no es pot explicar sota un prisma estrictament econòmic, sinó que també requereix entendre les relacions de gènere produïdes en aquesta institució social, que compleix un paper més enllà de l'estrictament productiu i on juguen una sèrie de factors socials, amb objectius més amplis, com és la perpetuació i transmissió del patrimoni a les generacions futures.

Per tant, l'interès per l'explotació agrària familiar com a objecte d'estudi ve explicat en funció de dues premisses.

En primer lloc, cridar l'atenció per part de la geografia de la importància de l'anàlisi de les relacions de gènere per entendre una estructura en la que es combinen els interessos productius i reproductius. I en segon lloc, argumentar la falsetat de l'estudi antagònic que contraposa família i economia, producció i reproducció i assumeix que sota el capitalisme, la casa i el treball representen dues esferes funcionalment i espacialment separades (WHATMORE, 1990).

Baix Empordà
Divisió Municipal

Municipis

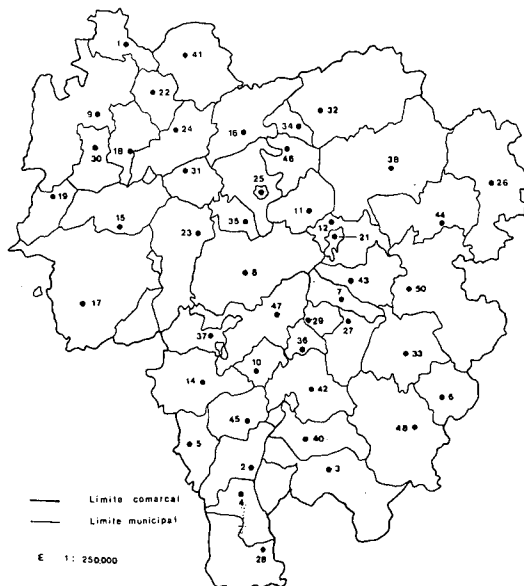
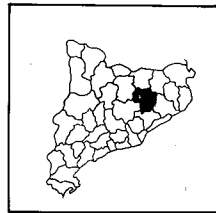
- 1 Albons
- 2 Begur
- 3 Benicarló d'Empordà
- 4 La Bisbal
- 5 Calonge de Mar
- 6 Castell-Platja d'Aro
- 7 Colomers
- 8 Corçà
- 9 St. Sadurn de l'Noya
- 10 Força
- 11 Fontanilles
- 12 Forçades
- 13 Garrigues
- 14 Guaita
- 15 Jafre
- 16 Monistrol
- 17 Palafregell
- 18 Palamos
- 19 Pals - sator
- 20 Pals
- 21 Parfana
- 22 La Pera
- 23 Regencós
- 24 Roda
- 25 Sta. Cristina d'Aro
- 26 St. Feliu de Guisola
- 27 Serra de Oria
- 28 La Tallada d'Empordà
- 29 Torrens
- 30 Torroella de Montgrí
- 31 Ulla
- 32 Ullastret
- 33 Ullastret
- 34 Vall - Ribera
- 35 Varies
- 36 Vilabertran

— Limite Comarcal
— Limite Municipal

E. 1: 250.000

Fuente: Elaboración propia a partir Inventario Cartográfico de Catalunya, 1989

Osona
Divisió municipal

— Limite comarcal
— Limite municipal

E. 1: 250.000

Fuente: Elaboración propia a partir Inventario Cartográfico de Catalunya, 1987

La metodologia de treball: L'enquesta i les entrevistes en profunditat

El nostre estudi s'ha basat en la realització de 152 explotacions enquestades (74 al Baix Empordà i 97 a la comarca d'Osona) en base a un mostreig aleatori simple, a la vegada hem completat la informació amb l'execució de 10 entrevistes en profunditat que ens ajudaren a matisar i entendre bona part dels resultats de l'enquesta. Aquest material ha estat la base per poder arribar a establir una tipologia de Família, que permeti identificar en quin grau influeix la composició familiar en la dinàmica de l'explotació agrària familiar.

Així hem arribat a identificar a la zona de treball tres tipus de composició familiar. Les famílies han estat agrupades en Famílies Troncals, Nuclears i Desintegrades.

Anomenem famílies Troncals les famílies extenses que es caracteritzen pel nombre dels seus membres (a la família conviu entre 2 i 3 generacions). En aquest grup hem considerat tant les famílies en les que els fills -malgrat tenir edat de dirigir l'explotació- depenen, almeys jurídicament, de la generació anterior, com les famílies en les que la segona generació s'ha sobreposat a l'anterior. Hem considerat que aquest és un grup homogeni de família i que la principal característica és la convivència generacional, la qual cosa explica en part uns tipus d'explotació agrària i una dinàmica social dels seus membres clarament influenciada per les relacions jeràrquiques i patriarcals, amb una divisió del treball en funció del sexe i l'edat dels seus membres. A la vegada podem dir que es tracta d'una estructura de família residual caracteritzada per l'estreta vinculació que mantenen els seus membres amb el patrimoni familiar.

Les famílies Nuclears són les que en major mesura s'assemblen a la família urbana, on conviu exclusivament una generació composta per la parella i els seus fills. La nostra hipòtesi de partida és que aquestes famílies són les que observaran un comportament més dinàmic en relació a l'explotació agrària.

Les famílies Desintegrades, són les que es caracteritzen per presentar una composició familiar atípica. En aquest grup es troben les famílies sense descendència i amb membres en edat activa que han sofert un procés de desintegració del model troncal típic (convivència de dos o més germans, presència exclusiva de la parella sense descendència, vídua amb o sense fills que conviu amb una cunyada, i/o germana, etc.). Per altra banda en aquest grup hem inclòs aquelles famílies sense descendència present i en les que la major part dels membres que la componen (generalment és la parella de vells) no estan en edat activa i/o són pensionistes, la qual cosa ens dona un tipus d'estructura familiar molt poc dinàmica en relació a les activitats de l'explotació.

En funció d'aquestes característiques de l'estructura

familiar, hem dividit les 152 enquestes realitzades en la nostra àrea d'estudi amb la repartició següent:

	Nº Casos	%
Famílies Troncals	65	42.8
Famílies Nuclears	67	44.1
Famílies Desintegrades	20	13.2
TOTAL	152	100.0

L'elaboració de la tipologia de família s'ha fet amb l'objectiu d'establir les relacions que existeixen entre la composició de la família i la dinàmica agrària de l'explotació. Una de les hipòtesis de partida d'aquesta investigació era analitzar si l'estructura de família i les relacions de gènere que en ella es donen es un factor important a l'hora d'entendre la dinàmica i supervivència de l'explotació agrària familiar. Per tant, establir aquestes tipologies ens permet veure com es comporten les diferents estructures familiars en relació a una sèrie de paràmetres (dimensió de l'explotació, règim de tinença de la terra, nivell d'especialització agrària, etc.) relacionats amb la dinàmica de l'explotació.

En base a aquest supòsit hem realitzat una anàlisi de les característiques més destacades de les explotacions agràries en relació als tres tipus de família mencionats. A la vegada, hem escollit una sèrie de preguntes indicatives que ens permetin veure el comportament i la càrrega de treball productiu i reproductiu que realitzen les dones en les explotacions.

La dimensió de l'explotació en relació a la tipologia de la família

Analitzant la Taula 1 podem constatar que la mitjana dels totals de superfície indica que les explotacions amb unes superfícies majors són les que corresponen a les famílies Troncals (41.31 ha), en menor mida se situen les famílies d'estructura Nuclear (15.76 ha) i amb unes superfícies clarament inferiors estan les famílies Desintegrades (5.61 ha). Aquests resultats ens confirmen que les explotacions de major dimensió corresponen al tipus de família que hem identificat com Troncal. Aquests resultats es corresponen amb les impressions obtingudes en el treball de camp, ja que és en aquest tipus de família on es concentren les grans propietats de terres i on s'ha conservat amb major cura el patrimoni familiar a través de la figura de l'hereu.

Si ens fixem en el règim de tinença en relació a la tipologia de família (Taula 2), podem veure que a grans trets el percentatge de propietat de la terra és menor a mesura que ens allunyem de l'estructura de la família Troncal, en tant que el règim de parceria presenta la dinàmica contrària, és a dir és més important en les famílies de tipus Nuclear i Desintegrat.

Taula 1. Superfície total de les explotacions en relació amb el tipus de família

Superfície total					
	Casos	Mitjana	Desv.	Mín.	Màx.
BAIX EMPORDÀ					
Troncal	27	13.64	8.30	2	35
Nuclear	33	21.11	19.91	0	85
Desintegrada	14	5.48	4.06	1	15
TOTAL	74	15.43	15.36	0	85
OSONA					
Troncal	38	60.97	151.27	1	800
Nuclear	34	10.58	7.72	0	33
Desintegrada	6	5.89	1.70	3	8
TOTAL	78	34.77	108.09	0	800
TOTAL					
Troncal	65	41.31	117.51	1	800
Nuclear	67	15.76	15.81	0	85
Desintegrada	20	5.61	3.47	1	15
TOTAL	152	25.35	78.52	0	800

Font: Enquesta Cànoves (1990)

Taula 2. Règim de tinença de la terra en relació amb el tipus de família

	Explot.	Troncal % explot.	Explot.	Nuclear % explot.	Desintegrada Explot.	% explot.
BAIX EMPORDÀ						
Propietat	27	100.0	30	90.9	10	71.4
Arrendament	16	59.3	21	63.6	7	50.0
Parceria	2	7.4				
TOTAL	27	100.0	33	100.0	14	100.0
OSONA						
Propietat	19.0	50.0	13	38.2	2	33.3
Arrendament	11	28.9	7	20.6	1	16.7
Parceria	11	28.9	18	52.9	3	50.0
Altres	1	2.6	1	2.9		
TOTAL	38	100.0	34	100.0	6	100.0
		TOTAL				
	Explot.	% explot.				
Propietat	101	66.4				
Arrendament	63	41.4				
Parceria	34	22.4				
Altres	2	1.3				
TOTAL	152	100.0				

Font: Enquesta Cànoves (1990)

Hectàrees dedicades a farratges i cereals en relació a la tipologia de la família

Hem considerat que les hectàrees que cada explotació dedica al cultiu de farratges i cereals és un indicador del nivell d'orientació comercial que té l'explotació. De la Taula 3 es desprèn que són les famílies de tipus Troncal les que acumulen un major nombre d'hectàrees dedicades a aquests cultius (16.44 ha) en menor mesura les Nuclears (12.97 ha) i

clarament inferiors les famílies de tipus desintegrat (4.89 ha). Si be això és lògic, ja que són les explotacions de les famílies Troncals les que tenen unes superfícies majors, també és un indicador de l'orientació productiva de cada estructura de família. Entenem que les explotacions de famílies d'estructura Troncal tenen una orientació més comercial de la producció mentre que les famílies de tipus desintegrat han de diversificar la seva producció i dedicar una part de la terra a productes per al consum familiar.

Taula 3. Hectàrees de forratges i cereals en relació amb el tipus de família

	Casos	Mitjana	Desv.	Mín.	Màx.
BAIX EMPORDÀ					
Troncal	27	12.28	7.96	1	34
Nuclear	30	17.16	13.70	4	50
Desintegrada	12	4.72	2.53	2	9
TOTAL	69	13.09	11.19	1	50
OSONA					
Troncal	38	19.39	25.54	1	150
Nuclear	33	9.15	5.68	2	23
Desintegrada	6	5.22	1.94	3	8
TOTAL	77	13.90	19.04	1	150
TOTAL					
Troncal	65	16.44	20.38	1	150
Nuclear	63	12.97	10.98	2	50
Desintegrada	18	4.89	2.30	2	9
TOTAL	146	13.52	15.77	1	150

Font: Enquesta Cànoves (1990)

Hectàrees dedicades a horta i tubercles en relació a la tipologia de família

Hem escollit el nombre d'hectàrees dedicades a horta i tubercles com indicador dels productes que en les explotacions familiars es destinen bàsicament a l'autoconsum. Partim de la hipòtesi que un tipus d'explotació més comercial dedica menys hectàrees a aquest tipus de producció. A la Taula 4 les mitjanes

dels totals ens indiquen que el nombre de ha. dedicades a aquests productes disminueix de les explotacions Troncals (0.82 ha) a les Desintegrades (0.59 ha). Segons aquests resultats no es compliria la nostra hipòtesi. No obstant, per àrees existeix una sèrie de diferències importants. En el Baix Empordà, la mitjana d'hectàrees dedicades a aquests productes és més alta en les famílies Desintegrades (0.39 ha), lleugerament inferior en les explotacions amb una estructura de

Taula 4. Hectàrees d'hortalisses i tubèrculs en relació amb el tipus de família

	Hortalisses/Tubèrculs (en hectàrees)				
	Casos	Mitjana	Desv.	Mín.	Màx.
BAIX EMPORDÀ					
Troncal	14	0.28	0.29	0	1
Nuclear	18	0.37	0.60	0	2
Desintegrada	9	0.39	0.43	0	1
TOTAL	41	0.34	0.47	0	2
OSONA					
Troncal	18	1.24	0.80	0	3
Nuclear	12	0.94	0.74	0	3
Desintegrada	2	1.53	2.09	0	3
TOTAL	32	1.15	0.85	0	3
TOTAL					
Troncal	32	0.82	0.79	0	3
Nuclear	30	0.60	0.71	0	3
Desintegrada	11	0.59	0.89	0	3
TOTAL	73	0.70	0.77	0	3

Font: Enquesta Cànoves (1990)

família nuclear (0.37 ha), essent la mitjana més baixa en les famílies de tipus Troncal (0.28 ha). Aquestes diferències sí que responen a la hipòtesi de partida i reflecteixen que és en les famílies amb una estructura més fragil i un nivell econòmic més baix on l'explotació familiar s'orienta clarament a una producció d'autoconsum o d'estalvi intern a base de produir productes vinculats al consum familiar. En el cas d'Osona, si bé podem dir que això es compleix, ja que són les famílies de tipus Desintegrat les que major nombre de ha. dediquen a aquestes produccions (1.53 ha), podem veure que també són importants en les famílies Troncals (1.24 ha) i menors en les Nuclears (0.94 ha). L'explicació d'aquest resultat ve marcat, en part, per la propia estructura de la família Troncal, on conviuen dues i tres generacions i en la qual l'activitat destinada a tenir cura de l'hort sol estar en mans de les dones d'edat més avançada.

El rànking d'especialització agrícola en relació a la tipologia de família s'ha elaborat amb l'objectiu d'identificar els diferents nivells d'especialització agrícola que es donen en relació a les diferents estructures familiars (Taula 5). De l'anàlisi es desprèn que tant en els totals com en les dades de les dues comarques, la menor especialització se situa en les famílies de tipus desintegrat. Aquest resultat recolzat pel treball de camp reflecteix que és en aquestes explotacions d'estructura familiar desintegrada on l'agricultura és més residual i per tant la falta d'especialització és deguda a la limitada producció agrària. Podem dir, que si bé sota la lògica capitalista l'explotació agrària tendeix a la especialització de la

producció, l'explotació agrària familiar s'escapa - com a estratègia de supervivència- a aquesta especialització i necessita de la diversificació de la producció per garantir la seva continuïtat.

El següent tema que ens interessa analitzar és veure les característiques i comportaments de les dones en relació a les diferents estructures familiars.

En primer lloc podem dir, que tal com indica la taula 6, l'edat de les dones en relació al tipus de família ens mostra de forma clara que les dones de les dues comarques tenen una mitjana elevada d'edat (51,69 anys) i és lògic que sigui en les famílies de tipus Desintegrat on es concentren les dones d'edat més avançada (62,65 anys).

El nivell d'estudis (taula 7 i gràfic 1) mostra que pràcticament no existeixen diferències de nivell d'estudis entre les dones en funció de les composicions familiars i podem dir que les dones tenen bàsicament estudis de nivell primari.

La dedicació de les dones a l'agricultura abans del matrimoni ens permet veure el seu grau de vinculació a l'agricultura i a la vegada el podem relacionar amb l'origen familiar de les dones enquestades (Taula 8 i gràfic 2). Partim de la hipòtesi que són les dones de les famílies de tipus Troncal les que tenen una major relació amb l'agricultura abans de casar-se i que és en les famílies nuclears on la dona té una menor vinculació al món rural. En totals el 58% de les dones es dedicava a l'agricultura abans del matrimoni. Per comarques existeixen una sèrie de diferències notables. En el Baix Empordà veiem que és la família de tipus Troncal i Desintegrada on de forma clara la

Taula 5. Ranking d'especialització agrícola en relació amb el tipus de família

	Casos	Mitjana	Mín.	Màx.
BAIX EMPORDÀ				
Troncal	27	4.00	1	7
Nuclear	33	3.00	1	7
Desintegrada	14	2.00	1	7
TOTAL	74	3.00	1	7
OSONA				
Troncal	38	3.00	1	5
Nuclear	34	3.00	1	3
Desintegrada	6	2.00	1	3
TOTAL	74	3.00	1	5
TOTAL				
Troncal	65	3.00	1	7
Nuclear	67	3.00	1	7
Desintegrada	20	2.00	1	7
TOTAL	152	3.00	1	7

Font: Enquesta Cànoves (1990)

Taula 6. Edat de les dones en relació amb el tipus de família

	Casos	Mitjana	Desv.	Mín.	Màx.
BAIX EMPORDÀ					
Troncal	27	51.07	10.63	35	81
Nuclear	31	51.71	10.72	29	83
Desintegrada	14	64.43	6.90	52	76
TOTAL	72	53.94	11.21	29	83
OSONA					
Troncal	38	45.97	13.29	27	74
Nuclear	34	52.09	11.43	14	70
Desintegrada	6	58.50	11.64	37	70
TOTAL	78	49.60	12.85	14	74
TOTAL					
Troncal	65	48.08	12.43	27	81
Nuclear	65	51.91	11.02	14	83
Desintegrada	20	62.65	8.72z	37	76
TOTAL	150	51.69	12.25	14	83

Font: Enquesta Cànoves (1990)

dona es dedicava a l'agricultura abans del matrimoni. Aquestes dades confirmen l'origen més agrari de les dones vinculades a les famílies Troncals, mentre que és en l'estructura Nuclear on es concentren les que tenen una menor vinculació a l'agricultura. El treball de camp ens ha confirmat que són les dones d'un origen menys agrari les que tenen més capacitat d'innovació, bé perquè no tenen tan arrelades les tradicions o bé perquè en alguns casos provenen de zones urbanes i tenen un nivell superior d'estudis.

Una altra dada interessant a considerar és la capacitat de mobilitat que tenen les dones, ja que és en part un indicador del nivell d'independència. La Taula 6 i el Gràfic 3 ens mostren que en general les dones tenen una mobilitat escassa. Només cal dir que més de la meitat de les dones no condueixen, fet que en el medi rural és un factor clarament restrictiu.

En relació a l'estructura de família podem veure que són les dones de les famílies desintegrades las que menys condueixen. Aquests resultats són lògics ja que és en aquests tipus de famílies on es troben les dones d'edats més avançades i conseqüentment les que han tingut menys oportunitats per capacitar-se.

En relació al salari que les dones s'assignarien pel treball que realitzen en l'explotació agrària podem dir que la Taula 10 i el Gràfic 4, ens demostren que els percentatges més alts se situen en els salaris que es troben entre 50-70.000 pessetes/mes (35,4%) i els de més de 70.000 pessetes/mes (36,2%). Per tipus de família, són les dones de famílies d'estructura Troncal i Nuclear les que responen en major grau que s'assignarien aquests salaris, mentre que en les famílies de tipus desintegrat les dones s'assignen uns salaris més baixos (entre 30.000-50.000 pessetes). Ja hem apuntat que les dones de les famílies desintegrades són les d'edats més avançades el que explica que

realitzen menys treball en l'explotació i, en part, s'assignin un salari menor.

El nivell de participació de la dona en les decisions és en general alt (Taula 11 i Gràfic 5). Dels totals deduïm que les dones participen en les decisions entre molt (26,5%) i bastant (44,9%). El nivell de participació de les dones en les decisions és en general més elevat en les famílies de tipus Nuclear, tant per Osona (87,5%) com al Baix Empordà (78,8%). Aquest resultat s'explica degut al fet que la pròpia estructura de la família així ho facilita.

La continuïtat de l'explotació és una dada que ens permet saber fins a quin punt existeix una projecció de futur en base a les diferents estructures de família. En els totals de la Taula 12 i el Gràfic 6, podem constatar que un 60% de les explotacions afirmen que els agradaria que un familiar continués amb l'explotació, mentre que el 40% restant ho rebutja.

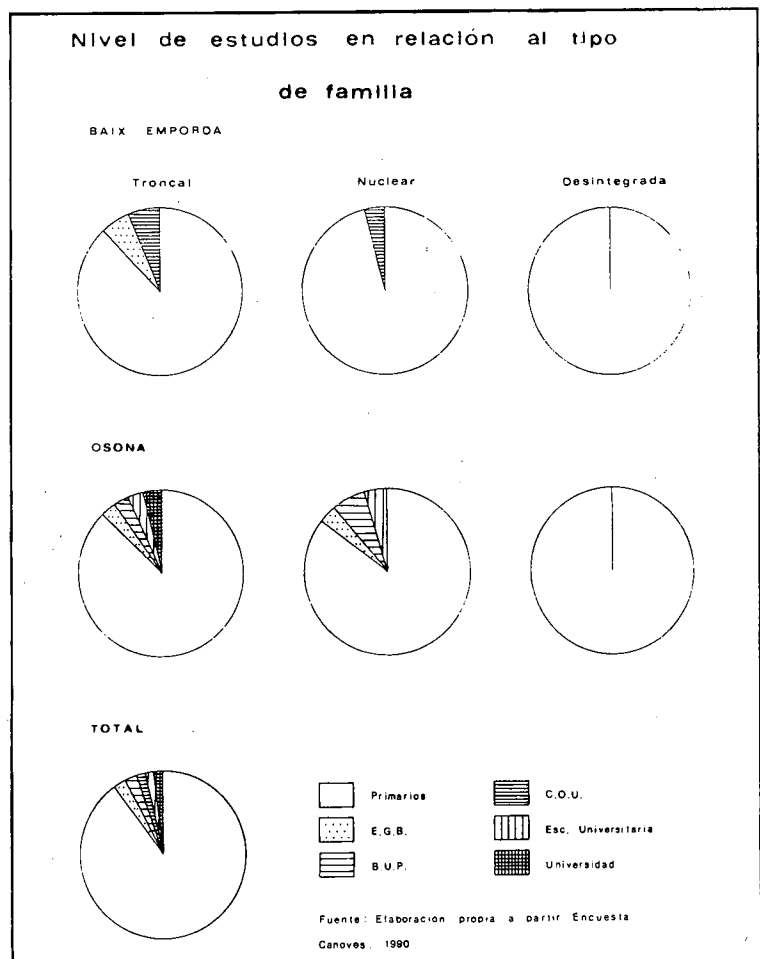
En relació a la tipologia de família podem veure que en les dues comarques el percentatge més alt de respostes negatives se situa en les famílies de tipus desintegrat, 60% a Osona i 53,8% al Baix Empordà, la qual cosa és lògica, ja que és en aquests tipus de famílies on existeixen menors possibilitats que algú continuï amb l'agricultura.

En la situació contrària es troben les famílies Troncals, que són les que ofereixen un percentatge més alt de respostes afirmatives en les dues àrees (70,6% a Osona i 7,8 al Baix Empordà). Aquestes respostes clarament afirmatives s'expliquen en tant que són les famílies extenses les que tenen unes perspectives més clares de continuïtat en l'explotació. A la vegada, és en aquesta estructura de família Troncal on tradicionalment s'han mantingut els grans patrimonis familiars a través de la figura de l'hereu.

Taula 7. Nivell d'estudis en relació amb el tipus de família

	BAIX EMPORDÀ			OSONA			TOTAL
	Troncal	Nuclear	Desint.	Troncal	Nuclear	Desint.	
PRIMARIS							
Nº casos	15	25	6	28	24	3	101
% columna	88,2%	96,2%	100,0%	88,5%	85,7%	100,0%	90,2%
EGB							
Nº casos	1			1	1		3
% columna	5,9%			3,1%	3,6%		2,7%
BUP							
Nº casos				1	2		3
% columna				3,1%	7,1%		2,7%
COU							
Nº casos	1	1					2
% columna	5,9%	3,8%					1,8%
ESCOLA UNIV.							
Nº casos				1	1		2
% columna				3,1%	3,6%		1,8%
UNIVERSITAT							
Nº casos				1			1
% columna				3,1%			0,9%
TOTAL							
Nº casos	17	26	6	32	28	3	112
% columna	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
% fila	34,7%	53,1%	12,2%	50,8%	44,4%	4,8%	100,0%

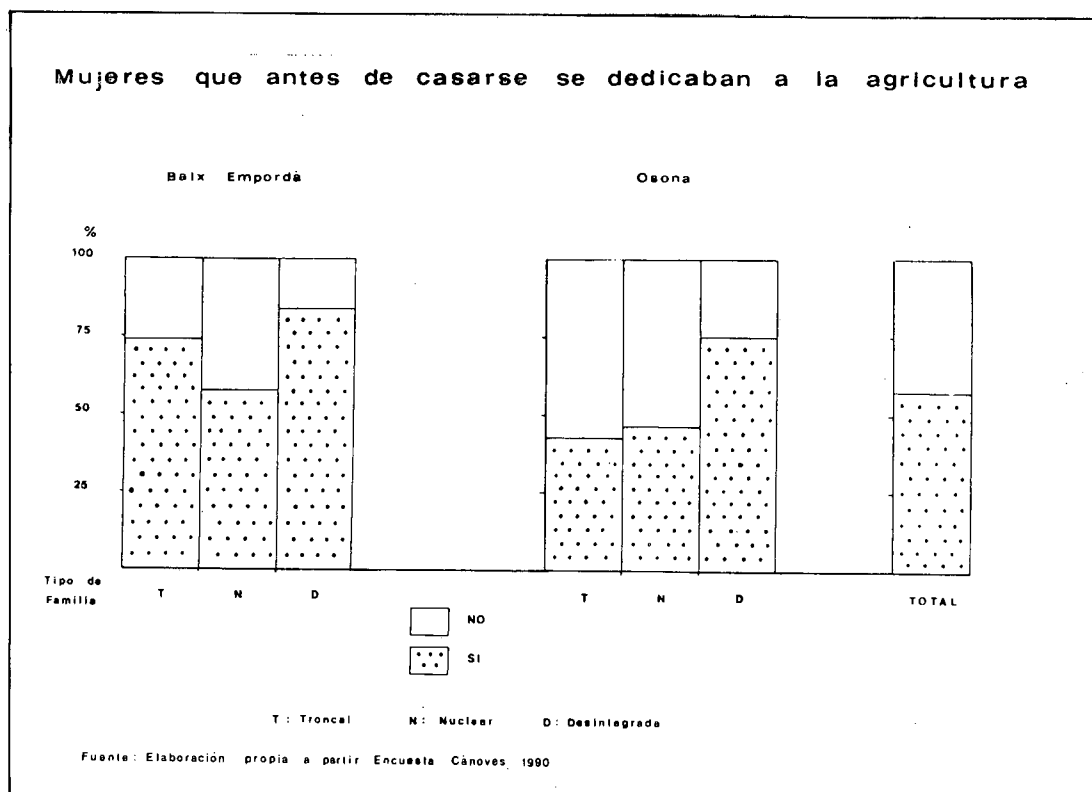
Font: Enquesta Cànoves (1990)

Taula 8. Dones que abans de casar-se es dedicaven a l'agricultura en relació amb el tipus de família

	BAIX EMPORDÀ			OSONA			TOTAL
	Troncal	Nuclear	Desint.	Troncal	Nuclear	Desint.	
SI							
Nº casos	20	18	11	14	15	3	81
% Columna	74,1%	58,1%	94,6%	42,4%	46,9%	75,0%	57,9%
NO							
Nº casos	7	13	2	19	17	1	59
% Columna	25,9%	41,9%	15,4%	57,6%	53,1%	25,0%	42,1%
TOTAL							
Nº casos	27	31	13	33	32	4	140
% Columna	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
% fila	38,0%	43,7%	43,7%	47,8%	46,4%	5,8%	100,0%

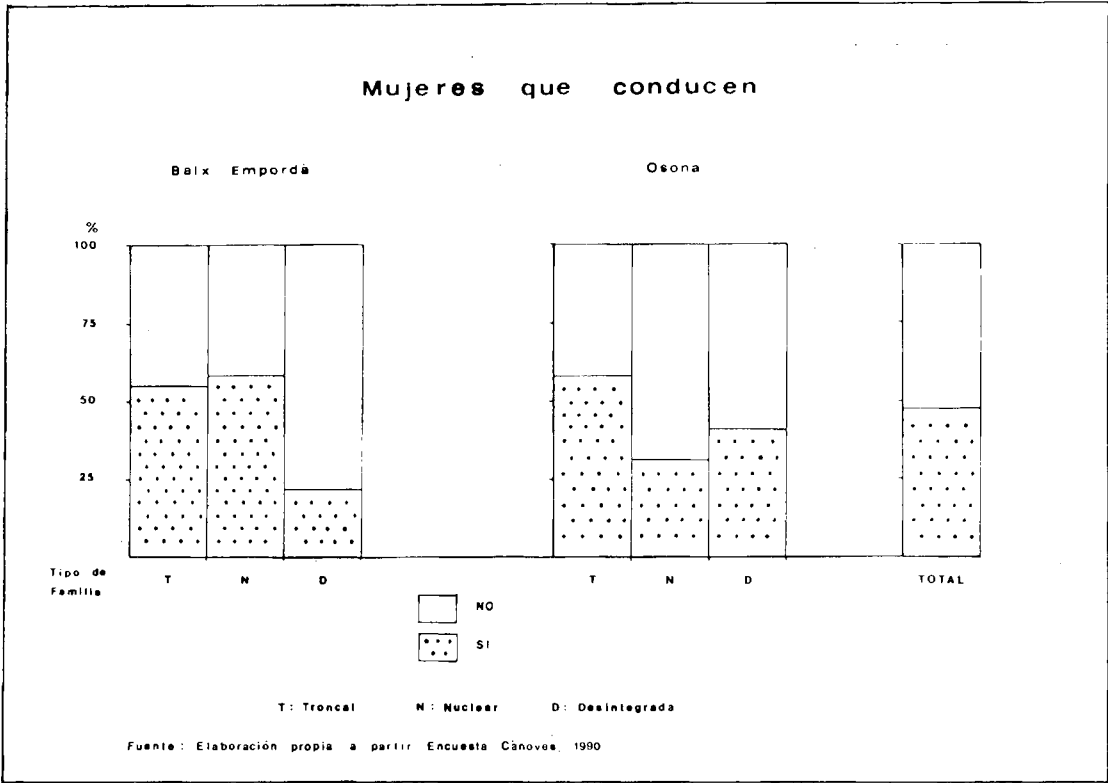
Font: Enquesta Cànoves (1990)

Taula 9. Dones que condueixen en relació amb el tipus de família

BAIX EMPORDÀ				OSONA			TOTAL
	Troncal	Nuclear	Desint.	Troncal	Nuclear	Desint.	
CONDUEIX?							
SÍ							
Nº casos	15	18	3	22	10	2	70
% columna	55,6%	58,1%	21,4%	57,9%	30,3%	40,0%	47,3%
NO							
Nº casos	12	13	11	16	23	3	78
% columna	44,4%	41,9%	78,6%	42,1%	69,7%	60,0%	52,7%
TOTAL							
Nº casos	27	31	14	38	33	5	148
% columna	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
% fila	37,5%	43,1%	19,4%	50,0%	43,4%	6,6%	100,0%

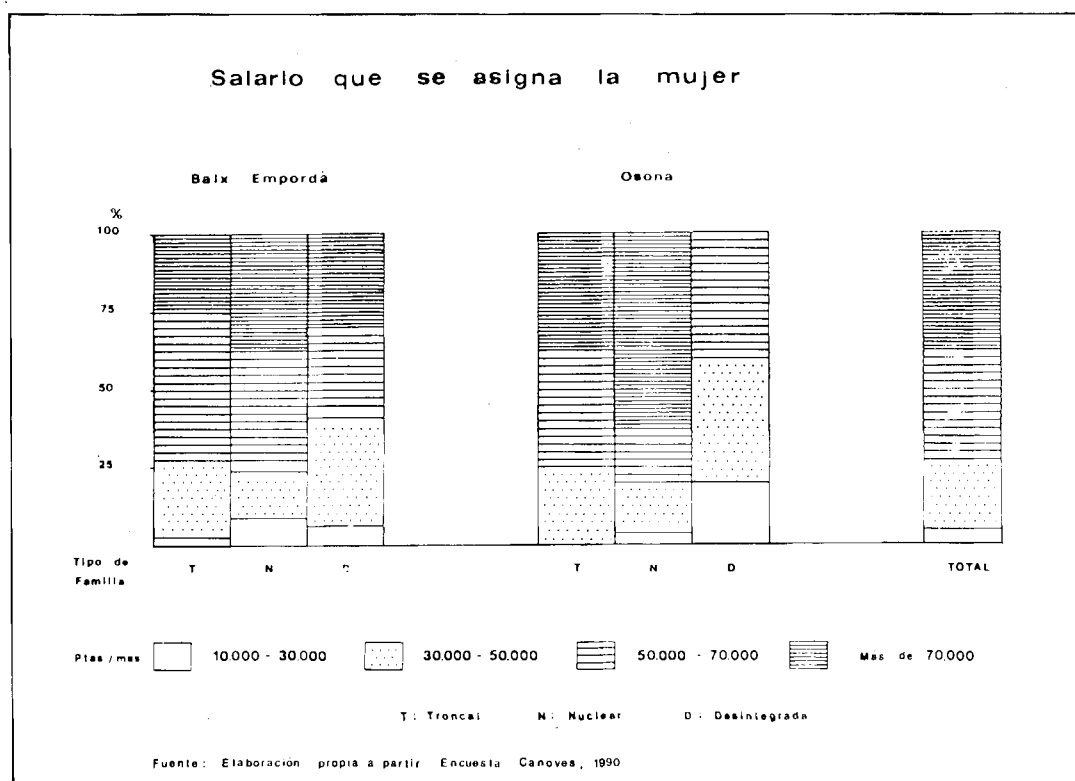
Font: Enquesta Cànoves (1990)

Taula 10. Salari que s'assigna a la dona en relació amb el tipus de família

	BAIX EMPORDÀ			OSONA			TOTAL
(Pessetes)	Troncal	Nuclear	Desint.	Troncal	Nuclear	Desint.	
10.000/ 30.000							
Nº casos	1	3	1		1	1	7
% columna	3,7%	9,1%	7,1%		4,2%	20,0%	5,4%
30.000/ 50.000							
Nº casos	7	5	5	7	4	2	30
% columna	25,9%	15,2%	35,7%	25,9%	16,7%	40,0%	23,1%
50.000/ 70.000							
Nº casos	13	13	4	10	4	2	46
% columna	48,1%	39,4%	28,6%	37,0%	16,7%	40,0%	35,4%
Més de 70.000							
Nº casos	6	12	4	10	15		47
% columna	22,2%	36,4%	28,6%	37,0%	62,5%		36,2%
TOTAL							
Nº casos	27	33	14	27	24	5	130
% columna	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
% fila	36,5%	44,6%	18,9%	48,2%	42,9%	8,9%	100,0%

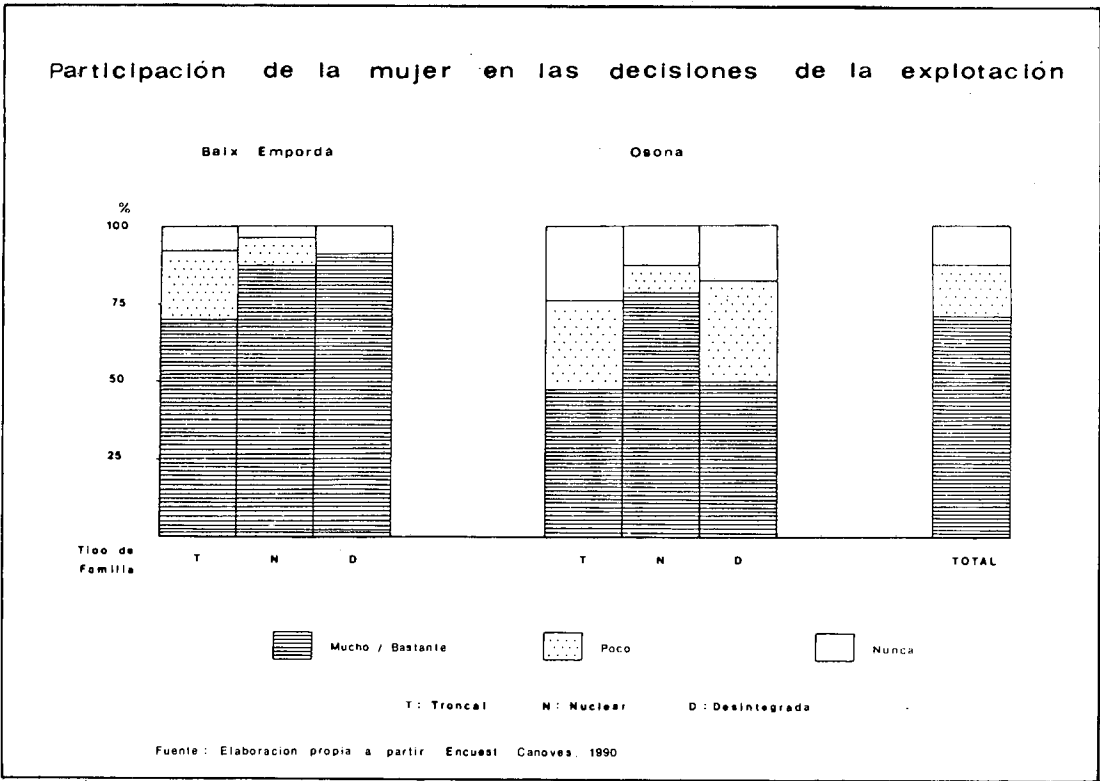
Font: Enquesta Cànoves (1990)

Taula 11. Participació de la dona en les decisions de l'explotació en relació amb el tipus de família

	BAIX EMPORDÀ			OSONA			TOTAL
	Troncal	Nuclear	Desint.	Troncal	Nuclear	Desint.	
MOLT							
Nº casos	8	19	6	1	4	1	39
% columna	29,6%	59,4%	50,0%	2,7%	12,1%	16,7%	26,5%
BASTANT							
Nº casos	11	9	5	17	22	2	66
% columna	40,7%	28,1%	41,7%	45,9%	66,7%	33,3%	44,9%
POC							
Nº casos	5	2		9	3		19
% columna	18,5%	6,3%		24,3%	9,1%		12,9%
OCASIONS							
Nº casos	1	1		2		2	6
% columna	3,7%	3,1%		5,4%		33,3%	4,1%
MAI							
Nº casos	2	1	1	8	4	1	17
% columna	7,4%	3,1%	8,3%	21,6%	12,1%	16,7%	11,6%
TOTAL							
Nº casos	27	32	12	37	33	6	147
% columna	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
% fila	38,0%	45,1%	16,9%	48,7%	43,4%	7,9%	100,0%

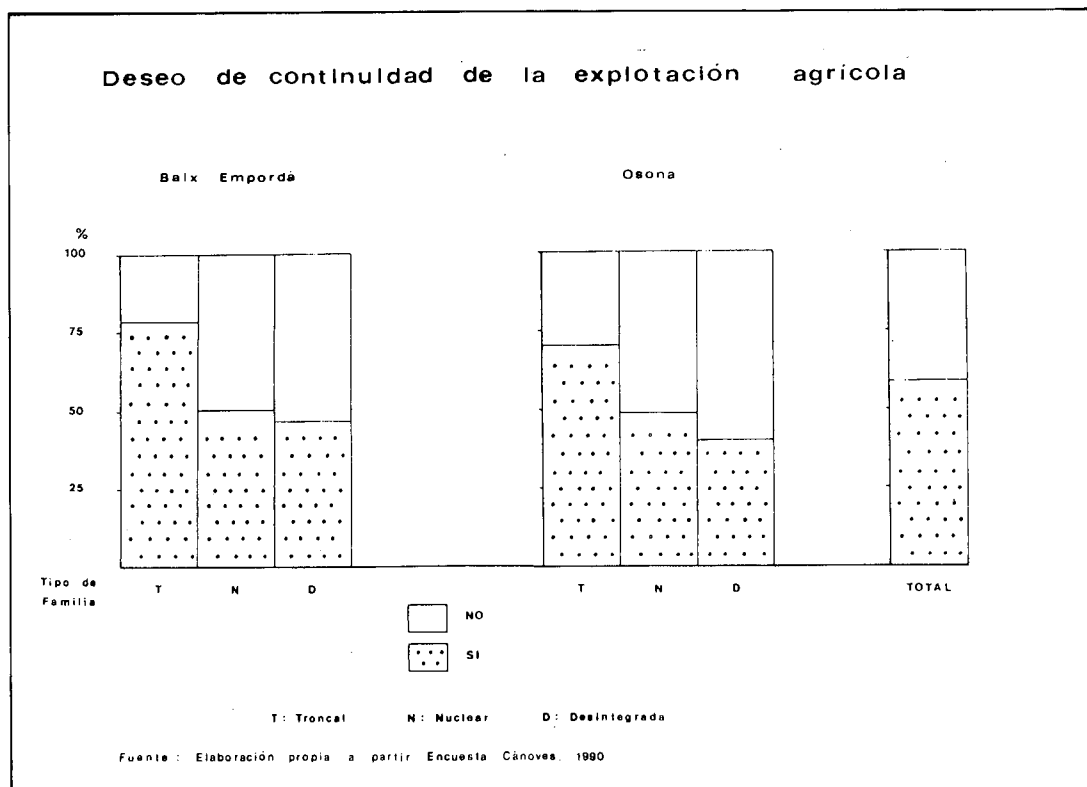
Font: Enquesta Cànoves (1990)

Taula 12. Desig de continuïtat de l'explotació agrícola en relació amb el tipus de família

BAIX EMPORDÀ				OSONA			TOTAL
	Troncal	Nuclear	Desint.	Troncal	Nuclear	Desint.	
SI							
Nº casos	6	15	7	10	15	3	56
% Columna	22,2%	50,0%	53,8%	29,4%	51,7%	60,0%	40,6%
NO							
Nº casos	21	15	6	24	14	2	82
% Columna	77,8%	50,0%	46,2%	70,6%	48,3%	40,0%	59,4%
TOTAL							
Nº casos	27	30	13	34	29	5	138
% Columna	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
% fila	38,6%	42,9%	18,6%	50,0%	42,6%	7,4%	100,0%

Font: Enquesta Cànoves (1990)

Conclusions

En base als resultats de l'enquesta i l'experiència de les entrevistes en profunditat podem concloure que:

En primer lloc, l'explotació agrària familiar és un marc idoni per estudiar la divisió del treball en base al gènere. Aquesta divisió del treball queda clarament reflectida en la divisió del treball domèstic responsabilitat de les dones i l'agrari que realitzen els homes. A la vegada en el mateix treball agrari s'evidencien una sèrie de feines que són específiques de les dones, com és tenir cura de l'hort i encarregar-se dels animals petits i d'altres que són realitzades pels homes com és la comercialització dels productes de l'explotació i l'atenció al bestiar gran. En definitiva podem dir que les dones tenen la responsabilitat dels treballs domèstics vinculats a la reproducció familiar, mentre que els homes es fan càrrec de la producció per al mercat.

En segon lloc, les dones són conscients del treball que realitzen en l'explotació familiar i expressen la necessitat de gaudir d'un salari. També consideren que la classificació d'ajudes familiars invisibilitza bona part del treball que realitzen a l'explotació familiar.

En tercer lloc, no podem parlar de família agricultora en un sentit ampli, ja que existeixen uns comportaments diferenciats en base al tipus de família que porta l'explotació. A la vegada, la dinàmica de l'explotació està condicionada per l'estructura familiar. Podem afirmar que són les famílies classificades com Nuclears les que presenten uns trets més dinàmics en l'agricultura familiar, mentre que les famílies amb una estructura Desintegrada mantenen l'explotació

sense una perspectiva de futur i amb unes activitats que podem anomenar residuals. En el cas de les famílies Troncals, no es pot parlar d'una dinàmica uniforme ja que el major o menor dinamisme de l'explotació ve condicionat pel canvi generacional. Així hem constatat que en les famílies Troncals on al front es troba la generació jove, ofereixen una dinàmica més activa de l'explotació.

Finalment podem dir que la geografia ha de incloure la variable del gènere en l'anàlisi espacial, de forma que contribueixi a explicar les causes de les desigualtats socials. En el nostre treball hem destacat que la dinàmica de l'explotació agrària familiar ha d'analitzar-se tant des del punt de vista econòmic com des de la composició familiar que forma el grup de treball d'aquesta particular estructura agrària. Per entendre aquesta dinàmica és necessari una anàlisi profunda de les relacions de gènere i de la divisió patriarcal en què es basa la família.

Aquesta atenció cap als aspectes no purament econòmics de les relacions socials i espacials s'alinea, per altre part, amb les recents contribucions d'alguns geògrafs i geògrafes que problematitzen aspectes de la vida social (gènere, etnicitat, o cultura) abans insuficientment considerats en els diferents paradigmes de la geografia contemporània. La pervivència de l'explotació agrària familiar, que s'ha revelat com un problema bastant intractable pels paradigmes basats únicament en el factor econòmic, pot explicar-se i de fet s'explica, segurament, per l'existència d'altres tipus de relacions diferents a les econòmiques. En aquest sentit, les relacions de gènere ocupen un lloc essencial.

MEDI AMBIENT, ESPAI, PAISATGE I LLOC. UNA PERSPECTIVA DES DE LA GEOGRAFIA DEL GÈNERE

M. Dolors Garcia Ramon

RESUM: *Medi ambient, espai, paisatge i lloc. Una perspectiva des de la geografia del gènere.*

Els conceptes de lloc, medi ambient i paisatge ofereixen possibilitats d'estudi molt interessants des de la perspectiva de la geografia del gènere, malgrat que en el nostre país no li han donat la importància que mereix. Si es vol canviar la relació que les dones tenen amb el medi ambient, el paisatge i els llocs, cal estudiar-los.

PARAULES CLAU: *Geografia del gènere, dona, medi ambient, lloc i paisatge.*

ABSTRACT: *Space, environment, landscape and place. A view from the Geography of Gender.*

Concepts like environment, landscape, and place, offer very interesting possibilities of study from the perspective of Geography of Gender. But in our country, we have not considered them on the way that they deserve, still. If we want to change the relationship that women have with the environment, the landscapes and the places, it is absolutely necessary to deepen on their study.

KEYWORDS: *Geography of Gender, women, environment, landscape and places.*

¹ Catedràtica de Geografia Humana. Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. 08193 Bellaterra

La geografia ha estat definida com aquella disciplina que estudia, per una part, la relació de la societat i el medi (tradicionalment s'havia consagrat l'expressió sexista «relació home-medi») i, per una altra, la localització dels fenòmens en l'espai. Així doncs, espai i medi (o medi *ambient*), com també altres conceptes íntimament relacionats amb aquests, com *paisatge i lloc*, són nocions clau i definidores per a la geografia, a l'entorn de les quals ha girat el desenvolupament de la disciplina. *La geografia del gènere és, doncs, aquella que estudia les relacions entre la societat i el medi, tenint en compte l'estructura de gènere de la societat i les seves implicacions en l'espai, el medi ambient, el paisatge i els llocs.*

I. L'estudi del medi ambient

L'estudi del medi ambient des d'una perspectiva feminista és molt recent (MERCHANT, 1989; ROSSER, 1992; BRU, 1992; RODDA, 1992; AGARWAL, 1992), i actualment aquesta temàtica comença a atraure molta atenció en diverses disciplines (THE ECOLOGIST, 1992). La geografia tradicional havia posat molt èmfasi en l'estudi del que es denominava «el paper de l'home en la transformació del medi», tema al qual es va consagrar un dels simposis més significatius de la història de la disciplina: *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, EUA, publicat sota el mateix títol (THOMAS, 1956). Però, en els anys vuitanta, es va qüestionar aquest plantejament, i les geògrafes feministes britàniques van organitzar un simposi contrarèplica de l'anterior sobre el tema *Women's Role in Changing the Face of the Earth*, publicat sota aquest mateix títol (MOMSEN, 1984). Aquesta publicació marca l'inici de la perspectiva geogràfica feminista sobre l'estudi del medi ambient.

No cal insistir que en quasi totes les societats tradicionals les dones han tingut un paper crucial en la provisió d'aliments; fins i tot el conegut geògraf SAUER (1961) ha afirmat que les dones foren «les inventores» de l'agricultura, ja que elles foren les primeres administradores o gestores del medi ambient. Ara bé, la participació de la dona disminueix amb la intensificació de l'agricultura i amb el pas cap a una economia de mercat. Per tant, és en els països del Tercer Món on la dona avui en dia fa un paper crucial en la gestió i la conservació del medi ambient. Sobretot en les zones rurals, les dones són les responsables de la gestió i la utilització dels recursos naturals, l'aigua, els sòls, els boscs i l'energia, ja que són elles les que tenen la responsabilitat del manteniment de la família i de la casa (han d'anar a buscar la llenya, l'aigua, etc.), tal com es desprèn de l'excel·lent llibre *Women and the Environment in the Third World*, de DANKELMAN i DAVIDSON

(1988). Atesa la problemàtica actual del medi ambient a nivell mundial, les agències internacionals han pres posició en el tema (ONU-UNEP, IUCN, etc.) i algunes han fundat organitzacions específiques de dones —com la denominada Working Group on Women, Environment and Sustainable Development, IUNC, 1987. L'objectiu bàsic és la defensa d'un desenvolupament «sostenible», ja que les dones són, en general, les que solen perdre més amb el ritme de degradació ambiental actual. No és, doncs, estrany que les dones siguin les animadores de moviments com el Chipko a l'Índia, el qual va sorgir com una protesta per l'explotació comercial i voraç dels boscs dels vessants de l'Himàlaia, ja que causava un empitjorament de les condicions de vida diària de les dones, que són les que, per exemple, van a buscar la llenya, única font d'energia per a aquestes societats (BAGHI, 1987; AGARWAL, 1992).

És veritat que els estudis sobre dona i medi ambient s'han centrat sobretot en el Tercer Món; però és important assenyalar que en els països desenvolupats també la percepció i la utilització del medi ambient difereixen segons els gèneres, i que és un tema d'estudi que encara està per encetar. No obstant, ja s'han dut a terme alguns treballs pioners i s'han constatat aquestes diferències de gènere —i també d'edat— en la percepció del medi (GOLD i GOODEY, 1989). Per exemple, en un tema tan candent per al nostre país com és el problema dels abocadors industrials, s'ha començat a constatar (ALIO i BRU, 1991) que les dones han fet un paper molt destacat en les protestes populars en contra de la localització d'aquests en llocs perillosos per a la població. En realitat, ens trobem davant un fet molt semblant al que anteriorment assenyalàvem per al Tercer Món, és a dir, que en relació amb la conservació i la gestió del medi ambient, les dones se senten més responsables que els homes, a causa probablement, que són elles, normalment, les responsables de la família, de la casa i de la salut col·lectiva. Aquest camp ofereix moltes possibilitats d'estudi, ja que quasi tot està encara per fer. I és important assenyalar que el problema d'aconseguir un desenvolupament «sostenible» per a les pròximes generacions no tan sols es planteja al Tercer Món, sinó també als països desenvolupats, malgrat que les manifestacions siguin més subtils, encara que no per això menys greus.

II. L'estudi de l'espai

La geografia, en el context de les ciències socials, és la disciplina que té un caràcter més espacial. L'ús i la utilització quotidiana que fa de l'espai una societat repercuteix en l'organització d'aquest mateix espai. Cal doncs, analitzar les diferenciacions espacials que produeix aquesta utilització i, per tant,

la diferenciació en l'ús de l'espai segons els sexes: l'espai femení i l'espai masculí (GARCIA BALLESTEROS, 1986a, 1986b).

La perspectiva del gènere ha ajudat a tenir una comprensió més global de l'estructura i de la diferenciació espacial de la ciutat. Així doncs, les anàlisis tradicionals sobre l'espai urbà, sobretot les que tractaven sobre les classificacions homogènies de barris segons status social, s'han vist afectades per les noves aportacions de la geografia del gènere; PRATT & HANSON (1988) han demostrat que l'augment en l'ocupació de les dones ha introduït un factor d'heterogeneïtat dins dels barris anteriorment definits com a homogenis sobre la base exclusiva de l'estatus social dels homes, que és el que més fàcilment es troba a les estadístiques. És un resultat important, ja que l'existència de barris homogenis és un supòsit fonamental per a la teoria que assegura que els barris urbans fan una funció crucial en la reproducció social. La nordamericana NELSON (1986) ha arribat també a conclusions interessants per a la geografia urbana en relació amb la manera com el desenvolupament de «l'espai construït» de la ciutat està condicionat per qüestions de gènere; efectivament, en l'àrea de San Francisco, les *back offices* (oficines que no treballen directament amb el públic, financeres, etc.) tendeixen a situar-se a les zones suburbanes de classe mitjana i mitjana alta, on abunda una mà d'obra (femenina) relativament qualificada i amb unes restriccions espacials importants, a causa de les seves responsabilitats domèstiques.

Recentment s'han publicat dos llibres sobre geografia i espai urbà des d'una perspectiva feminista, un a França i l'altre a Anglaterra. El llibre de Jacqueline COUTRAS (1987) sobre *Des Villes Traditionnelles aux Nouvelles Banlieues: L'Espace Public au Féminin* estudia la vida quotidiana de les dones en el centre i la perifèria de París i intenta destacar la naturalesa dels llaços (funcionals, psicològics, ideològics) que determinen la relació que tenen les dones amb els espais públics que freqüenten habitualment. Al llibre *Women in Cities: Gender and the Urban Environment* (LITTLE et al., 1988) s'introdueixen temes molt innovadors, entre ells, el de la participació de les dones en la política dels espais urbans (BONDI & PEAKE, 1988), o el del comerç al detall en relació amb la classe social i la creació d'espais comercials molt segregats (BOWLBY, 1988).

Els treballs sobre desenvolupament regional i geografia industrial estan molt relacionats amb els de l'espai urbà i podrien destacar-se els de MACKENZIE i ROSE (1983) sobre el canvi industrial i l'economia domèstica a l'Anglaterra del segle XX, o els de HUDSON (1980) i McDOWELL i MASSEY (1984) sobre la reestructuració de l'espai industrial anglès a partir dels anys setanta. Resulta clar que al nord-est

d'Anglaterra les noves indústries s'han hagut de localitzar allà on hi havia reserves importants de mà d'obra femenina i altes taxes d'atur masculí—antigues àrees d'indústries pesades—; això subratlla l'interès de l'enfocament del gènere per a qualsevol estudi d'anàlisi global de tipus regional i espacial.

L'estudi de l'espai rural als països de capitalisme avançat des d'una perspectiva de gènere ha estat relativament marginat, malgrat algunes excepcions (LITTLE, 1988; GARCIA RAMON et al. 1988, 1992; SABATE, 1989; WHATMORE, 1989). És indubtable que la separació en les economies capitalistes dels espais físics on es duen a terme els processos de producció i de reproducció ha originat restriccions de tota mena per a la participació de la dona en el treball remunerat, degudes a les responsabilitats domèstiques tradicionals. A més, en aquesta forma d'organització de la societat i de la producció, el treball «domèstic» es converteix en treball «invisible», ja que el que compta com a treball «real» és sobretot el treball retribuit, i la producció de mercaderies és l'únic que es considera «productiu». Així doncs, es podria pensar que l'aportació femenina a l'activitat agrària no resultés infravalorada. Efectivament, en el treball agrícola (sobretot en l'explotació familiar) no hi ha separació espacial entre els processos productius i els reproductius. No obstant, tot sembla indicar que també en el món rural l'aportació femenina està en general subvalorada, i ho està encara més en les estadístiques oficials, com ho demostra SOLSONA per a Espanya (1989). HENSHALL-MOMSEN (1989) arriba a conclusions semblants per a Anglaterra, si bé amplia el seu marc d'anàlisi perquè inclou l'estudi d'alguns aspectes de l'experiència viscuda per les dones rurals i les seves peculiars dificultats per accedir a l'espai «públic».

Un tema d'estudi molt «espacial» de la geografia del gènere és el del viatge a la feina, és a dir, els desplaçaments de les dones —normalment dins la ciutat— per anar a la feina. El viatge a la feina representa una part molt important de la mobilitat urbana diària; les seves característiques depenen tant de les peculiaritats individuals de cada treballador o treballadora com de la distribució espacial de les activitats urbanes (residència, treball, oci, serveis). Distància recorreguda, temps invertit i mitjà de transport utilitzat en el desplaçament de la casa al lloc de treball varien clarament en funció del sexe. S'ha observat que les dones viatgen menys, fan desplaçaments de menor distància i utilitzen molt més els transports públics, i tot això s'ha pogut comprovar empíricament per a països i ciutats molt diferents (PICKUP, 1984; COUTRAS & FAGNANI, 1989; HANSON & HANSON, 1980; CLOS, 1987; DÍAZ, M. A., 1989). Però també és important constatar que no totes les dones segueixen les mateixes pautes;

així, per exemple, la classe social i el nombre de fills són elements diferenciadors molt importants (PRED i PALM, 1985), com també un alt nivell d'escolarització (FAGNANI, 1988).

III. L'estudi del paisatge i del lloc

Una bona part dels treballs sobre aquesta temàtica s'han dut a terme sota una òptica cultural-humanística, en particular a Amèrica del Nord. En aquests estudis es posa èmfasi en la diversitat cultural de les dones i en les diferents percepcions que tenen del paisatge, de l'espai i dels llocs; se suggereix —en part a partir del fet d'inspirar-se en la psicoanàlisi— que els canals de coneixement i aprehensió del paisatge i del medi per part de les dones són qualitativament diferents dels dels homes; també s'accentua en particular el paper que les experiències, els sentiments i les percepcions fan en tota l'anàlisi de la realitat geogràfica (RISI, 1986; GILBERT, 1987a). Els conceptes de lloc i d'identitat són bàsics en aquests treballs, i entre els seus objectius figura el d'estudiar com les dones s'identifiquen amb el lloc, què valoren en l'entorn, com expressen llurs sentiments respecte del lloc, quins tipus de llocs creen les dones i com poden configurar-se els llocs per prendre en consideració les dones (MONK, 1989).

Un treball molt significatiu en aquesta línia és el de HARRISON I BURGESS (1987) sobre el sentit del lloc a Londres entre dones de diferents ètnies i cultures. Les autores van organitzar petits grups de discussió periòdica en els quals s'examinava la diferent valoració del camp i dels espais oberts de la ciutat. En els sentiments de les dones asiàtiques, en parlar del camp, tenien importància els paisatges «socials» (llocs associats amb records d'àpats al camp i amb els paisatges humanitzats de llur infància), més que no els espais buits, més amenaçadors. En referir-se als espais oberts urbans, revelaven els seus temors d'assetjament sexual i racial als parcs, els carrers i els solars oberts i abandonats. Unes altres es lamentaven perquè els seus fills no tenien oportunitats de contacte estret i segur amb espais «salvatges» o «naturals». Altres assenyalaven que un disseny urbà diferent, més participatiu, juntament amb una major vigilància, convertiria aquests espais urbans oberts en llocs més desitjables per a elles. En canvi, les dones anglosaxones tenien una percepció dels espais oberts molt diferent. Per una part perquè pertanyien a classes socials més altes i llurs temors d'assetjament sexual no es deixaven sentir tant; per una altra part, perquè valoraven molt més l'espai urbà amb arbres, reflex del vell i conegut tòpic anglès dels camps verds i els paisatges bucòlics. De tot el que hem dit podem concloure que és evident que els planificadors urbans podrien incorporar als seus dissenys moltes d'aquestes

constatacions, si realment l'Administració promogués una planificació dels barris urbans amb més participació dels ciutadans i les ciutadanes.

L'estudi del paisatge és també fonamental en la geografia del gènere i, freqüentment, s'examina la diversitat de respostes i vivències experimentades per les dones segons la seva classe social, el grup ètnic al qual pertanyen i l'edat que tenen. S'han dut a terme treballs sobre paisatges molt diversos, i voldria destacar l'excel·lent treball de NORWOOD i MONK (1987), sobretot des d'una perspectiva metodològica i com a model possible per a treballs similars en el nostre país. El llibre tracta sobre el paisatge desèrtic del sud-oest dels EUA i planteja la qüestió de les relacions entre el sentit d'identitat de les dones (indioamericanes, *chicanas* i angloamericanes) i el paisatge d'un context multicultural. S'examina la manera com dones escriptores i artistes d'aquests tres diferents grups ètnics han trobat una font d'inspiració creativa i d'identitat en els paisatges del sud-oest americà al llarg del segle passat. Mostra que el paisatge ha tingut un paper força diferent per a dones que estaven ja arrelades a la regió, per a aquelles que han arribat com a forasteres i per a les que, després d'haver-ne estat desposseïdes —les *chicanas* i les indioamericanes—, tractaven de recuperar la seva veu i la seva tradició.

Des d'una perspectiva urbana també és molt interessant l'obra de la coneguda arquitecta nordamericana Dolores Hayden (d'origen *chicano*), que ha col·laborat des de fa algun temps amb geògrafes; HAYDEN (1982; 1987) ha passat de la investigació a l'acció encaminada a fer que les dones i la seva manera de ser siguin més visibles en els llocs públics. Observa que a Los Angeles, on treballa, les minories ètniques i les dones representen la majoria de la població, tant ara com en el passat, i malgrat això, únicament el 2,3% dels monuments històrics coneguts allà representen aquestes minories, i sols el 4% commemoren la dona. El 1982 va fundar una organització anomenada The Power of Place amb la finalitat de fer visible públicament el passat de la majoria. Aquest grup ha publicat un mapa i una guia turística de nou llocs importants i uns altres trenta de menor relleu que commemoren el treball productiu de les minories i de les dones; aquesta guia inclou des del lloc de residència de Biddy Mason, una comare negra del segle passat que va fundar la primera guarderia orfenat de la ciutat, fins als llocs on les obreres *chicanas* es van reunir per organitzar la vaga de les modistes el 1933. Per a cada lloc es fan suggeriments sobre altres formes de com podria ser interpretat per ajudar tothom a «reviure i recordar».

És interessant assenyalat que la geografia del gènere ha ampliat el tradicional concepte de paisatge geogràfic —tradicionalment el paisatge exterior—

per incorporar el paisatge d'àmbits interiors (FOLGUERA, 1982; PRATT, 1981), especialment el de la llar. L'estudi de Pratt sobre la decoració que les dones fan a les seves llars a dos barris de classe alta a Vancouver —un de força tradicional i l'altre integrat per gent socialment mòbil d'origen cosmopolita— mostra com el primer d'aquests grups «heretà» els seus gusts sobre decoració interior de la família i les amistats, incorporà a les seves llars mobles familiars heretats i recorregué als serveis dels mateixos interioristes que eren identificats com a part del seu propi món social. En general, creaven ambients que s'ajustaven a una tradició comunitària. En contrast, el segon grup contemplava la seva llar com un lloc o un espai on podia expressar la seva individualitat, i així experimentava amb diferents estils, adquiria objectes que tenien significat per-

sonal, i recorrien amb menys freqüència a interioristes. En definitiva, aquest tipus d'estudis i treballs ens mostren com les dones creen paisatges interiors i expressen d'aquesta manera un sentit personal i d'identitat.

En definitiva, cal insistir que els conceptes d'espai, medi ambient, paisatge i lloc ofereixen possibilitats molt interessants d'estudi des d'una perspectiva feminista. A més, són temes que ja s'han començat a encetar de forma sistemàtica en altres llocs i en altres tradicions acadèmiques, però als quals al nostre país encara no han donat la importància que mereixen. És important assenyalar que, si volem aprofundir —i potser canviar— la relació que les dones tenen amb l'espai, el medi ambient, els llocs i el paisatge, primer hem d'estudiar aquesta relació. Díficilment es pot canviar allò que no es coneix.

Bibliografia

Nota: s'inclouen les referències bibliogràfiques que apareixen al text i també altres que es consideren bàsiques per analitzar els conceptes de paisatge, lloc, espai i medi ambient.

- AGARWAL, B. (1992) «The Gender and Environment Debate: Lessons from India», *Feminist Studies*, 18 (1), pàgs. 119-158.
- ALIO, M. A., BRU, J. (1991) «L'esquerda ecològica: residus industrials i geografia humana», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 19-20.
- BAGHI, D. (1987) «Rural Energy and the Role of Women», a Momsen et al. (ed.) *Geography of Gender in the Third World*, Londres, Hutchinson, pàgs. 327-333.
- ANDREWS, H. F. (1978) «Journey to Work: Considerations in the Labor Force Participation of Married Women», *Regional Studies*, 12, pàgs. 11-20.
- ANTIPODE: A RADICAL JOURNAL OF GEOGRAPHY (1984) Worcester, Mass., 6 (3). Número monogràfic sobre «Women and Environment».
- BAGGULEY, P. et al. (1990) *Restructuring: Place, Class and Gender*, Sage Publications, London.
- BONDI, L. & PEAKE, L. (1988) «Gender and the City: Urban Politics Revisited», a LITTLE et al. (1988), pàgs. 21-40.
- BOWLBY, S., FOORD, J. & MACKENZIE, S. (1982) «Feminism and Geography», *Area*, 14 (1), pàgs. 19-25. Traduït al castellà a GARCIA RAMON, M. D. (ed.) (1985) *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*, Barcelona, Ariel, pàgs. 207-216.
- BOWLBY, S., FOORD, J. & McDOWELL, L. (1986) «The Place of Gender in Locality Studies», *Area*, 18 (4), pàgs. 327-331.
- BOWLBY, S. (1988) «From Corner Shop to Hypermarket: Women and Food Retailing», a LITTLE et al. (1988), pàgs. 61-83.
- BRU, J. (1992) «Medi ambient i equitat. La perspectiva del gènere», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 22 (en premsa).
- BURGUESS, J. et al. (1987) «The Double Bind: Asian Women's Experience in Public Open Space», Department of Geography, University College, London (mimeografiat).
- CAHIERS DE GEOGRAPHIE DE QUÉBEC (1987), 31 (83) Université de Laval, Québec. Número monogràfic sobre «Espaces et Femmes».
- COUTRAS, J. (1987) *Des villes traditionnelles aux nouvelles banlieues: l'espace public au féminin*, Paris, SEDES.
- COUTRAS, J. & FAGNANI, J. (1989) «Sexes et espace», *Espace, Populations et Société*, 1, Université de Lille, pàgs. 11-14.
- CLOS, I. (1987) «El viatge al treball a Barcelona i entorn», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 8-9, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 25-38.

- DANKELMAN, I. & DAVIDSON, J. (1988) *Women and Environment in the Third World*, London, Earthscan Publications y IUCN.
- DARKE, J. (1984) «Some recent writings on women and the environment: review essay», *Antipode*, 6 (3), pàgs. 67-70.
- DEATHERAGE-NEWSON, M. (1978) «Teaching women's role in changing the face of the earth: how and why», *Journal of Geography*, 77 (5), pàgs. 166-172.
- DOCUMENTS D'ANÀLISI GEOGRÀFICA (1989), 14, Universitat Autònoma de Barcelona. Número monogràfic sobre «Geografia y Género».
- DÍAZ, M. A. (1989) «Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 219-239.
- DURAN, M. A. (1991) «L'ús de l'espai urbà en la vida quotidiana», a San Martín, A. (ed.) *Públic/privat: Un debat obert*, Ajuntament de Gandia, Universitat de València, pàgs. 227-240.
- ESPACE, POPULATIONS ET SOCIÉTÉ (1989), 1, Université de Lille. Número monogràfic sobre «Sexe et espace».
- FAGNANI, J. (1988) «Trajets domicile-travail et modes de vie des mères actives», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 13-14, Barcelona, pàgs. 63-81.
- FOLGUERA, P. (1982) «La presión del espacio urbano sobre la actividad de la mujer: espacio interior y exterior», *Estudios Territoriales*, 5, Madrid, pàgs. 107-124.
- GARCIA BALLESTEROS, A. (1982) «El papel de la mujer en el desarrollo de la geografía», a DURAN, M. A. (ed.) (1982) *Liberación y utopía*, Madrid, Akal, pàgs. 119-141.
- (1986a) «¿Espacio masculino, espacio femenino? Notas para una aproximación geográfica al estudio del uso del espacio en la vida cotidiana», a GARCIA BALLESTEROS, A. (1986b), pàgs. 13-27.
- (ed.) (1986b) *El uso del espacio cotidiano*, Universitat Autònoma de Madrid.
- GARCIA RAMON, M. D. (1989) «Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 9, Madrid, pàgs. 27-48.
- GARCIA RAMON, M. D. & CÀNOVES, G. (1988) «El papel de la mujer en la explotación agraria familiar en Cataluña», *El Campo* (Banco de Bilbao), 107, pàgs. 54-58.
- (1989) «Femmes et activité agricole en Espagne», *Espace, Populations, Sociétés*, 1, Université de Lille, pàgs. 77-86.
- et al. (1992) «Farm Women, Gender Relations and Household Strategies in the Coast of Galicia», *Geoforum* (en premsa).
- GILBERT, A. (1987a) «La géographie pratiquée par les femmes: les Mémoires et Thèses présentés dans les universités de langue française du Canada», *Canadian Geographer*, 31 (3), pàgs. 253-262.
- (1987b) «La géographie féministe et la science», *Cahiers de Géographie de Québec*, 30, Université de Laval, Québec, pàgs. 287-291.
- GOLD, J. & GOODEY, B. (1989) «Environmental perception: the relationship with age», *Progress in Human Geography*, 13 (1), pàgs. 99-106.
- HANSON, S. & HANSON, P. (1980) «Travel-activity Patterns of Urban Residents: Dimensions and Relationships to Sociodemographic Characteristics», *Economic Geography*, 57 (4), pàgs. 291-299.
- HARRISON, D & BURGESS, J. (1986) «Recreation 2000: Views of the Country from the City», *Landscape Research*, 11 (2), pàgs. 19-24.
- HAYDEN, D. (1982) «What would a non-sexist city be like?», *Signs*, 3 (3), pàgs. 170-187.
- (1987) *The Power of Place. Los Angeles*. (Mapa i itinerari.) Los Angeles, The Power of Place.
- HENSHALL-MOMSEN, J. (1989) «Género y agricultura en Inglaterra», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, pàgs. 115-130.
- (1984) (ed.) *Woman's Role in Changing the Face of the Earth*, IBG Annual Conference, University of Durham.
- HUDSON, R. (1980) «Regional Development Policies and Female Employment», *Area*, 12 (3), pàgs. 229-234.
- KJELLBERG BELL, J. (1992) «Women, Environment and Urbanization in a Third World Context: a Guide to the Literature», *Women and Environments*, número de primavera, pàgs. 12-17.
- LITTLE, J. (1986) «Feminist Perspectives in Rural Geography», *Journal of Rural Studies*, 2 (1), Gran Bretanya, pàgs. 1-8.
- LITTLE, J., PEAKE, L. & RICHARDSON, P. (1988) *Women in Cities: Gender and the Urban Environment*, London, MacMillan Education.
- MACKENZIE, S. & ROSE, D. (1983) «Industrial Change, the Domestic Economy and Home Life», a ANDERSON, J. et al. *Redundant Spaces in Cities and Regions? Studies in Industrial Decline and Social Change*, London, Academic Press, pàgs. 155-200.
- (1986) «Women's Responses to Economic Restructuring: Changing Gender, Changing Space», a Hamilton et al. *The Politics of Diversity*, London, Verso, pàgs. 81-100.

- MAZEY, M. E. & LEE, D. (1983) *Her Space, Her Place: a Geography of Women*, Washington, DC. AAG Resources Publications in Geography.
- McDOWELL, L. & MASSEY, D. (1984) «A Woman's Place?», a MASSEY et al. (1984) *Geography Matters: a Reader*, Cambridge University Press and The Open University, pàgs. 128-147.
- (1989) «Women, Gender and the Organization of Space», a GREGORY, D. et al. (1989) *Horizons in Human Geography*, London, MacMillan, pàgs. 136-151.
- MERCHANT, C. (1980) *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco, Harper and Row.
- (1989) *Ecological Revolutions: Nature, Gender, and Science in New England*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- MOMSEN, J. & TOWNSEND, J. (1987) (eds.) *Geography of Gender in the Third World*, London, Hutchinson.
- MONK, J. & GARCIA RAMON, M. D. (1987) «Geografía feminista: una perspectiva internacional», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 10, pàgs. 147-157.
- MONK, J. & HANSON, S. (1989) «Temas de geografía feminista contemporánea», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 31-50.
- MONK, J. (1992) «Gender in the Landscape: Expressions of Power and Meaning», a Anderson, K. & Gale, F. (eds.) *Inventing Places: Studies in Cultural Geography*, Melbourne Longman/Cheshire, pàgs. 124-138.
- MURGATROYD, L. et al. (1985) *Localities, Class and Gender*, London, Pion.
- NELSON, K. (1986) «Labor Demand-Labor Supply, and the Suburbanization of Low-Wage Office Work», a SCOTT, A. & STORPER, (eds.) (1986), *Production, Work, Territory*, Boston, Allen and Unwin.
- NORWOOD, V. & MONK, J. (eds.) *The Desert is No Lady: Southwestern Landscapes in Women's Writing and Art*, New Haven, Yale University Press.
- PALM, R. & PRED, A. (1985) «Una perspectiva geogràfico-temporal de los problemas de desigualdad de las mujeres», traduït al castellà a GARCIA RAMON, M. D. (1985) *Teoría y método en la geografía anglosajona*, Barcelona, Ariel, pàgs. 107-136.
- PICKUP, L. (1984) «Women's Gender-Role and its Influence on their Travel Behaviour», *Built Environment*, 10 (1), pàgs. 61-68.
- PRATT, G. (1981) «The House as an Expression of Social Worlds», a DUNCAN, J. (ed.) *Housing and Identity: Cross-Cultural Perspectives*, London, Croom Helm.
- PRATT, G. & HANSON, S. (1988) «Gender, Class and Space», *Society and Space*, 6, pàgs. 15-35.
- RAVETZ, A. (1984) «The Home of Woman: A View from the Interior», *Built Environment*, 10 (1), pàgs. 8-17.
- RISI, C. (1986) «Géographie et féminisme: remarques liminaires», *Cahiers de Géographie de Québec*, 30 (79), pàgs. 77-82.
- ROCHELEAU, D. (1985) *Women, Environment and Development: a Question of Priorities for Sustainable Development*, Global Meeting on Environment and Development for NGOs, Nairobi, 4-8 de febrer de 1985.
- RODDA, A. (ed.) (1991) *Women and the Environment*, London and New Jersey, Zen Books Ltd.
- ROSSER, S. V. (1991) «Eco-feminism: Lessons for Feminism from Ecology», *Women's Studies International Forum*, 14 (3), pàgs. 143-151.
- SABATE, A. (1989) «Geografía y género en el medio rural: algunas líneas de análisis», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 131-147.
- SAUER, C. (1961) «Sedentary and mobile bents in early societies», a Sherwood, L. W. (ed.) *Social Life and Early Man*, Chicago, Aldine, pàgs. 256-266.
- SOLSONA, M. (1989) «El problema de la medición del trabajo de la mujer», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, Universitat Autònoma de Barcelona, pàgs. 149-169.
- THE ECOLOGIST (1992) vol. 22 (1). Número monogràfic sobre «Feminism, Nature and Development».
- THOMAS, W. L. (1956) *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Chicago, The University of Chicago Press.
- TOWNSEND, J. & MOMSEN, J. (1987) *Geography of Gender in the Third World*, London, Hutchinson.
- URBAN GEOGRAPHY (1988) 9 (2), EUA. Número monogràfic dedicat a l'estudi de les dones i la ciutat i editat per S. Hanson.
- WHATMORE, S. (1989) «Ciclo vital o patriarcado? Cambios en las divisiones del trabajo en la explotación agraria familiar», *Revista de Estudios Agro-sociales*, 147, pàg. 7-43.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (WGSG) (IBG) (1984) *Women and Geography*, London, Hutchinson & Exploration in Feminism Collective.
- YETT, C. (1984) «Women and their environment: a bibliography for research and teaching», *Environment Review*, 8, pàgs. 86-94.

EL TRIANGULO IMPOSIBLE

(Sobre la difícil conciliación de las figuras, las palabras y las cifras)

M.A. Duran¹

RESUMEN: *El triángulo imposible (Sobre la difícil conciliación de las figuras, las palabras y las cifras)*
En pura lógica física, no podemos estar simultáneamente en dos espacios. Pero el juego de estar y abandonar, de dividir y de unir, de olvidar y de abrir de nuevo, es el trasfondo del juego serio de la polis politizada, de la ciudad y sus muros, tanto físicos como sociales.
La ciudad nueva, la nueva política, sólo podrá nacer si se rompe la vieja ciudad de los espacios segregados, de los encasillamientos mortales.

PALABRAS CLAVE: *Espacio, Género, Ciudad.*

ABSTRACT: *The impossible triangle (about difficulties in conciliation of figures, works and numbers)*
Logically, It is not possible to stay on two different places at the same time. But the game of staying and leaving, dividing and linking, forgetting and opening, is a very serious image of the "polis", an image of the cities and their social and physical walls
New cities and new policies will be able to happen only when the old cities composed by segregated spaces will be broken.

KEYWORDS: *Space, Gender, City.*

Indice

1. Una aproximación casi biográfica a la sociología del territorio.
2. La fascinación por el lenguaje visual
3. La estructura espacial de la rutina.
4. La disolución de las categorías de habitat.
5. Excepcionalidad y rutina. El uso del tiempo y del espacio
6. El retorno: espacio y ciclo vital
7. Memoria, presencia y deseo.

¹ Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Pinar, 25. 28006 Madrid.

1. Una aproximación casi biográfica a la sociología del territorio

En un Congreso como éste, organizado por el Departamento de Ciencias de la Tierra de la Universitat de les Illes Balears, y con un predominio absoluto de geógrafos entre los participantes, parece obligado comenzar preguntándose cuál pueda ser el papel de un/a sociólogo/a entre los ponentes. La reflexión podría quedar confinada al pensamiento del autor, pero puede también -y eso prefiero- hacerse explícita y compartida: porque no se trata solamente de agradecer la invitación de los organizadores sino de entender y explicar el porqué de esta ponencia y el porqué del trabajo que va a presentarse luego.

El encadenamiento de causas me lleva, al menos, hasta hace una década, cuando inicié la primera colaboración profesional con los geógrafos en el libro sobre ciencia y género que bajo el título "*Liberación y Utopía*" (1982) se publicó después por Akal, y en el que A. García Ballesteros se ocupó del capítulo de geografía. La experiencia fue interesante y tres años más tarde, en las *Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre "Vida Cotidiana"* organizadas por el Seminario de Estudios de la Mujer de la Universidad Autónoma de Madrid, las sesiones dedicadas al "*Uso del espacio en la vida cotidiana*" (1987) constituyeron un pequeño congreso y un foro de debates muy vivo. (Vid. Actas, ed. de A. García Ballesteros. Universidad Autónoma de Madrid, 1987).

Por mi parte, nunca hasta entonces había pensado detenidamente en la geografía o los aspectos sociales del espacio fuera de esa delgada zona común a sociólogos y geógrafos que es la ecología o geografía humana, especialmente en el tema de las migraciones. La redacción del prólogo de esa obra me forzó a algunas lecturas y reflexiones que tuvieron -sobre mí- más impacto del previsto inicialmente: sobre todo una lectura de Bachelard (la "Poética del espacio") me evidenció inesperadas *conexiones lingüísticas y estéticas*, y la reflexión sobre el tema del espacio "vivido" me sumergió en el problema del *cuerpo como medida de todas las cosas*, como principio de la experiencia y del conocimiento, esto es, en problemas próximos a la *antropología y la filosofía*. La reciente experiencia de mi alumbramiento parto era en aquella época un fortísimo e inevitable referente espacial, que me empujaba al cuestionamiento del "canon" o escala indiferenciada o compartida de género. Parte de ese impacto la reflejé posteriormente en el libro "*De Puertas Adentro*" (1987), que ya en su título contiene un claro referente espacial y que en el capítulo titulado "*El lugar de los cuerpos*" retomó lo que ese prólogo apuntaba solamente como incipientes preocupaciones. Poco después me incorporé al *Centro de Ciencias*

Sociales del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, donde los geógrafos constituyen un importante núcleo de investigadores, y una referencia implícita cotidiana. Finalmente, -y este fué en realidad el salto cualitativo- la Asociación Nacional de Geógrafos me invitó a participar con una ponencia en sus sesiones de Congreso de 1990, que se celebró en la Universidad Complutense de Madrid.

La aceptación de la presencia en un foro de disciplinas que no son propias es una moneda con dos caras bien diferentes. Por un lado, el atractivo y el estímulo de lo ajeno, pero por otro, la inseguridad de desconocer el terreno que se pisa y la duda de si la propia aportación tendrá algún valor para quienes la reciben. Personalmente, el saldo de la participación en el Congreso de la A.N.G. fue muy irregular: como aspecto positivo, la respuesta inmediata de la audiencia, que fue muy cálida y sostenida: pero el esfuerzo preparatorio resultaría desorbitado y ruinoso si hubiera de juzgarse solamente por los resultados escritos -o mejor dicho, no escritos- tras los ingentes materiales preparados. ¿Por qué, esa dificultad para conciliar los materiales en un texto único y sintético?. ¿Por qué esa tensión, ese bloqueo?.

Hay una respuesta muy obvia, aunque insuficiente: los saltos de campo obligan a una exploración mínima previa muy costosa que además no se refuerza con las demandas continuadas. Pero si se tratase simplemente de "hablar para ser oído por otros" la tarea no tendría dificultad. El problema radica en que no se quiere "ser oído" sino "hablar con los otros", incluso pensar o construir pensamiento conjuntamente; y eso requiere un grado de identificación que va más allá del simple "traslado" mientras la comunicación se mantiene, que fuerza a la búsqueda de códigos comunes relativamente profundos, superando los puentes superficiales.

Para aquella sesión sobre "*Geografía del género*" de la A.M.G. cuyo detallado guión nunca terminé de transformar en texto había reunido tres tipos de materiales:

1º) *En primer lugar, una serie de fotografías sobre situaciones emblemáticas, cuyo boceto había mal dibujado previamente, y que fueron realizadas por I. Arrillaga.*

2º) *En segundo lugar, el diseño de un proyecto de investigación mediante encuesta que estaba a punto de iniciar la fase de trabajo de campo y en el que el tema del uso del espacio tenía cierta importancia.*

3º) *Y en tercer lugar, una masa considerable de lecturas sobre geografía del género, antropología del espacio y -sobre todo- arquitectura y urbanismo, leídas expresamente para preparar el trabajo del Congreso.*

La conexión con el tema del género en la encuesta era obvia, pero nada sorprendente; rara es la encuesta que no tiene en cuenta esta categoría como variable de control, y si la encuesta resultaba de utilidad no era tanto por permitir el análisis de género cuanto el de uso del espacio. En la serie de *ilustraciones*, la conexión con el género era su origen; se trataba de representaciones figurativas del discurso y se hicieron -ya mediada la preparación- exclusivamente con ese objetivo. En cuanto a las *lecturas*, la mayor parte respondía exactamente a la pretensión de describir o entender las relaciones de género, como la síntesis presentada por Ma. Dolores García Ramón: incluso *solía el título recoger este propósito* y -en términos generales- era fácil el seguimiento del discurso. Hasta aquí, nada parece especialmente dificultoso. El nudo se produjo al intentar integrar algunos *materiales figurativos*, especialmente los procedentes de "*Arquitectura y Vivienda*", en los que no se explicitaban referencias al género (-probable-mente, los autores se sorprenderían grandemente de esta relectura-) pero que a mí me parecieron análogos a mis preocupaciones.

2. La fascinación por el lenguaje visual

La confianza en la utilización del lenguaje visual había presidido este trabajo, como ya he dicho, casi desde sus comienzos.

Pero ¿para qué, el salto de códigos, de lenguajes?. En parte se trataba de una aspiración didáctica, y en parte de un juego: pero no de un juego pasivo, sino de complicidad con la audiencia. Quería destacar los contrastes de un sólo golpe de vista y mostrar al mismo tiempo los matices y las posibilidades de cambio. Inicialmente, mi idea era presentar a la audiencia varias fotografías y planos, a escala diferente; y, mediante un proyector y transparencias, sintetizar y dislocar algunos referentes espaciales de alto valor simbólico. Trabajé sobre todo con el plano de un barrio de Madrid, la fotografía del Parlamento (edificio del Congreso) y el plano standard de un piso modesto, todo ello a diferentes escalas. Hice coincidir los espacios más humildes y despreciados con las cimas del poder. Pero no pude disponer, en aquel momento, del plano del anfiteatro ni del estadio de fútbol, y me quedé un poco encallada, reducida a materiales plásticos menos sugerentes de lo que hubiera querido. Entonces fué cuando tropecé con el artículo de Eisenman, "*Moving arrows, eros and other errors*" traducido como "Castillos de Romeo y Julieta". Y digo tropezar porque fue realmente darme de bruces con una representación. La idea que este artículo desarrolla es similar a la que me llevaba detrás del collage y que he venido exponiendo con otras palabras en algunos de mis trabajos en las últimas dos décadas: el riesgo de la "canonización",

la dislocación de escalas, las recurrencias o mimesis en la investigación, las ausencias esenciales, la memoria distorsionada, el valor de acicate de la ficción en el conocimiento riguroso, el sentido del cambio, los laberintos entre el deseo y la realidad. ("Para una ruptura paradigmática", 1984).

Muchas veces he invitado a jugar a distintas audiencias, sustituyendo un texto real por un texto ficticio, borrando o añadiendo algunas líneas para alterar su sentido y "sentir" su efecto. El estudio de Eisenman (que acompaña el nada desdeñable dato de co-autoría de dieciocho maquettistas, seis dibujantes, tres ilustradores, dos colaboradores y dos arquitectos firmantes) me trasladó a otro campo intelectual. Era casi lo mismo, aunque con planos topográficos y de ruinas reales, dibujos inventados y alteraciones de emplazamientos y escalas: o, por usar sus propias palabras, con "tres dibujos axonométricos y en tres scalings que son el resultado de registrar los tres cristales en diferentes superposiciones. En cada scaling hay elementos presentes (en color), elementos de memoria (en gris) y elementos inmanentes (en blanco)". Su texto era voluntariamente sucinto porque las figuras (-las maquetas, los dibujos-) pretendían la condición de presentaciones, de textos en sí mismas.

La constatación de que el estudio citado goza de una cobertura técnica y gráfica formidable no desvirtúa el hecho esencial que me ha movido a volver varias veces sobre sus páginas en estos últimos dos años: lo que allí se dice es lo que cada día hacen y viven millones de mujeres en su vida cotidiana, sin siquiera reparar en ello: cambiar las escalas, los centros, los ejes, las representaciones, los destinos, los deseos.... Y transitar diariamente, como en sus dibujos, entre las memorias -ajenas- y las inmanencias -propias-. Sintiéndolo, casi dolorosamente, el sentido de la flecha del cambio y el retardo del tiempo perdido.

Que Eisenman incluya en su título una referencia a Eros, que tome como pretexto los Castillos de Romeo y Julieta y que los elementos centrales sean el decumano de la ciudad de Verona, la iglesia, la muralla, el río, el cementerio, la torre del castillo de Romeo y las escaleras de descenso a la cripta de Julieta, no son más que añadidos secundarios que favorecen la conexión simbólica con una arquitectura del género instalada simultáneamente en la figura y en la palabra. El predominio de los aspectos formales en su trabajo es tan fuerte que, a pesar de iniciarse el texto con una breve referencia a Freud, no fué sino hasta la tercera o cuarta lectura cuando empecé a encontrar en el trabajo otros guiños o tramas distintos a los puramente espaciales.

En la historia de los amantes de Verona no hay nada que no pueda trasladarse a otros contextos menos literarios y menos románticos, porque las ideas básicas son las de unión, separación y tensión

dialéctica, y este proceso se repite constantemente, si no de un modo mimético/geométrico, sí de un modo análogo, en todas las esferas de la vida social. De hecho, en el diseño de la serie fotográfica yo había solicitado varias figuras en las que la visualización del género era remota.

Para que el lector se haga una idea de la medida en que mi proyecto inicial fué ajustándose a la disponibilidad real de materiales plásticos, relaciono aquí la serie de documentos gráficos con la que esperaba contar inicialmente. Entre paréntesis figuran los conceptos con los que se relaciona la figura o descripción visual.

Figuras emblemáticas

1. El plano de un barrio de Madrid, años sesenta, sobre el eje de la Avenida del Generalísimo, con los Nuevos Ministerios a un lado y el Estadio Bernabéu a otro, proyectado hacia el monumento de la Plaza de Castilla y la Carretera de Burgos. (La modernidad, el desarrollo económico, la urbanización).

2. El plano de un piso urbano standard; cocina, baño, salón, tres dormitorios, pasillo, descansillo, escaleras y ventanas. Muy destacadamente, el plano de la cocina: fuego y fregadero. (La adscripción espacial, la continuidad simbólica, las bases materiales de la vida cotidiana).

3. El plano/alzado/figura de un automóvil y sus ocupantes, con su cambiante distribución: conductor, acompañantes (recinto móvil, privado, de conexión).

4. Los accesos del metro de la Plaza de España: (incomunicación, fragmentación, riesgo, muchedumbre).

5. La plazoleta del balcón en los jardines del Retiro: (el cortejo tradicional, el reposo).

6. Los corredores del metro en la Plaza de la República Argentina (Tecnología, pintadas callejeras, conflictos reprimidos y abiertos, soledad, ansiedad).

7. A ras de suelo, con un escaparate al fondo, zapatos de tacón y zapatillas deportivas recorriendo a distintos pasos el mismo espacio (el canon desigual, el canon de la cultura y la adscripción).

8. Interior de iglesia. El ara (lugar del oficiante) y la nave (lugar de los fieles). (Distancia, prohibición, poder).

9. El bolso/cartera de una ejecutiva. El contenedor y el contenido. Público -cartera por fuera- y lo privado -por dentro-. (La frontera de la pluralidad: superposición, enriquecimiento, ocultación, complementariedad, conflicto).

10. Habitación de hospital (geografía de los espacios mínimos, ciencia y pudor en torno al cuerpo. Identidad).

11. La representación arquitectónica de la ciencia. Fachada principal del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Fecha de origen (1943), mención a la victoria en latín. Columnas. (Historia, formas, memoria, ausencia).

12. El Congreso de los Diputados. Plano, fachada y frontispicio. (Refuerzos de simbologías auxiliares, sustitución de la presencia por el icono).

Mi intención, como ya he señalado, era "trabajar" estos materiales, utilizándolos solamente como punto de partida, y buscar en ellos una des-composición y una re-composición posterior. También trataba de encadenarlos, superponiendo, apartando y proyectando unos fragmentos sobre otros, unas figuras sobre otras: el estadio sobre el barrio, la plazoleta sobre el salón, el fregadero sobre el fuego, el congreso sobre el apartamento y el apartamento sobre el congreso... Eso hice, a título de ensayo, en el congreso de la A.N.G., así como en una ponencia titulada "*De puertas adentro, de puertas afuera*" que presenté en Alicante (1990) durante los actos de celebración de los quinientos años de vida cotidiana en esta ciudad. Pero siempre tuve la sensación de que eran primeras aproximaciones, acercamientos. Propuestas pedagógicas estimulantes, pero no "resultados" en sentido estricto.

El tropiezo -o el hallazgo en una búsqueda relativamente abierta- con el estudio de Eisenman tuvo dos consecuencias contradictorias sobre mi propio trabajo. De un lado, la constatación de que era posible una línea de trabajo innovadora en el tratamiento de las representaciones espaciales de la relación de género; y de otro, un cierto sentimiento de abrumación, de dificultad añadida al reto de sintetizar las cifras (la manifestación más relevante del trabajo de encuesta) con el análisis de los conceptos y las figuras. El resultado fue una pausa, una ralentización del ritmo de integración de materiales. Aunque quería, no era capaz de fundirlos.

3. La estructura espacial de la rutina

En septiembre de 1990 la Universidad de Valencia me invitó a participar en el curso "*Public y privat*"

con una ponencia sobre "*La ciudad*" que debiera haber sido la continuación de algunos temas formulados en "*De Puertas Adentro*", a través de los resultados de la encuesta de Nuevas Demandas Sociales (1990). Puesto que los datos de la encuesta estaban todavía inéditos, el "tipo de hábitat" se había elegido como variable de control y entre la información solicitada se incluían varias referencias al uso del espacio/tiempo, parecía tarea fácil la de enhebrar un texto.

Seleccioné las tablas, miré y remiré los resultados. Pero cuanto más trabajaba los datos, más me urgían las (-inexisten-tes-) categorías. Dejé de lado las tablas (tan costosas y tan ricas) y tardé varios meses en reescribir el texto de la presentación oral, sin apenas pasar de los primeros epígrafes.

Este texto, "*Público y privado: el uso del espacio urbano en la vida cotidiana*", publicado un año más tarde por la Universidad de Valencia en el volumen colectivo "*Públic i privat: un debat obert*", Valencia, 1991) es, sobre todo, una indagación en torno al lenguaje, sobre los difusos límites de las palabras "*urbano*" y "*rural*", "*propio*" y "*propietario*", "*destino*" y "*uso*", "*espacio*" y "*lugar*", "*público*" y "*privado*". Una parte del trabajo, titulada "Espacios de internamiento: la confusión de las categorías" tuvo como motivo de reflexión la fotografía de un enfermo, recogida para el Congreso de la A.N.G.

Cuando me transmitieron la invitación a participar en estas Jornadas sobre "*Dona, territori i societat*" en la Universidad de Baleares, centrada como estaba en un proyecto de investigación sobre estructura social y salud, el tema del espacio me quedaba relativamente lejos. Casi no sé cómo, me comprometí a presentar una aportación sobre el aspecto más próximo a lo que estaba haciendo: los espacios mínimos hospitalarios y los procesos de "adaptación", "privatización" y "publicación" del propio cuerpo en relación con la enfermedad, que provisionalmente titulé "Los espacios hospitalarios: construcción y de-construcción de la intimidad".

De poco me sirvió el intento de acotar el tema. Las tres gruesas carpetas de materiales acumulados en los acercamientos anteriores al tema del espacio/género parecían tener vida propia, reclamando a gritos que los sacara de sus cajones, que volviera a pensar en ellos. Una sensación que ya había experimentado en otras ocasiones, sobre todo a lo largo del difícil proceso de escritura de "*De Puertas Adentro*". Y de nuevo la tensión entre la realidad y el deseo, la dificultad de ese triángulo imposible al que me refiero en el título: la conciliación entre las figuras, las palabras y las cifras.

Durante los meses que transcurrieron entre la invitación y el congreso, la disponibilidad de datos sobre el uso del espacio/tiempo mejoró espectacularmente gracias a la realización por C.I.R.E.S.

(con patrocinio de la Fundación Banco Bilbao-Vizcaya, Caja de Ahorros de Bilbao y Caja de Ahorros de Madrid) de una nueva encuesta en cuyo diseño participé y que continuaba, mejorándolas, las dos encuestas que había proyectado desde el Consejo Superior de Investigaciones Científicas (1989-1991). Casi podría decirse que los datos sobre uso diferencial del espacio según género estaban ya dispuestos para el análisis, y que había material de sobra para hacer una o varias ponencias basadas en ellos. Rosario Vega, integrante del equipo de "Estructura social y salud", quien inicialmente iba a aportar su buen conocimiento del medio hospitalario para la ponencia sobre *Los espacios de la enfermedad*, se ofreció a hacer el trabajo informático -bastante costoso, a pesar de la disponibilidad de los materiales básicos- para una ponencia de carácter más general" sobre "*Utilización diferencial, según género, del espacio público y privado*". Conseguimos los datos más relevantes de las tres encuestas sobre utilización del espacio a partir del tiempo empleado en diversas actividades, que localizamos en espacios preferentemente públicos y privados. Obtuvimos también la distribución diferencial en los ciclos semanales, y manejamos algunas otras encuestas, que ofrecían información sobre aspectos más parciales (Cires "Encuesta de Cultura Sanitaria, 1991, encuesta Metropolitana de Barcelona, Encuesta de la Juventud, etc.).

Las encuestas de referencia recogen el tiempo dedicado (si es que se dedicó alguno) a una veintena de actividades, y para la mayoría resulta relativamente fácil la adscripción a "actividades realizadas en el espacio privado" o en el "espacio público". Sin embargo, como ya expuse en "*Public y privat*", algunas actividades privadas pueden realizarse desde espacios públicos por ejemplo, bailar. Y viceversa. Otras actividades se realizan a veces en espacios privados, y a veces en espacios públicos (por ejemplo, atender enfermos o realizar trabajos remunerados). En algunos casos, existen datos procedentes de otras investigaciones (Encuesta de Población Activa, Encuesta sobre Condiciones de Vida y Trabajo de los Españoles, CIS, 1987, Encuesta sobre Desigualdad Familiar y Doméstica, CIS, 1984) que permiten refinar las adscripciones, estimando la proporción en que la actividad se desarrolla en el espacio privado o público.

No obstante, aquí decidimos dedicar casi todo el esfuerzo a la presentación de los resultados más sobresalientes, y hemos dejado abierta la puerta a posteriores refinamientos por este mismo u otros equipos de investigadores. Así que hemos agrupado dos grandes bloques de actividades, que transcurren en el ámbito privado o en el ámbito público.

Los resultados constituyen las tablas que vemos aquí. El gráfico 1 sintetiza la desigual incorporación de mujeres y varones a los espacios privados (la

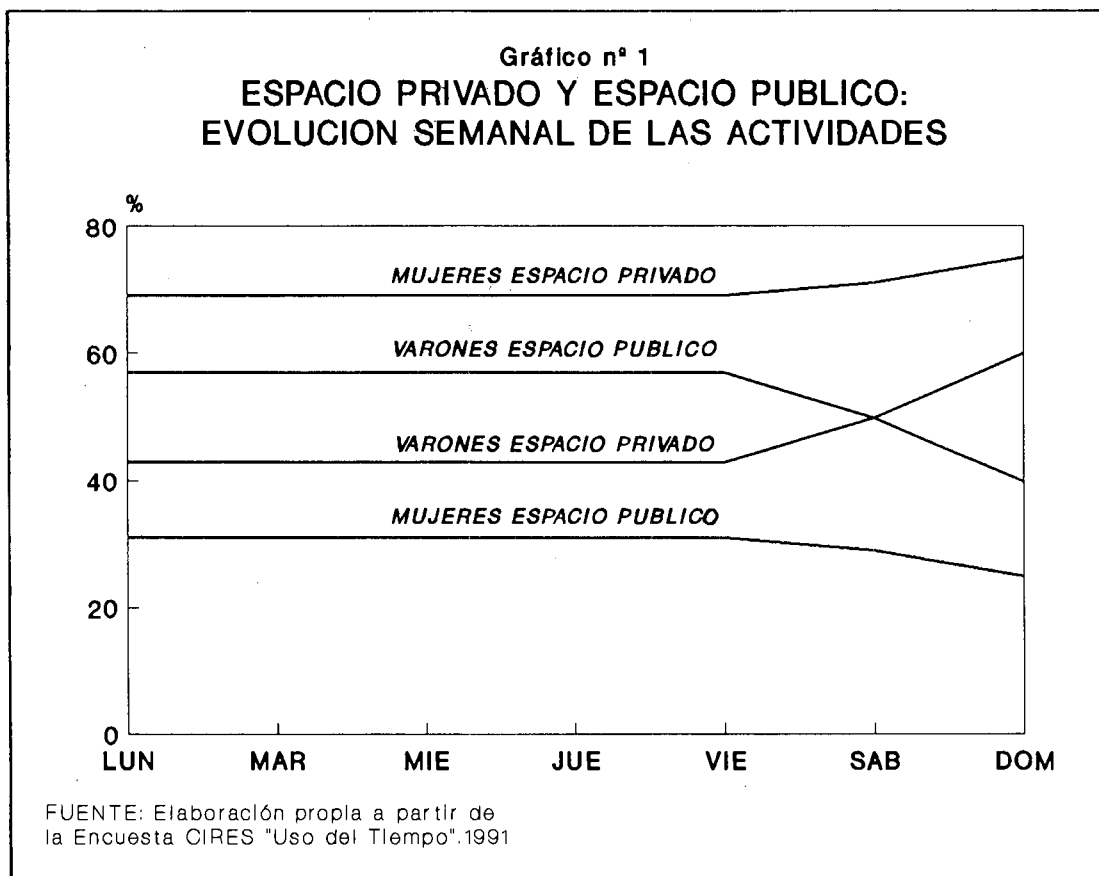
vivienda) y a los espacios públicos (los centros de trabajo, los comercios, los transportes, los lugares de esparcimiento, etc.). Como los datos primarios incluían un elemento igualatorio muy fuerte que transcurre en el espacio privado (el sueño), se trataron los datos para excluir esta actividad relativamente pasiva y unificadora, y luego trabajamos solamente con el resto del espacio/tiempo.

En el gráfico aparecen cuatro líneas que representan la evolución por *género*, a través del ciclo de la semana, del tiempo transcurrido en espacios públicos y privados. Las líneas A₁ y A₂, como la B₁ y B₂ son opuestas: suman un total de cien y el tiempo transcurrido en el espacio privado excluye de la permanencia en el espacio público. Las cuatro líneas muestran un comportamiento muy diferente.

Como puede verse en el gráfico 1, el espacio central lo ocupan las líneas B₁ y B₂, correspondientes

sueño). El fin de semana presenta un cambio real de espacios, con un claro predominio de la ocupación de los espacios privados. Podríamos resumirlo como una situación de *doble equilibrio*: equilibrio relativo entre espacios públicos y privados en los días laborales y equilibrio relativo, pero inverso, en los festivos, que actúa a su vez como un *elemento equilibrador respecto a la cotidianeidad espacial de los días laborables*.

Las dos líneas extremas del gráfico, A₁ y A₂, representan la ocupación de espacios privados y públicos por las mujeres: si la pauta espacial de los varones puede definirse como *doble equilibrio*, la de las mujeres habría de definirse, analógicamente, como doblemente desequilibrada: en los días laborables predomina la permanencia en espacios privados sobre públicos, y esta *descompensación* o "*especialización espacial*" se agudiza los fines de semana, llegando a

a la vida privada y pública de los varones. Ambas líneas se deslizan relativamente próximas los días laborables, para alcanzar el punto medio los sábados e invertirse los domingos. En términos espaciales o territoriales eso significa que los varones ocupan con una presencia fuerte el espacio público los días de trabajo, pero también dejan notar muy visiblemente su presencia sobre el espacio privado en las horas "activas" de la jornada (las que no se dedican al

la máxima concentración en espacios privados los domingos. Entre sí, las tendencias de ocupación del espacio privado y público de mujeres y varones son similares (esto es, paralelas) y las diferencias son de intensidad pero no de signo.

No es posible contemplar este gráfico sin que aparezca el problema del origen, el del punto de arranque. De modo convencional, el tiempo semanal se ordena a partir de un momento originario (-el

lunes-) que quiebra el sábado (-sólo desde que la productividad de la tecnología, las luchas obreras y las necesidades del mercado capitalista se aliaron para crear este nuevo espacio/tiempo no sacro, diferenciado-) y culmina el domingo: pero no hay ninguna razón que impida "ver" el desarrollo del tiempo desde otro punto originario: por ejemplo, comenzando la semana en sábado o en domingo. El

lunes podría verse como la culminación del domingo, y de hecho muchas mujeres definen su experiencia del lunes como un descanso, como un reencuentro consigo mismas tras el obligado vaciamiento que les produce su disponibilidad permanente para los otros durante el fin de semana.

La tabla nº 1 permite conocer con cierta aproximación las diferencias de género en la

TABLA 1: ESPACIO PRIVADO Y ESPACIO PUBLICO.
UTILIZACION DIFERENCIAL DE GENERO, SEGUN ACTIVIDADES, LOS DIAS LABORABLES

A.- ESPACIO PRIVADO	A	B	C	D
	Varones (horas)	Mujeres (horas)	Total (horas)	% B sobre A
ACTIVIDADES				
Cocinar	0,18	1,48	0,83	822
Cuidado de niños*	0,32	2,30	1,31	718
Reparaciones	0,14	0,10	0,12	71
Atender enfermos*	0,16	1,09	0,42	262
Cuidado animales/plantas	0,10	0,23	0,17	230
Limpieza casa, ropa, etc.	0,19	2,09	1,14	1.221
Cuidado higiene pers	0,59	0,67	0,63	113
Cuidado de la propia salud	0,46	0,30	0,38	65
Comidas	1,22	1,25	1,24	102
Siesta	0,26	0,15	0,21	58
Descansar sin hacer nada	1,67	1,32	1,50	79
Oír música	0,06	0,03	0,05	50
Lectura	0,41	0,28	0,35	68
Relaciones sexuales	0,11	0,18	0,15	163
Telefonar familiares, amigos	0,09	0,13	0,11	144
escribir famil.o amigos	0,01	0,05	0,03	500
TOTALES	5,97	10,98	8,48	184
% Espacio privado sobre actividades reseñadas	42,67	69,19	55,93	160
B.- ESPACIO PUBLICO				
ACTIVIDADES				
Trabajo profesional	4,73	1,70	3,22	36
Adquisic.bienes monet.	0,31	0,93	0,62	300
Gestiones burocráticas	0,13	0,07	0,10	59
Estudios	0,69	0,49	0,59	71
Activ. culturales	0,05	0,06	0,06	120
Cuidado personal fuera	0,04	0,07	0,06	175
Deporte,ejercicio	0,12	0,09	0,11	75
Pasear	0,45	0,35	0,40	78
Restaurante	0,05	0,03	0,04	60
Ir al cine,teatro, etc.	0,01	0,03	0,02	300
Bailar	0,02	0,03	0,03	150
Hacer turismo	0,01	0,06	0,04	600
Asist.compet.deportivas	0,16	0,10	0,13	62
Visitas a familiares	0,31	0,50	0,41	161
Ir de bares, etc.	0,45	0,11	0,28	24
Desplazamientos	0,49	0,27	0,38	55
TOTALES	8,02	4,89	6,46	61
% Espacio público sobre actividades reseñadas	57,33	30,81	44,07	54
Varones (Tp*Tdom)	= 5,82			
Mujeres (TP*Tdom)	= 8,32			
Excedente disponible para los varones	= 2,52			

* No incluye dormir

Fuente: Elaboración propia a partir de la encuesta de CIRES "Uso del Tiempo". 1991.

utilización del espacio o territorio, según el tipo de actividades desarrolladas. Los promedios se han hallado multiplicando la frecuencia media por la duración media de la actividad.

Las únicas actividades absolutamente mayoritarias (dormir, con frecuencia del 92% y ver la televisión, con frecuencia del 83%) son ejercitadas casi por igual por varones y mujeres; son actividades pasivas y transcurren de modo muy mayoritario en el ámbito privado, dentro de la vivienda. Aunque, hasta cierto punto, podrían definirse estas actividades como una forma de no-actividad, como un apartamiento en las actividades que exigen una participación real del sujeto.

En la tabla nº 2 podemos ver los resultados de la Encuesta de Nuevas Demandas, realizada para el C.S.I.C. en 1990, que fue inmediata precedente de la de CIRES. Las diferencias más relevantes respecto a la tabla nº 2 son la presentación conjunta del trabajo doméstico, con algunas actividades no incluídas entre las seis de la tabla de CIRES, y la especificación del tiempo dedicado a ver la televisión.

Según esta encuesta, el tiempo diario dedicado por los varones (frecuencia por tiempo) al trabajo profesional (2.79 horas) más doméstico (1.97 horas) y el tiempo dedicado por las mujeres a estas mismas actividades (1,45+6,74 horas) refleja una ocupación

TABLA 2: INDICES DE PARTICIPACION EN ACTIVIDADES SEGUN GENERO

	Indice parti- cipación % Total	Media espe- cífica Total	Media espe- cífica varones	Indice parti- cipación % varones	Media espe- cífica mujeres	Indice parti- cipación % mujeres
Tiempo empleado en propia formación	13	3.95	4.13	13	3.78	13
Tiempo empleado en actividades culturales	40	1.28	1.41	46	1.13	34
Tiempo empleado en trabajo profesional	38	7.03	7.36	60	6.33	23
Tiempo empleado en trabajo doméstico	65	5.11	3.04	42	7.67	88
Tiempo empleado en ver TV	83	2.50	2.09	83	2.15	83
Estar con amigos	48	1.79	1.83	58	1.74	40
Descansar sin hacer nada	32	1.79	1.93	32	1.66	33
Participación activa en juegos	11	1.44	1.38	15	1.55	8
Deporte o ejercicio físico	14	1.44	1.59	18	1.20	10
Nº CASOS	2.490	1.179	1.311			

Nota: Las medias se expresan en horas y centésimas. El tiempo de trabajo doméstico incluye limpieza, preparación y cocinado de alimentos y limpieza de utensilios; adquisición de productos de consumo diario; limpieza y arreglo de casa y ropa; cuidados de salud de otros familiares, incluyendo gestiones de transporte para actividades deportivas; reparación y mantenimiento, incluyendo costura, plantas, bricolage y vehículo familiar; gestiones económicas y administrativas de la familia; transporte propio por trabajo doméstico o de otros miembros de la familia. No incluye cuidado de niños. Los datos de amas de casa en "cuidado doméstico" son 95% de participación y 7,67 de media específica.

Fuente: Encuesta de Nuevas Demandas. CSIC. 1990. (2.500 entrevistas).

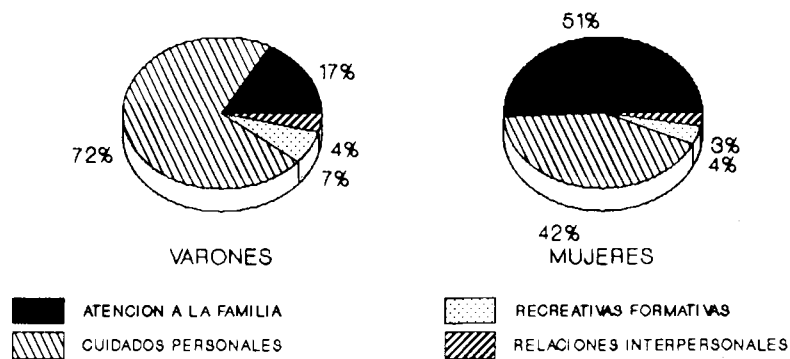
En el bloque de actividades privadas, las seis mencionadas en primer lugar se corresponden grosso modo con el trabajo doméstico para otros familiares; los varones dan un promedio de ocupación del espacio privado por tal motivo de 1,09 horas diarias y las mujeres, de 6,62 horas. En el trabajo remunerado, los varones dan un promedio de ocupación del espacio público por tal motivo de 4,73 horas y las mujeres, de 1,70 horas. La suma de ambos conceptos arroja un índice de ocupación diaria en el trabajo de 5,82 horas para los varones y 8,32 horas para las mujeres, que equivale a casi tres horas diarias de excedente o libertad para dedicación a otras actividades de no-trabajo en el colectivo de los varones.

relativa de 4,76 y 8,19 horas, con un saldo de 3,43 horas diarias disponibles a favor de los varones; aunque -es conveniente recordarlo- a este saldo medio contribuyen de modo prominente los jubilados.

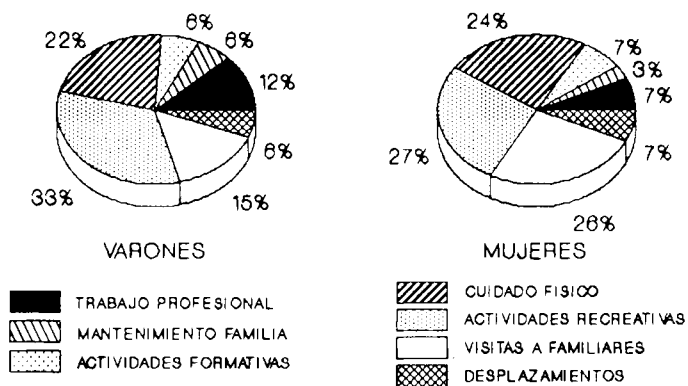
En esta primera aproximación al conocimiento del stock de tiempo disponible según género, el resultado se expresa en la tabla nº 3. Un excedente colectivo de tres horas diarias por persona configura una masa de tiempo enorme, equivalente a la de todo el tiempo diario asalariado. Y puesto que el tiempo -a diferencia del dinero- es un recurso irremediabilmente limitado, no renovable, ni susceptible de "desarrollo", la adscripción de la población a uno u otro modelo de espacio/tiempo tiene un valor de definición política de primer orden.

Gráfico nº 4
DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES
DURANTE LOS DOMINGOS

4,a DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES EN EL
ESPACIO PRIVADO LOS DOMINGOS

4,b DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES EN
EL ESPACIO PUBLICO LOS DOMINGOS

(*) No se incluye dormir ni la actividad no reseñada ("otros")
FUENTE: Elaboración propia a partir de la encuesta de CIREs "Uso del Tiempo". 1991.

TABLA 3: EL EXCEDENTE COTIDIANO DE TIEMPO

	I		II	
	E.N.D. 1990		E.U.T. 1991	
	A	B	A	B
	Varones	Mujeres	Varones	Mujeres
Actividades públicas (Trabajo profesional)	2,79	1,45	4,73	1,70
Actividades privadas (Trabajo doméstico)	1,97	6,74	1,09	6,62
Trabajo total	4,76	8,19	5,82	8,52
Excedente genérico disponible (B-A) a favor de los varones	3,43		2,70	

Fuentes: I: Encuesta de Nuevas Demandas, 1990, nacional, 1.200 entrevistas.

II: Encuesta sobre Uso del Tiempo, CIRES, 1991, nacional, 2.500 entrevistas.

4. La disolución de las categorías de hábitat

Como ya he señalado, el tipo de hábitat se seleccionó como variable independiente en el análisis de la Encuesta de Nuevas Demandas, invirtiendo en ello un esfuerzo considerable. Los resultados no han correspondido a las expectativas y si bien en algunos temas muy específicos (por ejemplo, el grado de satisfacción con la ecología o las relaciones familiares) esta variable refleja una asociación interesante, en el conjunto se disuelve y carece de interés. Algo de esto lo anticipé ya en el ciclo sobre "Public y privat", al poner de manifiesto la mixtura de relaciones que mantienen con el hábitat la mayoría de los españoles, en las que el momento presente de residencia puede afectar menos a sus hábitos de vida que sus experiencias anteriores o las de su cónyuge, o incluso sus aspiraciones o perspectivas de cambio a medio plazo o durante las vacaciones y fines de semana.

Por este motivo, en la tabla nº 4 ofrecemos solamente los extremos del continuum de tipos de hábitat: los municipios menores de diez mil habitantes y las grandes ciudades de Barcelona y Madrid. Los resultados no son espectaculares, pero reflejan una disparidad de género menor en las ciudades. El indicador más claro es el índice D, que mide el porcentaje del tiempo transcurrido en espacios privados por las mujeres, en comparación con el de los varones. En los municipios pequeños las diferencias son fuertes, tanto entre varones y mujeres como a lo largo del ciclo semanal (entre 173 y 126). En las grandes ciudades, la tendencia es la misma que en los pequeños municipios pero la distribución es más homogénea, tanto durante el ciclo semanal como entre los géneros.

5. Excepcionalidad y rutina. El uso diferencial del tiempo y del espacio en los fines de semana.

El sábado y el domingo son días especiales; sacro el domingo -aunque cada vez menos- y consagrado a los nuevos poderes de la cultura laica el sábado.

En la encuesta de CIRES, no se incluyó ver la televisión, con lo que se pierde un fuerte elemento unificador de género (muy similar, dedicación de género según la Encuesta de Nuevas Demandas); e igualmente se ha excluido el otro gran elemento unificador, que es el sueño nocturno. El tiempo dedicado a las comidas es también casi idéntico para varones y mujeres, con lo que se configura una equiparación en las actividades más fisiológicas o pasivas. En cambio, las diferencias siguen siendo muy grandes en casi todas las restantes actividades durante el fin de semana. Las mujeres dedican doce veces más tiempo que los varones los días laborables a limpiar, pero en el fin de semana siguen dedicándole diez veces más tiempo los sábados, y nueve los domingos; cocinar sólo se reduce de ocho veces más a siete veces más; cuidar niños, de siete veces a cinco veces; la ocupación de atender enfermos, incluso crece. Y sin embargo, la proporción de tiempo dedicado al trabajo profesional se mantiene casi idéntica, en torno a un tercio de tiempo las mujeres respecto a los varones.

Entre las actividades más recreativas, las mujeres dedican más tiempo que los varones los días laborables a ir a cines y teatros, a las actividades culturales y a hacer turismo; pero pierden o reducen esta ventaja relativa los fines de semana. En el resto de las actividades de ocio (deporte, pasear, ir a restaurantes, bailar, asistir a espectáculos deportivos, ir a bares, etc.) ocupan una posición relativa similar o incluso peor durante los fines de semana.

Para la mayoría de las mujeres, el fin de semana trae consigo un aumento de las demandas de relación por parte de sus familiares (enfermos, familiares no

TABLA 4: UTILIZACION DIFERENCIAL DEL TIEMPO EN EL ESPACIO PRIVADO Y PUBLICO. LOS CICLOS SEMANALES SEGUN TIPO DE HABITAT

	Hábitat menor de 10.000 habitantes			
	N: 156	N: 166	N: 322	
	A	B	C	
	Varones	Mujeres	Total	% B sobre A
LABORABLES				
% Espacio privado	41,32	71,79	56,55	173
% Espacio público	58,68	28,21	43,45	47
SABADOS				
% Espacio privado	50,61	71,43	61,02	142
% Espacio público	49,39	28,57	38,98	59
DOMINGO				
% Espacio privado	60,00	76,23	68,12	126
% Espacio público	40,00	23,77	31,88	57

	Hábitat: Madrid y Barcelona			
	N: 175	N: 188	N: 363	
	A	B	C	D
	Varones	Mujeres	Total	%B sobre A
LABORABLES				
% Espacio privado	45,38	60,93	53,15	160
% Espacio público	54,62	39,08	46,85	53
SABADOS				
% Espacio privado	52,93	68,03	60,48	140
% Espacio público	47,07	31,97	39,52	60
DOMINGO				
% Espacio privado	61,12	71,22	66,17	125
% Espacio público	38,88	28,78	33,83	62

** Se refiere a las actividades reseñadas, excluyendo "otras" y "dormir".
Fuente: Elaboración propia a partir de la encuesta de CIRES "Uso del Tiempo". 1991.*

convivientes). Como podemos ver en las tablas 2 y 5, si los días laborables el excedente de tiempo disponible a favor de los varones es 2,52 horas, los sábados el excedente es 2,48 horas y los domingos 4,14 horas.

6. El retorno. Espacio y ciclo vital

La población de edad post-activa (mayores de sesenta y cinco años) tendrá una importancia creciente en los próximos años en todo el mundo occidental y por ello hemos tratado de analizar con cierto detalle las transformaciones que se producen en las pautas espaciales a partir de la edad de retiro.
Con la expulsión del mercado de trabajo, las pautas espaciales -que no las actividades- de los varones se asemejan de golpe a las de las mujeres, y la abrupta división previa entre los días laborables y los fines de semana se deshace. Las mujeres se ajustan lentamente a las transformaciones que impone la edad y la legislación laboral, pero los varones han de "inventarse" unas nuevas pautas espaciales de la noche a la mañana. La mayoría, como hemos visto, no ha desarrollado actividades, aficciones o habilidades caseras que faciliten su transición y el abandono del trabajo profesional deja un ancho vacío

que se traduce sobre todo en actividades pasivas, como ver la televisión o descansar sin hacer nada.
La tabla nº 6 y su correspondiente gráfico ilustran estas semejanzas.

7. Memoria, presencia y deseo.

Los datos expuestos hasta ahora son acotaciones instantáneas. Presencias, que diría Eisenman. No disponemos de datos suficientes para hacer proyecciones, aunque sin duda podrían adelantarse algunas hipótesis o, como decimos ahora, escenarios para el supuesto mínimo y máximo. Incluso disponemos, como muestra la tabla nº 7, obtenida a partir de la encuesta de CIRES, de algunos datos sucintos sobre las actividades a las que gustaría dedicar menos tiempo los españoles los domingos.
Son las referencias negativas, y la simultánea presentación de tres opciones convoca a la memoria múltiples historias de deseos: los varones querrían descartarse de su trabajo pagado y las mujeres, de su trabajo doméstico. Pero basta un deseo -el primero, si se concediese- para que los varones terminen con la primera de sus aspiraciones insatisfechas. En las mujeres, la escala es simétrica, repetida: limpiar y

TABLA 5: ESPACIO PRIVADO Y ESPACIO PUBLICO. LAS DISTRIBUCION DE ACTIVIDADES LOS FINES DE SEMANA

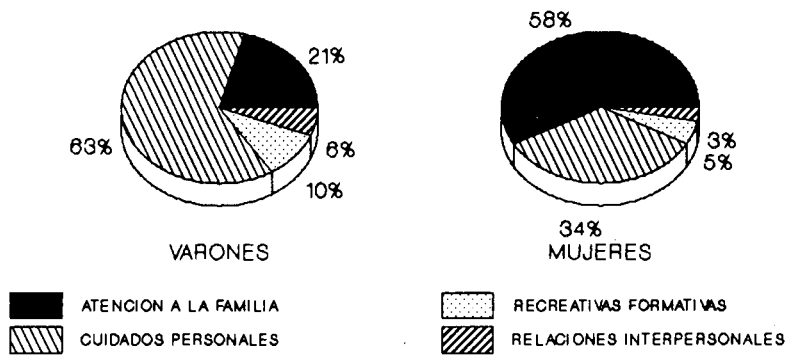
A.- ESPACIO PRIVADO	Sábados (horas)		Domingos(horas)	
	A Varones	B Mujeres	C Total	D % B sobre A
ACTIVIDADES				
Cocinar	0,24	1,60	0,92	666
Cuidado de niños*	0,57	2,77	1,67	486
Reparaciones	0,27	0,11	0,19	41
Atender enfermos*	0,14	1,63	0,48	342
Cuidado animales/plantas	0,19	0,25	0,22	131
Limpieza casa, ropa, etc.	0,22	2,21	1,22	1.005
Cuidado higiene pers.	0,71	0,76	0,74	107
Cuidado de la propia salud	0,53	0,45	0,49	85
Comidas	1,25	1,30	1,28	104
Siesta	0,29	0,19	0,24	65
Descansar sin hacer nada	2,06	1,62	1,84	79
Oír música	0,19	0,10	0,15	53
Lectura	0,54	0,35	0,45	65
Relaciones sexuales	0,31	0,18	0,25	58
Telefonar familiares, amigos	0,09	0,16	0,13	177
escribir famil.o amigos	0,05	0,04	0,05	80
TOTALES	7,65	12,57	10,11	162
% Espacio privado sobre actividades reseñadas	49,80	70,54	60,17	142
B.- ESPACIO PUBLICO				
ACTIVIDADES				
Trabajo profesional	2,10	0,79	1,45	38
Adquisic.bienes monet.	0,51	1,02	0,77	200
Gestiones burocráticas	0,08	0,03	0,06	37
Estudios	0,40	0,33	0,37	82
Activ. culturales	0,11	0,05	0,08	45
Cuidado personal fuera	0,04	0,21	0,13	525
Deporte,ejercicio	0,23	0,04	0,14	17
Pasear	0,82	0,60	0,71	73
Restaurante	0,12	0,13	0,13	108
Ir al cine,teatro, etc.	0,07	0,10	0,09	142
Bailar	0,93	0,16	0,55	17
Hacer turismo	0,07	0,21	0,14	300
Asist.compet.deportivas	0,26	0,11	0,19	42
Visitas a familiares	0,65	0,89	0,77	136
Ir de bares, etc.	0,93	0,35	0,64	38
Desplazamientos	0,39	0,23	0,31	59
TOTALES	7,71	5,25	6,48	68
% en Espacio Público sobre actividades reseñadas	50,20	29,46	39,83	58
Varones (Tp+Tdom)	= 3,73			
Mujeres (TP+Tdom)	= 6,21			
Excedente disponible para los varones	= 2,48			

* No incluye dormir

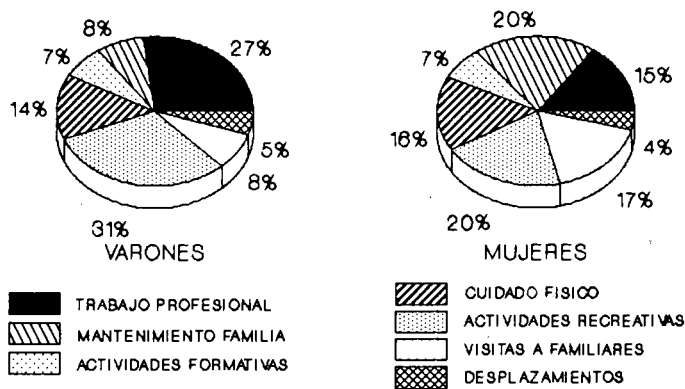
Fuente: Elaboración propia a partir de la encuesta de CIRES "Uso del Tiempo" .1991 .Se ha excluido el tiempo dedicado a dormir.

Gráfico nº 3
DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES
DURANTE LOS SABADOS

3,a DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES EN
EL ESPACIO PRIVADO LOS SABADOS

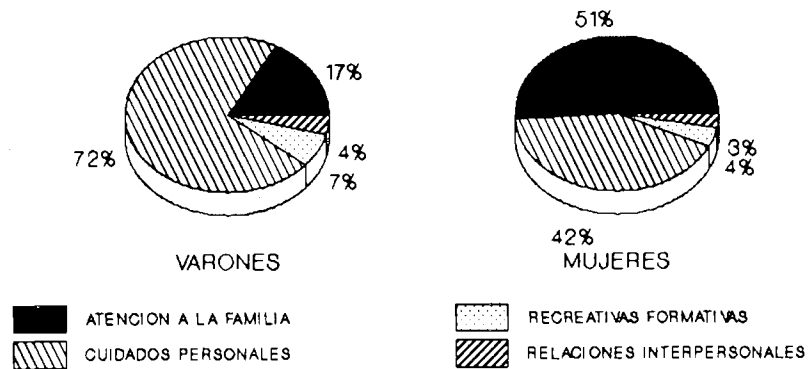
3,b DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES EN
EL ESPACIO PUBLICO LOS SABADOS

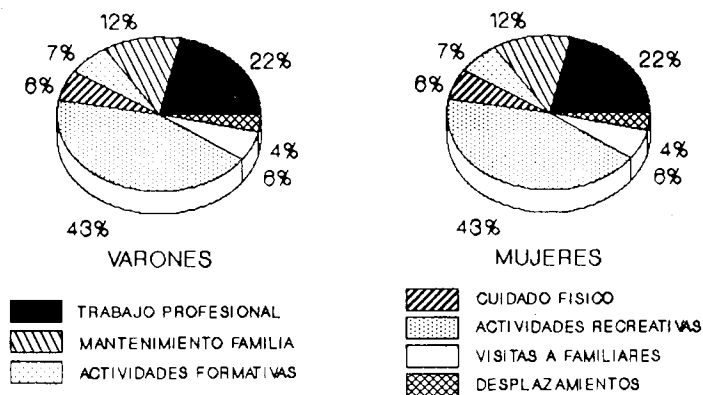
(*) No se incluye dormir ni la actividad no reseñada ("otros")
FUENTE: Elaboración propia a partir de la encuesta de CIRES "Uso del Tiempo". 1991.

Gráfico nº 2
**ESPACIO PRIVADO Y ESPACIO PUBLICO.
 UTILIZACION DIFERENCIAL DE GENERO,
 SEGUN ACTIVIDADES**

2,a DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES EN EL ESPACIO PRIVADO
 LOS DIAS LABORABLES

2,b DISTRIBUCION DE LAS ACTIVIDADES EN
 EL ESPACIO PUBLICO LOS DIAS LABORABLES

(*) No se incluye dormir ni la actividad no reseñada (*otros*)
 FUENTE: Elaboración propia a partir de la encuesta de CIRES "Uso del Tiempo". 1991.

TABLA 6: PAUTAS ESPACIALES EN EL PERIODO ACTIVO Y POST-ACTIVO
Distribución del tiempo entre espacio privado y público

Población de 18 a 65 años			Población de más de 65 años				
Varones	Mujeres	Total	Varones	Mujeres	Total		
Laborables							
% ESPACIO PRIVADO		38,42	66,83	52,63	74,09	81,75	77,92
% ESPACIO PUBLICO		61,58	33,17	47,37	25,91	18,25	22,08
Sábados							
% ESPACIO PRIVADO		49,57	68,45	59,01	69,47	79,84	74,65
% ESPACIO PUBLICO		50,43	31,55	40,99	30,53	20,16	25,35
Domingos							
% ESPACIO PRIVADO		59,12	74,14	66,77	74,64	80,34	77,49
% ESPACIO PUBLICO		40,88	25,59	33,23	25,36	19,66	22,51

Nota: No se incluye dormir, ni actividades no reseñadas ("Otras").

Fuente: Elaboración propia a partir de la encuesta CIRES "Uso del Tiempo" . 1991

TABLA 7: DESEOS DE CAMBIO: (ACTIVIDAD A LA QUE LE GUSTARIA DEDICAR MENOS TIEMPO LOS DOMINGOS)

Varones

En Primer lugar:

Con el 19% El trabajo profesional.

Con el 14% Cocinar

En Segundo lugar:

Con el 12% Limpieza del hogar

Con el 11% Cocinar

En Tercer lugar:

Con el 15% Limpieza del hogar

Con el 8% Cocinar

Mujeres

En Primer lugar:

Con el 36% Limpieza del hogar

Con el 33% Cocinar

En Segundo lugar:

Con el 41% Limpieza del hogar

Con el 27% Cocinar

En Tercer lugar:

Con el 17% Limpieza del hogar

Con el 16% Cocinar

Fuente: CIRES, Encuesta sobre Uso del Tiempo, 1991

cocinar, limpiar y cocinar, limpiar y cocinar. No bastan tres deseos para colmar tantas ausencias, tantas horas insatisfechas.

Una ponencia estrictamente académica terminaría aquí, probablemente. Pero esta de hoy es una ponencia atípica, que llama -o lo intenta- con la misma fuerza a la lógica y a la imaginación. Por eso, antes de despedirme, quiero proponerles una lectura descolocada de las cifras. No he podido traer -como hubiera sido mi deseo- un tratamiento más elaborado de las fotografías y los planos, pero también las cifras admiten muchos tipos de lecturas. Juguemos, pues, como en el trabajo de Eisenman, con tres colores. Las cifras son lo que hoy es, el gris. Falta el blanco y el rojo. Nada impide que sustituyamos, recordemos, multipliquemos, dividamos. Que disloquemos el origen, que demos vectores a los deseos de cambio, que ponderemos más fuerte las ausencias que las presencias, el futuro que las ruinas del pasado. Les sugiero que vuelvan a repasar, uno a uno, todos los cuadros y sus representaciones. Junto a cada columna de "lo que es", inventen columnas nuevas para reseñar memorias, aspiraciones, expectativas. Rescaten de su imaginación sus propias figuras emblemáticas: los espacios y las formas que han connotado su existencia.

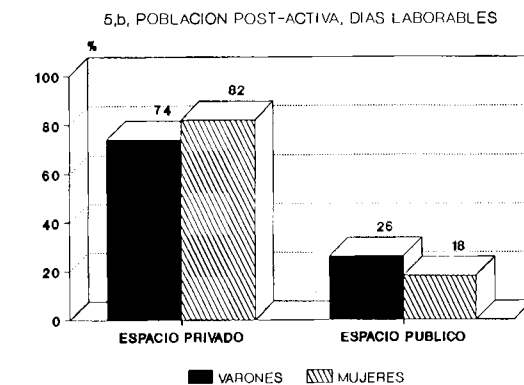
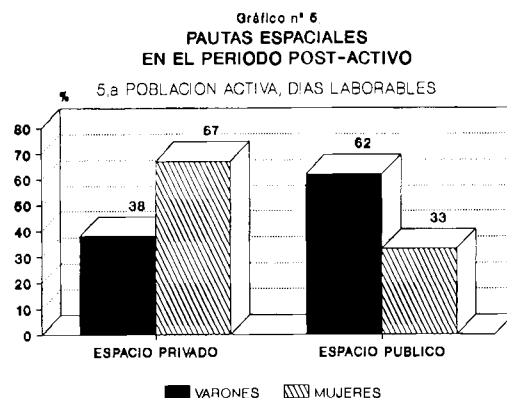
Junto al plano de mi barrio, pongan el suyo. Localicen su casa, su lugar, sus cambiantes lugares. Tracen rutas sobre el mapa del mundo con el dedo de su memoria. Deténganlo donde hubieran querido permanecer, recuerden -si es que lo hubo- el dolor de los lugares prohibidos, de los daños o las expulsiones. Los lugares deseados, o de memoria dulce. Los lugares de proyecto, de aspiración individual o colectiva.

Saqueen los colores de su memoria, de sus expectativas. Ocupen sus planos con las cifras de la fugacidad, de la rutina. El blanco del vacío, el gris, el rojo. Búsquenle el destino -enderezándolo si va torcido- a la flecha del tiempo.

En pura lógica física, no podemos estar simultáneamente en dos espacios. Pero el juego de estar y abandonar, de dividir y de unir, de olvidar y de abrir de nuevo, es el trasfondo del juego serio de la polis politizada. De la ciudad y sus muros, tanto físicos como sociales.

La ciudad nueva, la nueva política, sólo podrá nacer si se rompe la vieja ciudad de los espacios segregados, de los encastillamientos mortales.

Hoy, aquí, la u-topía parece estar al alcance de la mano. Por un tiempo -un minuto, al menos- ningún lugar nos está adscrito ni negado.

(*) No incluye dormir ni actividades no reseñadas ("Otras")
FUENTE: Elaboración propia a partir de la encuesta de CRES "Uso del Tiempo" 1991.

DISTRIBUCIÓ ESPACIAL DE LA IMMIGRACIÓ FEMENINA A PALMA

Antònia Ripoll Martínez¹

RESUM: *Distribució espacial de la immigració femenina a Palma*

El present article és una anàlisi quantitativa de la situació de la immigració a Palma (capital de les Illes Balears) l'any 1989. Es fa esment especial a la variable del sexe, a la distribució entre els barris que componen el municipi de Palma i als llocs d'origen de les persones immigrades.

PARAULES CLAU: *Immigració femenina, distribució espacial, tipologies de barris, llocs d'origen, Palma.*

SUMMARY: *Spatial distribution of the feminine immigration to Palma*

The present paper is a quantitative analysis of the situation of immigration to Palma (capital of the Balearic Islands) for the year 1989. This article is focused on the variable referred to the sex, to the distribution between districts that constitute Palma and to the birth place of immigrants.

KEYWORDS: *Female immigration, Spatial distribution, District pattern, Birth place, Palma.*

¹ Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears. 07071 Palma.

1. Introducció

El treball que aquí s'exposa consisteix en un estudi sobre una de les característiques de la població de Palma: el fet de la immigració.

Abans de començar convé dir que la immigració (que bàsicament es fa evident a partir dels anys seixanta) és un dels fenòmens determinants per a la posada en marxa del que podríem anomenar metafòricament «motor turístic» que més contribueix al canvi de la societat mallorquina, fins a arribar a la realitat de què gaudim o que patim, segons es miri, en l'actualitat. La immigració és un factor actiu de transformació social.

L'espai que estudiam —el municipi de Palma—, pel pes demogràfic que representa per a l'illa, ens permet conèixer una gran part de la realitat de la societat de Mallorca. Si a això afegim el caràcter macrocefàlic de l'illa, pens que ens aproximam molt a la realitat quotidiana de les conseqüències de la immigració i a les característiques d'una gran part de la població de Mallorca.

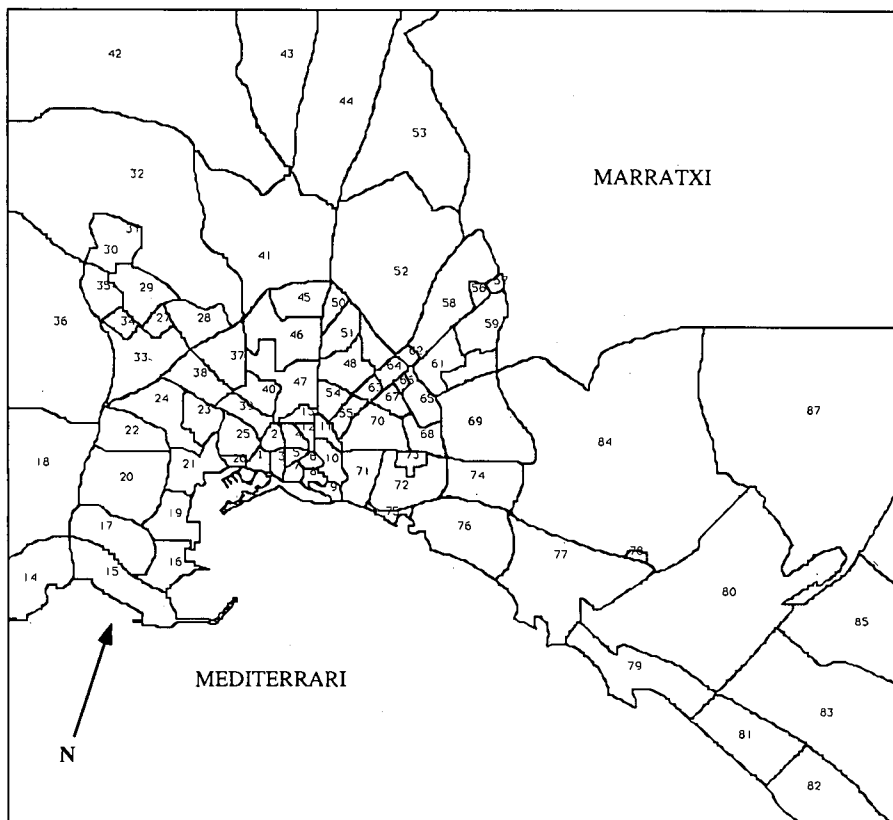
Pretenem analitzar una variable de la població immigrada: la variable del sexe respecte de la distribució espacial.

1.1. Fonts i metodologia

L'objectiu del treball és donar una visió bàsicament quantitativa de l'estat de la qüestió de la immigració a Palma l'any 1989. Si bé pensam que és un tema del qual no es pot prescindir d'abordar les característiques qualitatives.

L'estudi es basa en les dades de població facilitades per l'Ajuntament de Palma respecte de l'actualització de 1989 del Padró de 1986. Aquestes dades estan desagregades entre els vuitanta-quatre barris que configuren la divisió del municipi de Palma (en vuitanta-vuit zones: s'hi afegeixen les zones de Bellver, la Taulera, l'aeroport i la zona portuària), segons les dades del Negociat de Població de l'Ajuntament de Palma.

Ens sembla important incloure el llistat dels barris,¹ com també adjuntar el mapa de la ciutat (fig. 1).

DIVISIO DEL MUNICIPI DE PALMA AMB 87 BARRIS
Font: AJUNTAMENT DE PALMA (1990)

¹ No hem considerat la zona del port ni la de l'aeroport, tant des del punt de vista espacial com des del punt de vista demogràfic — en total sumen cent vint-i-vuit persones.

1. Puig de Sant Pere
2. Jaume III
3. La Llotja-el Born
4. Sant Jaume
5. Sant Nicolau
6. Cort
7. La Seu
8. Monti-sion
9. La Calatrava
10. El Sindicat
11. El Mercat
12. La Missió
13. Plaça dels Patins
14. Sant Agustí
15. Cala Major
16. Portopí
17. La Bonanova
18. Gènova
19. El Terreno
20. Bellver
21. Son Armadams
22. La Teulera
23. Son Espanyolet
24. Son Dureta
25. Santa Catalina
26. El Jonquet
27. Son Peretó
28. Son Flor
29. Son Serra-la Vileta
30. Son Roca
31. Son Ximelis
32. Son Anglada
- 33/34. Son Rapinya
35. Son Xigala
36. Son Vida
37. Son Cotoner
38. Son Dameto
39. El Camp d'en Serralta
40. El Fortí
41. El Secar de la Real
42. Establiments
43. Son Espanyol
44. Son Sardina
45. Cal Capiscol
46. El Camp Redó
47. Bons Aires
48. Plaça de Toros
49. Son Oliva
50. Amanecer
51. L'Olivera
52. La Indioteria
53. La Indioteria rural
54. Arxiduc
55. Marquès de la Fontansata
56. Son Rullan
57. Mare de Déu de Lluc
58. Son Cladera
59. El Viver
60. El Rafal Nou
61. El Rafal Vell
62. Son Fortesa Nord
63. Els Hostalets
64. Son Fortesa Sud
65. Son Gotleu
66. Can Capes
67. Son Canals
68. La Soledat Nord
69. Estadi Balear
70. Pere Garau
71. Foners
72. Polígon de Llevant
73. La Soledat Sud
74. Son Malferit
75. Can Pere Antoni
76. El Molinar
77. El Coll d'en Rebassa
78. Son Riera
79. Can Pastilla
80. Aeroport
81. Las Maravillas
82. L'Arenal
83. El Pil·larí
84. Son Ferriol
85. L'Aranjassa
86. Sant Jordi
87. La Casa Blanca

Una vegada que hem presentat les unitats espacials d'anàlisi, podem passar a explicar les parts en què es pot dividir el treball.

Una primera part estudia la distribució de la immigració en general. Si consideram que són immigrants les persones que han nascut fora de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, no comptabilitzam com a immigrants els residents a Palma que han nascut en un altre municipi de Mallorca, ni els que provenen de Menorca, Eivissa o Formentera. Personalment, crec que és indiscutible considerar immigrants les persones que es troben en el primer cas, les nascudes fora de la CAIB; igualment, crec que deixar de considerar el fet insular és una mica incorrecte, però com que som una comunitat autònoma uniprovincial, no comptava amb les dades al respecte.

Una segona part del treball estudia l'origen dels immigrants. Pel que fa a la població que prové de l'Estat espanyol, hem considerat l'origen per comunitats autònomes, a més de Ceuta i Melilla.

Quant als residents a Palma que provenen de fora de l'Estat espanyol, hem hagut d'establir un criteri per sintetitzar els llocs d'origen, atès el gran nombre de possibles orígens, que ho feien inabastable (atès el caràcter «cosmopolita» de Palma trobam persones originàries dels llocs més allunyats: Vietnam, Sri Lanka, Moçambic, Samoa, etc.). D'aquesta manera, he establert un criteri discutible, però que consider els més oportuns.

A partir d'una primera presa de contacte amb les dades, he considerat el criteri de proximitat geogràfica per als països amb més representants a Palma. Veurem, per tant, que tenim com a lloc d'origen: França, Regne Unit, la República Federal d'Alemanya (el 1989 no hi havia hagut encara la unificació) i Portugal.

Un altre lloc d'origen considerat que representa un conjunt de països és el denominat «Europa Nòrdica», que agrupa: Dinamarca, Suècia, Noruega i Finlàndia.

Un sisè lloc d'origen és el de l'Europa de l'Est, que inclou algunes persones nascudes a l'avui ex-Unió Soviètica.

La variable d'origen següent és la que anomenam «resta d'Europa», que inclou Bèlgica, els Països Baixos, Suïssa, Àustria, Grècia, Itàlia, Xipre, Malta, Mònaco, és a dir, tots els països europeus que no formen part de les agrupacions anteriors.

En vuitè lloc consideram Àfrica.

En novè lloc, Nord-amèrica: els EUA i Canadà.

Una altra variable de lloc d'origen és Llatinoamèrica.

En penúltim lloc són els països de l'Orient Mitjà.

I en darrer lloc, hi ha les contrades més allunyades: Àsia i Oceania.

En total, hem considerat vint-i-nou variables d'origen.

La intenció, en principi, era analitzar aquestes variables per a cada un dels barris, però hem de recordar que aquests són vuitanta-quatre, si en treiem el castell de Bellver, la Teulera, la zona aeroportuària i la zona marítima. Després d'haver reflexionat sobre les nostres possibilitats de processament de les dades i de paciència i temps, he optat per utilitzar com a unitats espacials d'anàlisi sis agrupacions de barris, que seguidament passam a explicar.

La divisió del municipi de Palma en sis zones que hem utilitzat és la que proposa la publicació Ajuntament de Palma (1989): *Dades per a un diagnòstic social de la Ciutat*. «Instruments de Treball Social, 3». Palma de Mallorca.

D'aquesta manera, hem dividit la ciutat entre les unitats de treball següents:

1. **Ciutat antiga:** inclou els barris de: Puig de Sant Pere, la Llotja-el Born, Sant Jaume, Sant Nicolau, Cort, la Seu, Monti-sion, la Calatrava, el Sindicat, la Missió, el Jonquet i Santa Catalina.

2. Eixample: Jaume III, Plaça dels Patins, mercat de l'Olivar, Son Armadams, Son Dureta, Foners, Pere Garau, Marquès de la Font Santa (o Estacions), Son Canals, els Hostalets, Arxiduc, Plaça de Toros, Bons Aires, Camp d'en Serralta, el Fortí.

3. Barriades: Polígon de Llevant, la Soletat, Son Malferit, el Molinar, el Coll d'en Rebassa, Son Riera, Son Fortesa, Son Gotleu, Can Capes, Estadi Balear, Son Rullan, Mare de Déu de Lluc, Son Cladera, el Viver, el Rafal Nou, el Rafal Vell, la Indioteria rural, Son Oliva, Amanecer, l'Olivera, la Indioteria, Cal Capiscol, el Camp Redó, Son Espanyol, Son Peretó, Son Flor, Son Serra-la Vileta, Son Roca, Son Ximelis, Son Anglada, Son Rapinya, los Almendros, Son Xigala, Son Cotoner, i Son Dameto.

4. Barris residencials: Son Vida, la Bonanova i Gènova.

5. Barris turístics: el Coll d'en Rebassa, las Maravillas, l'Arenal, Can Pastilla, el Terreno, Portopí, Sant Agustí, Cala Major.

6. Barris rurals: Son Sardina, l'Aranjassa, Sant Jordi, la Casa Blanca, Son Ferriol, el Pil·larí, Son Espanyol, el Secar de la Real i Establiments.

Abans de continuar volem aclarir que aquesta divisió de la ciutat és força discutible: per ventura no és gaire raonable incloure el barri de Gènova dins el grup de residencials, Son Armadams dins l'eixample, o considerar el Terreno i el Coll d'en Rebassa com a barris turístics.

Igualment és discutible incloure Establiments dins els barris rurals; el concepte mateix de barri rural a Palma és un concepte que cal reconsiderar. Es tracta de barris perifèrics, de baixa densitat, ideals per urbanitzar en forma de cases adosades, com s'ha fet al Secar de la Real.

Ara bé, aquesta divisió és una eina per al treball i respon a les dades amb què comptam; a més, a part de tenir molts d'encerts, ens ha ajudat a simplificar l'estudi, que en principi ha estat molt complex i amb una exhaustivitat de dades quasi inabracable.

En una tercera part del treball, en què, de fet, no fem més que apuntar un tipus d'immigració, ens referirem a l'anomenada immigració il·legal, a partir de les dades facilitades per la Delegació de Govern de Palma extretes dels expedients de regularització que s'han obert des que va sorgir la possibilitat de regularitzar aquesta situació.

2. Distribució espacial de la immigració en general

2.1. Distribució de la immigració pel conjunt de Palma

Abans d'oferir l'anàlisi desagregada pels barris que componen el municipi de Palma, no és de més exposar quina és la situació de Palma en general:

El 18,49% dels habitants de Palma són homes immigrants i el 19,11% són dones immigrades; per tant, el total de persones immigrades de la ciutat és de 37,6%. (A la resta de la CAIB, hi ha un 31% d'homes i un 32% de dones.) Cal recordar que les dades a partir de les quals hem elaborat l'estudi són de l'any 1989. Consideram que es tracta d'una xifra considerablement alta, i que permet fer-se una idea de l'impacte social que representa la immigració sobre la societat. Cal afegir que els fills dels immigrants són comptats com a població autòctona, encara que culturalment pertanyin a una altra realitat. La diferència entre immigració femenina no és molt considerable.

Comparant la ciutat en conjunt amb els barris podem veure que la major part de la immigració està repartida per tot el territori, però que en algunes zones concretes és molt important.

2.2. Distribució de la immigració per barris

2.2.1. Immigració d'homes i dones en conjunt

Passem a observar la immigració per barris. Hem elaborat una cartografia esquemàtica (fig. 2) per situar els diferents graus d'immigració. Hem establert sis categories de barris segons el percentatge d'immigració: immigració baixa, lleugera, considerable, alta, molt alta i altíssima.

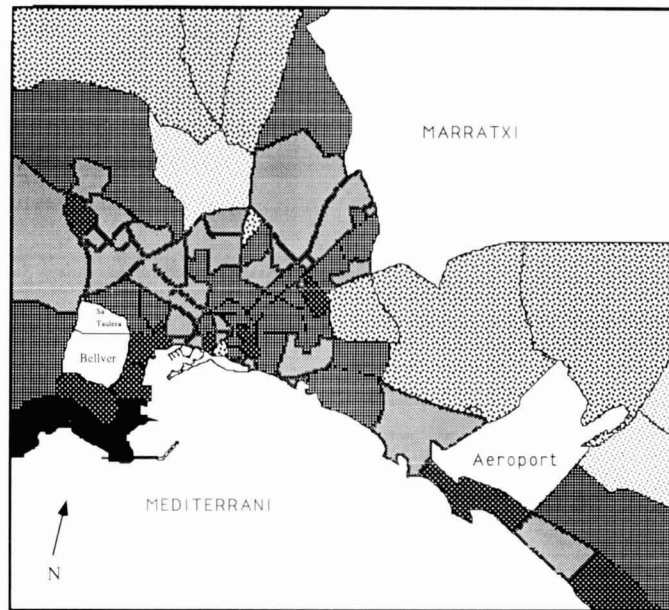
D'aquesta manera, consideram que tenim dos barris en què la immigració és baixa (meys del 14,45%): es tracta dels barris agraris del llevant del municipi (Sant Jordi i l'Aranjassa), que són barris amb habitatges grans i vells i amb males instal·lacions. Hi ha una densitat de població baixa, una estructura d'edats envellida i una instrucció baixa.

Al segon interval, amb una immigració lleugera (entre un 14,45% i un 25,07%), hi trobam els barris següents:

la Indioteria (rural), Son Ferriol, Amanecer, la Seu, Son Espanyol, Son Sardina, Son Riera, Estadi Balear, Establiments, la Casa Blanca i el Secar de la Real.

La majoria són agraris, del nord i del llevant del terme municipal, excepte Amanecer, que pertany al grup de barriades, però té unes característiques comunes: és un barri poc poblat, amb habitatges grans o mitjans, de construcció recent, i avui en dia de creixement urbanístic vigent per l'execució de plans parcials prevists al PGOU de 1985.

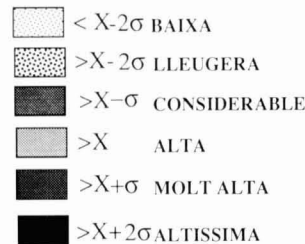
Destaca dins aquest grup el barri més emblemàtic del casc antic, que gairebé podem definir com a monumental; ens referim al barri de la Seu. Aprofitam per apuntar l'heterogeneïtat dels barris que componen el clos antic de la ciutat. Es tracta d'un barri amb una població molt envellida i amb un nivell d'estudis superior o igual a la mitjana de Palma.

DISTRIBUCIO DE LA IMMIGRACIO FEMENINA A PALMA PER BARRIS

Font: Negociat de Població de l'Ajuntament de Palma, 1989

Elaboració personal

 $X=18,24$
 $\sigma=5,40$

Es forçós comentar la presència de la barriada de Son Riera, també coneguda com el poblat gitano de Son Banya. La majoria dels habitants de la barriada han nascut a Palma i no hi ha una instal·lació de nous immigrants, som davant un cas clar de segregació racial, amb una població jove.

Amb una immigració considerable (a partir d'un 25,07% fins a un 35,69%), trobam els barris següents: el Rafal Vell, el Camp Redó, Santa Catalina, el Molinar, Bons Aires, el Viver, l'Olivera, el Pil·larí, Son Fortesa, Gènova, Plaça dels Patins, el Mercat, la Soledat Sud, Son Espanyol, la Missió, els Hostalets, Pere Garau, Son Dureta, Monti-sion, la Soledat Nord, Son Canals, Jaume III, Son Malferit, Arxiduc i Marquès de la Font Santa.

Hem de comentar que ara apareix el darrer barri anomenat «rural» que «quedava per sortir»: el Pil·larí, que per la proximitat geogràfica amb les zones turístiques del llevant de municipi és obvi que s'hagi vist abocat a ser el lloc de residència de la mà d'obra turística; el podríem qualificar com a barri «de segona línia turística».

Apareix també el nucli de població que configura el barri de Gènova, que és qualificat com a residencial, cosa que no creiem que sigui oportuna, si bé s'ha de dir que tal vegada és un dels barris que presenta uns contrastos socials més forts, si miram les característiques diverses dels habitatges.

Tenim dins aquests barris tres representants dels casc antic: la Missió, Monti-sion i Santa Catalina (que fou el primer arraval de la ciutat).

Els vint-i-un barris restants corresponen onze a l'eixample i deu al conjunt de barriades.

Els barris que intergren el conjunt següent, al quals qualificam d'alta immigració (més d'un 35,69% i fins a un 46,31%), són:

la Llotja-el Born, los Almendros, Cal Capiscol, el Polígon de Llevant, Son Vida, Son Oliva, Plaça de Toros, Son Fortesa Nord, Son Flor, el Rafal Nou, Son Roca, Puig de Sant Pere, Son Dameto, la Calatrava, Son Cladera, Sant Nicolau, Can Capes, Son Cotoner, el Coll d'en Rebassa, Son Serra-la Vileta, Son Rullan, Son Peretó, Son Rapinya, Sant Jaume, Can Pere Antoni, el Fortí, Mare de Déu de Lluc, el Camp d'en Serralta, Son Anglada, la Indioteria (urbà), Cort i Foners.

Trobam aquí una diversitat de tipologies de barris. Destaca en primer lloc l'aparició d'un barri turístic: el Coll d'en Rebassa; segons la nostra opinió respon més a les característiques de les «barriades», però és innegable que hi ha una certa oferta hotelera i la façana a la mar és una realitat.

Constatam la presència d'un dels tres barris residencials, per ventura el més emblemàtic i selecte, es tracta de Son vida, curiosament situat quant a percentatge d'immigració entre Son Oliva i el Polígon de Llevant.

També trobam els barris de la ciutat antiga de Cort, Sant Nicolau, la Calatrava, el Puig de Sant Pere, la Llotja-el Born i el Jonquet.

Apareixen els barris de l'eixample: el Camp d'en Serralta, el Fortí i la Plaça de Toros.

Els vint barris restants corresponen a barriades bàsicament perifèriques i de relativa nova urbanització per donar habitatge a la mà d'obra que serví per engegar el sector turístic i de la construcció.

El penúltim interval, d'immigració molt alta (entre el 46,31% i el 56,93%), està integrat per:

Son Ximelis, el Sindicat, las Maravillas, l'Arenal, Son Armadams, Can Pastilla, Son Xigala, Son Gotleu i el Terreno.

D'aquests nou barris, tres són del grup de les barriades: Son Ximelis, Son Anglada i Son Gotleu.

Un barri d'aquest grup és el darrer que quedava per comparèixer del clos antic: el Sindicat, és un barri identificat en part com a barri xinès, molt degradat, si bé compta amb una important zona comercial.

Trobam el darrer representant de l'eixample: Son Armadams, si bé he dit que el qualificaria com a residencial.

Compareixen els barris turístics del llevant del municipi: Can Pastilla, las Maravillas i l'Arenal, juntament amb el barri de ponent del Terreno.

L'últim grup de la classificació (l'emigració supera el 56,93%) el componen els barris següents:

la Bonanova, Portopí, Cala Major i Sant Agustí.

Els quatre barris presenten una continuïtat sobre l'espai, a ponent del municipi.

Hi trobam un barri residencial, la Bonanova; en aquest barri hi ha una residència d'ancians de la Seguretat Social, amb cinc-centes quinze places, que representen el 24,03% de la població del barri (probablement moltes de les places de la residència són ocupades per persones de fora de Mallorca). Evidentment, aquest fet ens distorsiona una mica la xifra i altera, per dir-ho de qualche manera, les característiques naturals d'aquesta part de la ciutat.

I finalment, els barris amb més immigració del conjunt de Palma són els barris turístics, amb façana a la mar: Portopí, Cala Major i Sant Agustí.

2.2.2. La immigració femenina per barris

Concretarem, ara, la distribució de la immigració femenina al municipi que ens ocupa.

Hem establert les mateixes categories de barris que per a la immigració en general; per tant, tenim sis grups de barris: de baixa, lleugera, considerable, alta, molt alta i altíssima immigració (fig. 3).

Són barris de baixa immigració (entre el 2,04% i el 7,44%) els següents:

Sant Jordi, l'Aranjassa i el Secar de la Real.

Respecte del grup d'homes i dones, hi afegim un barri rural, que és el del

Secar de la Real.

En segon lloc, amb una immigració lleugera, tenim els nou barris següents:

Estadi Balear, la Casa Blanca, Establiments, Son Espanyol, Son Sardina, la Seu, Son Ferriol, Son Riera i Amanecer.

Si ho comparem amb l'anàlisi per al conjunt total de la població, la diferència és que hem trobat el Secar de la Real al primer grup, i que el barri de la Indioteria rural no apareix. Quant a tipologia de barri, trobam la Seu com a representant del casc antic, cinc barris rurals i tres de barriades, Son Riera i Amanecer.

Hi ha una immigració femenina considerable (més del 7,44% i fins al 12,84%) als barris que segueixen:

la Indioteria (rural), el Viver, Son Fortesa, la Soledat Nord, Arxiduc, Marquès de la Font Santa, Son Canals, Monti-sion, els Hostalets, la Missió, Pere Garau, Son Espanyol, el Pil·lari, Plaça dels Patins, el Mercat, la Soledat Sud, Jaume III, Son Malferit, Son Rullan, Son Anglada, el Molinar, Cort, l'Olivera, el Rafal Vell i Bons Aires.

A diferència del que ocorre als barris de la mateixa categoria per al conjunt de la població, hi trobam barris com ara Son Rullan, Son Anglada i el barri de Cort. I per contra, dins la divisió femenina hi manquen els barris de Foners, Santa Catalina i el Camp Redó, que apareixeran al proper interval.

Hi trobam dotze barris del conjunt de barriades, onze de l'eixample, tres barris del casc antic i el barri de Gènova, discutiblement del grup de residencials.

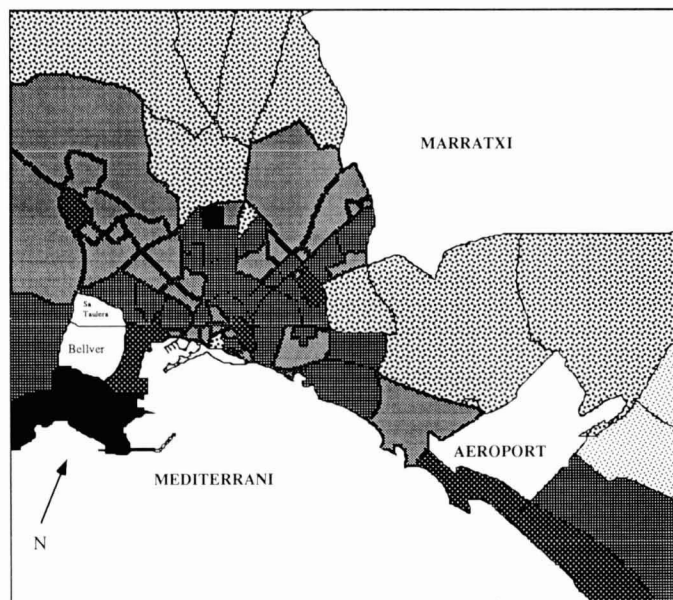
Els barris amb alta immigració (entre el 18,24% i el 23,64%) són:

el Fortí, Foners, Santa Catalina, Can Pere Antoni, Mare de Déu de Lluc, la Indioteria (urbà), el Camp d'en Serralta, el Camp Redó, Son Rapinya, Son Peretó, el Coll d'en Rebassa, Son Cotoner, Sant Jaume, Son Serra-la Vileta, Son Cladera, el Rafal Nou, la Calatrava, Can Capes, Sant Nicolau, Cal Capiscot, Son Vida, Son Fortesa Nord, Son Oliva, Son Roca, Puig de Sant Pere, el Jonquet, Plaça de Toros, Son Flor, Son Dameto, el Polígon de Llevant, los Almendros, Son Ximelis i las Maravillas.

D'aquests barris, n'hi ha un que és del grup dels residencials: Son Vida; n'hi ha dos que pertanyen al conjunt dels turístics: el Coll d'en Rebassa i las Maravillas; cinc de representants del casc antic; tres, de l'eixample; i la resta (vint), de les barriades.

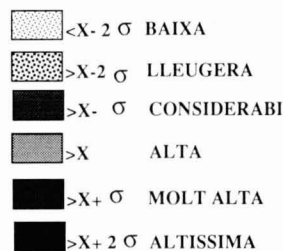
Vegem quines diferències hi ha amb l'interval d'alta immigració per al conjunt de tota la població.

Hi trobam barris com ara Santa Catalina i el Camp Redó, que per al conjunt de la immigració donen percentatges més baixos que per a la immigració femenina. I també hi trobam barris que per a la immigració de les dones pertanyen al grup d'alta immigració, i que per a la suma d'homes i dones immigrants formen part de la categoria següent, que

DISTRIBUCIO DE LA IMMIGRACIO A PALMA PER BARRIS (84)
 FONT: NEGOCIAT DE POBLACIO DE L'AJUNTAMENT DE PALMA, 1990
 Elaboració personal

$X=35,69$
 $\sigma=10,62$

és la de molt alta immigració, que són: el Jonquet, Son Ximelis i las Maravillas.

Vegem seguidament quins són els barris que componen aquesta categoria d'immigració molt alta (amb un percentatge d'immigració femenina entre el 23,64% i el 29,04%):

Son Xigala, l'Arenal, el Sindicat, Can Pastilla, la Llotja-el Born, Son Gotleu, Son Armadams, el Terreno i la Bonanova.

Aquests barris es poden classificar de la manera següent: un de residencial: la Bonanova; dos del casc antic: el Sindicat i la Llotja-el Born; un de l'eixample: Son Armadams; dos de les barriades: Son Xigala i Son Gotleu; tres de turístics: l'Arenal, Can Pastilla i el Terreno.

La diferència pel que fa al grup d'alta immigració entre homes i dones és que ara no apareixen barris com Son Ximelis i las Maravillas, que ja han fet acte

de presència a l'anterior categoria d'alta immigració. Al contrari, apareix el barri de la Llotja-el Born, que per al conjunt de la població ocupava un lloc a l'interval anterior, el d'alta immigració. Una altra diferència és la de l'aparició del barri de la Bonanova, que en la classificació general ocupava un lloc entre els barris d'altíssima immigració.

Els barris que componen la categoria d'altíssima immigració (més d'un 29,04%) són els tres barris turístics de ponent, que enllacen amb les zones turístiques del municipi veí de Calvià:

Portopí, Sant Agustí i Cala Major.

Podem avançar, vist això, que les diferències entre la distribució espacial de la immigració femenina i la general no són molt notables, si bé hem de dir que hi ha modificacions com les que hem exposat (mapa 3).

2.2.3. La immigració femenina menys la masculina

Per conèixer una mica més la diferència entre el nombre d'immigrants femenines i el nombre d'immigrants masculins, hem restat per a cada barri el percentage d'homes de fora al percentatge de dones, i després hem establert un ordre de menor a major, i els hem classificat en cinc categories: predomini important de dones, predomini de dones, escassa diferència entre homes i dones, predomini d'homes, predomini important d'homes.

Els barris amb un predomini important de dones immigrades són:

Son Malferit, Son Riera i Jaume III.

Son Malferit és un barri amb molt poca població: seixanta-cinc persones en total, de les quals, onze són dones immigrades, i set són homes immigrants, per tant, no és molt significatiu.

Els altres dos barris següents mostren unes diferències substancials quant a les característiques socials i urbanes que presenten: Son Riera, o Son Banya, i Jaume III.

El grup dels que hem qualificat com a barris on hi ha predomini de dones està integrat per aquests barris:

la Llotja-el Born, el Camp Redó, Son Dameto, el Polígon de Llevant, Santa Catalina, Son Flor i Gènova.

Hi trobam un barri residencial: Gènova, dos barris del casc antic, i tres barris del conjunt de barriades.

En tercer lloc comentam el grup que representa la major part de la ciutat, que és el que presenta una escassa diferència entre immigració femenina i masculina, l'interval va des de la mitjana menys una desviació estàndard fins a la mitjana més una desviació estàndard, i s'inclouen dins aquest grup els barris següents:

Sant Jaume, Son Dureta, Son Armadams, l'Olivera, Amanecer, la Soledat Sud, Bons Aires, Plaça de Toros, Can Capes, Puig de Sant Pere, Marquès de la Font Santa, el Terreno, el Mercat, el Camp d'en Serralta, la Indioteria (urbà), Sant Nicolau, los Almendros, Son Rapinya, Mare de Déu de Lluc, la

Indioteria (rural), Monti-sion, el Sindicat, Arxiduc, Can Pastilla, Sant Agustí, Foners, Can Pere Antoni, Son Peretó, Pere Garau, Son Roca, Son Sardina, Plaça dels Patins, Son Canals, Son Espanyolet, Son Fortesa Nord, Son Serra-la Vileta, l'Arenal, la Casa Blanca, la Bonanova, Son Gotleu, els Hostalets, Son Xigala, la Missió, el Rafal Vell, Son Oliva, la Calatrava, Son Ferriol, el Fortí, la Seu, el Molinar, Establiments, la Soledat Nord, Son Cladera, el Coll d'en Rebassa, el Viver, Son Cotoner, el Secar de la Real, Son Vida, Son Ximelis, Portopí, las Maravillas, Cala Major, l'Aranjassa i el Pil·larí.

En total, són seixanta-tres barris de totes les característiques

Amb un lleuger predomini d'homes tenim els barris següents:

Cort, el Rafal Nou, Sant Jordi, Cal Capiscot, Son Anglada, Son Espanyol i el Jonquet.

Tres pertanyen al grup de barriades i dos al grup de barris agraris: Son Espanyol i Sant Jordi. Cort i el Jonquet pertanyen al casc antic.

Finalment, resta el grup amb un predomini important d'homes. Aquest grup és format per aquests barris:

Estadi Balear, Can Capes i Son Rullan.

Els tres pertanyen a la classificació de barriades. Cal dir que Son Rullan és un barri amb una important presència de militars, i aquesta podria ser una explicació de la major proporció d'homes immigrants.

3. La distribució de la immigració i el lloc d'origen

Abans de començar a parlar dels grups de barris en què hem dividit el municipi de Palma: casc antic, eixample, barriades, barris residencials, barris turístics, barris rurals, començarem per exposar una visió sobre l'origen dels habitants de Palma en conjunt.

En principi, hem tingut en compte tres orígens: la CAIB, l'Estat espanyol, i l'estranger, i hem elaborat el gràfic següent a partir d'aquestes dades:

Taula I

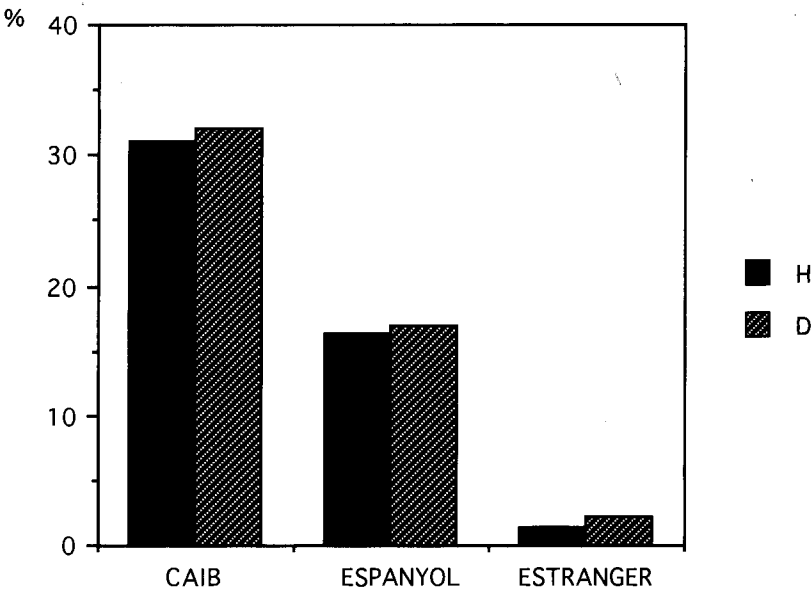
ORIGEN	% HOMES	% DONES	TOTAL
CAIB	30,99	32,01	63,00
EST. ESPANYOL	16,39	16,98	33,37
ESTRANGER	1,47	2,13	3,60

Font: Ajuntament de Palma (1989).

Elaboració personal

Fig. 5

PROCEDENCIA DELS HABITANTS DE PALMA PER SEXES, 1989

Font: Negociat de Poblacio de l'Ajuntament de Palma.
Elaboració personal

Taula II: Importància del lloc d'origen de la immigració a Palma per sexes

DONES		HOMES	
	%		%
1. ANDALUSIA	6,09	1. ANDALUSIA	5,97
2. CAST.-MANXA	1,89	2. CAST.-MANXA	1,94
3. CATALUNYA	1,81	3. CATALUNYA	1,66
4. VALÈNCIA	1,12	4. VALÈNCIA	1,07
5. CAST.-LLEÓ	1,03	5. MÚRCIA	0,99
6. MÚRCIA	1,00	6. MADRID	0,97
7. MADRID	0,99	7. CAST.-LLEÓ	0,97
8. EXTREMADURA	0,61	8. EXTREMADURA	0,64
9. GALÍCIA	0,59	9. GALÍCIA	0,53
10. AMÈRICA LL.	0,55	10. AMÈRICA LL.	0,50
11. ARAGÓ	0,35	11. ARAGÓ	0,31
12. FRANÇA	0,34	12. FRANÇA	0,22
13. REGNE UNIT	0,29	13. REGNE UNIT	0,21
14. PAÍS BASC	0,24	14. ÀFRICA	0,11
15. E. NÒRDICA	0,22	15. ASTÚRIES	0,15
16. RESTA EUROPA	0,20	16. PAÍS BASC	0,18
17. ASTÚRIES	0,19	17. E. NÒRDICA	0,16
18. ÀFRICA	0,18	18. RESTA EUROPA	0,15
19. RFA	0,15	19. RFA	0,11
20. CEUTA-MELILLA	0,13	20. CEUTA-MELILLA	0,10
21. CANÀRIES	0,10	21. CANTÀBRIA	0,07
22. CANTÀBRIA	0,09	22. CANÀRIES	0,07
23. NAVARRA	0,09	23. NAVARRA	0,06
24. N. AMÈRICA	0,07	24. N. AMÈRICA	0,05
25. LA RIOJA	0,06	25. LA RIOJA	0,14
26. ÀSIA I OCEANIA	0,03	26. ÀSIA I OCEANIA	0,03
27. PORTUGAL	0,03	27. PORTUGAL	0,03
28. E. DE L'EST	0,03	28. ORIENT MITJÀ	0,01
29. ORIENT MITJÀ	0,03	29. E. DE L'EST	0,02

Queda clar que el principal lloc d'origen de la immigració és l'Estat espanyol, i que si hi ha més dones que homes, la diferència és gairebé insignificant.

Ara bé, en el conjunt d'originaris de l'estranger, que representen el 3,60% (una xifra prou considerable per ser d'abans de la posada en vigor de l'Acta única europea), podem veure una diferència significativa entre homes i dones: les dones són el 59,6% del total de la immigració estrangera, i els homes, el 40,83.

Ara, detallarem més els possibles llocs d'origen, considerant les variables que hem exposat al principi.

Font: Ajuntament de Palma (1989).
Elaboració personal

Ens podem adonar que hi ha diferències entre els principals orígens segons que la immigració sigui femenina o masculina.

Ara exposarem de major a menor quina és la diferència entre dones i homes immigrants a Palma per a cada un dels llocs d'origen:

Taula III

ORIGEN	% DE DONES SOBRE EL TOTAL D'IMMIGRANTS
1. E. NÒRDICA	75,90
2. E. DE L'EST	75,75
3. REGNE UNIT	66,04
4. RESTA EUROPA	64,46
5. FRANÇA	61,81
6. N. AMÈRICA	61,25
7. RFA	59,76
8. NAVARRA	59,10
9. CANTÀBRIA	55,66
10. LA RIOJA	55,12
11. GALÍCIA	54,77
12. ASTÚRIES	54,77
13. I. BALEARS	54,56
14. ARAGÓ	53,22
15. PORTUGAL	53,17
16. PAÍS BASC	52,67
17. AMÈRICA LL.	52,34
18. CATALUNYA	52,12
19. CAST.-LLEÓ	51,60
20. MÚRCIA	50,81
21. ÀSIA I OCEANIA	50,60
22. ANDALUSIA	50,47
23. CIUTAT	49,92
24. MADRID	49,91
25. CAST.-MANXA	49,33
26. I. CANÀRIES	49,20
27. ÀFRICA	48,94
28. EXTREMADURA	48,78
29. VALÈNCIA	48,73
30. CEUTA-MELILLA	47,22
31. ORIENT MITJÀ	42,96

Font: Ajuntament de Palma (1989).
Elaboració personal

No es pot deixar de comentar la característica més important que s'extreu de la taula, que és la importància de la presència femenina europea, i gairebé d'una manera «escandalosa» l'alt percentatge de dones nòrdiques. Aquesta realitat pot donar lloc a

moltes interpretacions sociològiques respecte de les relacions dels autòctons amb les visitants estrangeres, perquè, de fet, és una realitat que els alts percentatges de presència femenina, excepte pel que fa a Europa de l'Est, provenen dels països tradicionalment consumidors de l'oferta turística mallorquina. Tampoc no podem oblidar, en aquest sentit, la presència de professionals estrangers del turime a Mallorca.

La taula, en certa manera, pot donar lloc a una possible hipòtesi, que consisteix a relacionar la mobilitat femenina amb un cert grau de desenvolupament i alliberament de la dona. Sobretot, si tenim dades d'immigració regularitzada.

Una vegada que hem vist de forma esquemàtica les diferències entre sexes de l'origen dels immigrants, vegem per als conjunts de barris quina és la situació de la immigració femenina.

3.2. Distribució de la immigració femenina segons origen per grups de barris

El principal lloc d'origen de la immigració és, per als sis conjunts de barris, Andalusia.

El segon és Catalunya per al casc antic, l'eixample i els barris residencials. Per a les barriades, les zones turístiques i els barris rurals, el lloc d'origen que ocupa el segon lloc és Castella-La Manxa.

El tercer lloc d'origen és més diversificat: per al casc antic tenim València; per a l'eixample, Castella-La Manxa; per al conjunt de barriades i barris rurals, Múrcia; per als residencials, Madrid; i per als turístics, Catalunya.

Castella-Lleó ocupa el quart lloc per al casc antic, els barris residencials i turístics; i Catalunya per a les barriades i per als barris rurals.

En cinquè lloc trobam Madrid per al casc antic i els barris turístics; València per a l'eixample i les barriades. Apareix un lloc d'origen estranger en cinquè lloc: el Regne Unit per als barris residencials i, curiosament, rurals.

Al lloc sisè trobam València per als barris residencials, turístics i rurals; Castella-Lleó per a l'eixample i les barriades; i Múrcia per al casc antic.

En setena posició, hi ha Múrcia per a l'eixample i els barris residencials; Madrid per a les barriades i les zones rurals; Castella-La Manxa per al casc antic; i el Regne Unit per als barris turístics.

En vuitè lloc apareix Llatinoamèrica per als quatre grups: casc antic, eixample, barris turístics i rurals; Extremadura per a les barriades; i Castella-La Manxa per als barris residencials.

En novena posició, hi ha molta diversitat: Galícia per a l'eixample i les barriades; Extremadura per al casc antic; Llatinoamèrica per a les zones residencials; Europa Nòrdica per als barris turístics; i Castella-Lleó per als barris rurals.

I al desè lloc també hi ha una diversitat semblant: Galícia ocupa aquesta posició per al casc antic i els barris turístics; Extremadura per a l'eixample; Llatinoamèrica per a les barriades; apareix l'origen de

la resta d'Europa per als barris residencials i rurals. Aquestes deu primeres posicions ens donen una idea de quina és la distribució diferencial de la immigració.

Taula IV

CASC ANTIC	EIXAMPLE	BARRIADES	RESIDEN- CIALS	TURÍSTICS	RURALS
1. ANDALUSIA	1. ANDALUSIA	1. ANDALUSIA	1. ANDALUSIA	1. ANDALUSIA	1. ANDALUSIA
2. CATALUNYA	2. CATALUNYA	2. CAST- MANXA	2. CATALUNYA	2. CAST- MANXA	2. CAST- MANXA
3. VALÈNCIA	3. CAST- MANXA	3. MÚRCIA	3. MADRID	3. CATALUNYA	3. MÚRCIA
4. CAST-ILLEÓ	4. MADRID	4. CATALUNYA	4. CAST-ILLEÓ	4. CAST-ILLEÓ	4. CATALU- NYA
5. MADRID	5. VALÈNCIA	5. VALÈNCIA	5. REGNE UNIT	5. MADRID	5. REGNE UNIT
6. MÚRCIA	6. CAST-ILLEÓ	6. CAST-ILLEÓ	6. VALÈNCIA	6. VALÈNCIA	6. VALÈNCIA
7. CAST- MANXA	7. MÚRCIA	7. MADRID	7. MÚRCIA	7. REGNE UNIT	7. MADRID
8. AMÈRICA LL.	8. AMÈRICA LL.	8. EXTREMA- DURA	8. CAST- MANXA	8. AMÈRICA LL.	8. AMÈRICA LL.
9. EXTREMA- DURA	9. GALÍCIA	9. GALÍCIA	9. AMÈRICA LL.	9. E. NÒRDICA	9. CAST-ILLEÓ
10. GALÍCIA	10. EXTREMA- DURA	10. AMÈRICA LL.	10. RESTA EUROPA	10. GALÍCIA	10. RESTA EUROPA
11. PAÍS BASC	11. FRANÇA	11. ARAGÓ	11. EXTREMA- DURA	11. MÚRCIA	11. GALÍCIA
12. ARAGÓ	12. ARAGÓ	12. FRANÇA	12. GALÍCIA	12. EXTREMA- DURA	12. FRANÇA
13. FRANÇA	13. PAÍS BASC	13. PAÍS BASC	13. PAÍS BASC	13. RESTA EUROPA	13. EXTREMA- DURA
14. ÀFRICA	14. ASTÚRIES	14. ASTÚRIES	14. E. NÒRDICA	14. RFA	14. RFA
15. CEUTA- MELILLA	15. REGNE UNIT	15. CEUTA- MELILLA	15. RFA	15. FRANÇA	15. E. NÒRDI- CA
16. ASTÚRIES	16. ÀFRICA	16. ÀFRICA	16. FRANÇA	16. ARAGÓ	16. ÀFRICA
17. I CANÀRIES	17. E. NÒRDICA	17. REGNE UNIT	17. ÀFRICA	17. ASTÚRIES	17. ARAGÓ
18. RESTA EUROPA	18. RESTA EUROPA	18. E. NÒRDICA	18. ARAGÓ	18. PAÍS BASC	18. PAÍS BASC
19. REGNE UNIT	19. CEUTA- MELILLA	19. RESTA EUROPA	19. ASTÚRIES	19. ÀFRICA	19. ASTÚRIES
20. PORTUGAL	20. RFA	20. RFA	20. N. AMÈRICA	20. N. AMÈRICA	20. CEUTA- MELILLA
21. CANTÀBRIA	21. I CANÀRIES	21. I CANÀRIES	21. ÀSIA I OCEANIA	21. CANTÀBRIA	21. I CANÀ- RIES
22. E. NÒRDICA	22. CANTÀBRIA	22. NAVARRA	22. I CANÀRIES	22. I CANÀRIES	22. NAVARRA
23. NAVARRA	23. NAVARRA	23. CANTÀBRIA	23. NAVARRA	23. NAVARRA	23. E. DE L'EST
24. RFA	24. LA RIOJA	24. N. AMÈRICA	24. PORTUGAL	24. E. DE L'EST	24. N. AMÈ- RICA
25. N. AMÈRICA	25. N. AMÈRICA	25. LA RIOJA	25. E. DE L'EST	25. ÀSIA I OCEANIA	25. LA RIOJA
26. LA RIOJA	26. ÀSIA I OCEANIA	26. PORTUGAL	26. CANTÀBRIA	26. LA RIOJA	26. PORTUGAL
27. ÀSIA I OCEAN.	27. E. DE L'EST	27. ÀSIA I OCEANIA	27. ORIENT MITJÀ	27. ORIENT MITJÀ	27. ÀSIA I OCEANIA
28. ORIENT MITJÀ	28. PORTUGAL	28. E. DE L'EST	28. LA RIOJA	28. CEUTA- MELILLA	28. CANTÀ- BRIA
29. E. DE L'EST	29. ORIENT MITJÀ	29. ORIENT MITJÀ	29. CEUTA- MELILLA	29. PORTUGAL	29. ORIENT MITJÀ

Font: Ajuntament de Palma (1989).
Elaboració personal

4. La immigració il·legal

Quant a aquest tipus d'immigració, que tantes vegades s'ha identificat injustament com a delictiva, podem dir que en general és viscuda per persones que vénen fugint de la fam, de l'atur crònic, de les precàries condicions de vida. El nivell de qualificació és baix o molt baix. Aquest col·lectiu es veu representat majoritàriament per la immigració africana, sobretot marroquina, també es fa present, en un sector menor, la immigració portuguesa, llatinoamericana, asiàtica i, a vegades, de l'Est europeu. En els casos del Marroc i Portugal, la proximitat geogràfica afavoreix l'entrada d'aquestes persones, en altres casos, han de comptar amb xarxes organitzades per poder emprendre el viatge i arribar a establir-se a l'Estat espanyol. És aquest darrer col·lectiu el que pateix les condicions de vida més poc afavorides, des de la majoria dels punts de vista, ja siguin laborals, d'habitatge, de rebuig social, etc.

Segons algunes enquestes aplicades a treballadors del Tercer Món residents a Espanya (COLECTIVO IOE 1987, SOLE Y HERRERA 1991 i MARRODAN Y OTROS 1991), la majoria rep una remuneració que es troba per sota del salari mitjà espanyol, i són molt més baixos els ingressos dels africans que els dels llatinoamericans i asiàtics. Aplicant els criteris de pobresa utilitzats a la Comunitat Europea, la meitat dels immigrants seria pobre (resta inferior a la meitat de la mitjana) i un de cada tres es trobaria en situació d'extrema pobresa.

Pel que fa a les dones, aquestes sofreixen, segons diversos estudis, una especial marginació en el cas de

les magribís i les asiàtiques, ja que coneixen la llengua de la zona d'acollida en menor proporció que els homes, i això hi repercuteix desfavorablement.

Som davant un fenomen migratori on l'absència de dades reals i oficials és una característica.

Respecte de Mallorca, només apuntam el tema, a partir d'un gran desconeixement, però no podem deixar de constatar el fet.

Les dades que tenim són molt precàries, han estat facilitades per la Delegació de Govern i estan extretes dels expedients de regularització (la regularització és un procés obert des del 10 de juny de 1991 fins al 10 de desembre del mateix any), que no està acabat. Les dades que ens han facilitat arriben fins al 23 d'octubre passat.

A Mallorca hi ha hagut un total de 1.708 sol·licituds, de les quals 1.171 són d'homes i 537 són de dones.

Un altre aspecte important pel que fa a les Balears és el que fa referència al permisos de treball concedits durant l'any 1990 i fins al 18 de setembre de 1991:

Homes	3.771
Dones	5.375
Total	9.146

Es pot intuir que la majoria d'africans són homes, es pot conèixer d'una manera intuïtiva el cas de les treballadores de casa filipines, etc., però, a hores d'ara nom'ha estat possible aconseguir el lloc d'origen per sexes de les persones que demanen el permís de treball o la sol·licitud de regularització, però consider que és un camp molt interessant per anar estudiant.

Bibliografia

- AJUNTAMENT DE PALMA (1989): *Dades per a un diagnòstic social de la ciutat*. «Instruments de Treball Social». Ajuntament de Palma. Palma.
- CARBONERO, M. A., SALVÀ, P. A. (1989): «Aspectes geogràfics de la immigració a les Balears». A *Les Migracions*. Quaderns «Cultura Fi de Segle». Ajuntament de Palma, Palma.
- IBAE (1988): *Padró municipal d'habitants 1986*, volum II. Mallorca. Govern Balear. Palma.
- IBAE (1989): *Les migracions a les Illes Balears*. «Quaderns d'Estadística». Govern Balear. Palma.
- IOE (1991): *Migraciones internacionales con fines de empleo. Trabajadoras de servicio doméstico en Madrid, España*. Oficina Internacional del Trabajo. Ginebra.
- RIPOLL MARTÍNEZ, A. (1992): «Distribució espacial de la immigració a Palma». A *Immigració, racisme i xenofòbia*. Editat per Justícia i Pau. Ed. El Tall. Palma.

IMMIGRACIO PER BARRIS I SEXES

vier, 30 octu 1992 12:29

BARRI	TOTAL H.	TOTAL D.	TOTAL	%H. imm.	%D. imm	%H+D IMMIG
1 Puig de Sant Pere	250	278	528	19,70	21,78	41,48
2 Jaume III	1290	1535	2825	11,75	16,49	28,24
3 La Ilotja/Born	1021	1044	2065	20,68	24,64	45,32
4 Sant Jaume	797	1028	1825	17,20	19,73	36,93
5 Sant Nicolau	421	514	935	19,03	20,96	39,99
6 Cort	468	487	955	18,32	17,38	35,70
7 La Seu	296	340	636	10,53	10,69	21,22
8 Montí-sion	493	587	1080	13,43	14,92	28,35
9 La Calatrava	755	818	1573	20,06	20,32	40,38
10 Sindicat.	1983	2116	4099	22,65	24,10	46,75
11 Mercat	1144	1310	2454	14,29	16,28	30,57
12 La Missió	753	863	1616	14,72	15,03	29,75
13 Plaça dels Patins	2277	2600	4877	15,00	16,05	31,05
14 Sant Agustí	944	955	1899	29,24	30,55	59,79
15 Cala Major	1506	1423	2929	31,41	30,69	62,10
16 Porto Pi	985	931	1916	30,59	30,07	60,66
17 Bonanova	2142	2174	4316	28,24	28,82	57,06
18 Gènova	934	982	1916	14,35	17,06	31,41
19 Terreno	1801	1917	3718	25,42	27,43	52,85
20 Bellver						
21 Son Armadans	2693	2907	5600	22,66	25,00	47,66
22 La Taulera						
23 Son Espanyolet	2785	3014	5799	14,79	15,58	30,37
24 Son Dureta	512	557	1069	13,29	15,82	29,11
25 Santa Catalina	4458	5000	9458	15,84	18,84	34,68
26 Es Jonquet	430	413	843	23,98	21,94	45,92
27 Son Peretó	139	112	251	18,32	19,52	37,84
28 Son Flor	265	256	521	19,38	22,26	41,64
29 Son Serra/La Vileta	2687	2666	5353	19,12	19,78	38,90
30 Son Roca	841	856	1697	20,21	21,33	41,54
31 Son Ximelis	1626	1537	3163	23,55	23,14	46,69
32 Son Anglada	290	271	561	19,03	17,11	36,14
33 Son Rapinya.	928	1033	1961	17,84	19,42	37,26
34 Los Almendros	1649	1617	3266	21,39	22,98	44,37
35 Son Xigala.	346	311	657	23,76	24,07	47,83
36 Son Vida	138	136	274	21,42	21,05	42,47
37 Son Cotoner	4936	4868	9804	19,92	19,70	39,62
38 Son Dameto	233	255	488	19,09	22,38	41,47
39 Camp d'en Serralta	5762	6296	12058	17,09	19,07	36,16
40 El Fortí	3423	3663	7086	18,12	18,30	36,42
41 Secar de la Real	602	574	1176	7,45	7,14	14,59
42 Establiments	1451	1528	2979	9,06	9,16	18,22
43 Son Espanyol	192	212	404	11,35	9,38	20,73
44 Son Sardina	947	983	1930	8,84	9,93	18,77
45 Ca's Capiscol	3439	3360	6799	22,64	21,04	43,68
46 Camp Rodó	5129	5426	10555	15,56	19,14	34,70
47 Bons Aires	8929	9774	18703	15,69	17,93	33,62
48 Plaça de Toros	6570	6742	13312	19,80	21,98	41,78
49 Son Oliva	2240	2230	4470	20,98	21,27	42,25
50 Amanecer	167	177	344	10,28	12,57	22,85
51 S'Olivera	1030	1088	2118	15,10	17,42	32,52
52 S'Indioteria (urbà)	1778	1755	3533	17,09	19,04	36,13
53 S'Indioteria (rural)	486	533	1019	11,51	13,05	24,56
54 Arxiduc	2884	3296	6180	13,08	14,46	27,54
55 Marquès de la Fonts	2621	2824	5445	12,50	14,51	27,01
56 Son Rullan	201	184	385	21,24	17,09	38,33
57 Verge de Lluç	1193	1251	2444	17,39	18,94	36,33
58 Son Cladera	2286	2187	4473	20,18	20,16	40,34
59 Es Vivero	2441	2426	4867	19,29	13,33	32,62
60 Es Rafal Nou	1586	1517	3103	21,31	20,28	41,59
61 Es Rafal Vell	4055	4082	8137	17,46	17,75	35,21

DONA, TERRITORI I SOCIETAT

IMMIGRACIO PER ORIGENS A PALMA,

vier, 30 octu 1992 12:30

ORIGEN	HOMES	%HOMES	DONES	%DONES	TOTAL	%TOTAL
1 CIUTAT	82649	25,90	82407	25,83	165056	51,73
2 BALEARS	17570	5,51	21103	6,61	38673	12,12
3 PAIS BASC	708	0,22	788	0,25	1496	0,47
4 CAST-MANXA	6214	1,95	6051	1,90	12265	3,84
5 VALENCIA	3763	1,18	3577	1,12	7340	2,30
6 ANDALUSSIA	19065	5,98	19434	6,09	38499	12,07
7 CAST-LLEO	3094	0,97	3299	1,03	6393	2,00
8 EXTREMADURA	2066	0,65	1968	0,62	4034	1,26
9 CATALUNYA	5323	1,67	5795	1,82	11118	3,48
10 GALICIA	1691	0,53	1885	0,59	3576	1,12
11 ARAGO	993	0,31	1130	0,35	2123	0,67
12 RIOJA	175	0,05	215	0,07	390	0,12
13 MADRID	3171	0,99	3160	0,99	6331	1,98
14 MURCIA	3103	0,97	3206	1,00	6309	1,98
15 NAVARRA	200	0,06	289	0,09	489	0,15
16 ASTURIES	512	0,16	620	0,19	1132	0,35
17 CANARIES	353	0,11	342	0,11	695	0,22
18 CANTABRIA	235	0,07	295	0,09	530	0,17
19 CEUTA-MELILL	485	0,15	434	0,14	919	0,29
20 FRANÇA	677	0,21	1096	0,34	1773	0,56
21 REGNE UNIT	490	0,15	953	0,30	1443	0,45
22 PORTUGAL	96	0,03	109	0,03	205	0,06
23 RFA	340	0,11	505	0,16	845	0,26
24 E.NORDICA	226	0,07	712	0,22	938	0,29
25 E. DE L'EST	32	0,01	100	0,03	132	0,04
26 RESTE EUROPA	361	0,11	655	0,21	1016	0,32
27 AFRICA	603	0,19	578	0,18	1181	0,37
28 N.AMERICA	155	0,05	245	0,08	400	0,13
29 LL.AMERICA	1604	0,50	1762	0,55	3366	1,06
30 ORIENT MITJA	77	0,02	58	0,02	135	0,04
31 ASSIA I OCEA.	122	0,04	125	0,04	247	0,08

IMMIGRACIO PER BARRIS I SEXES

vier, 30 octu 1992 12:29

BARRI	TOTAL H.	TOTAL D.	TOTAL	%H. imm.	%D. imm	%H+D IMMIG
62 Son Fortesa Nord	976	967	1943	20,48	21,20	41,68
63 Hostalets	1047	1119	2166	14,63	14,95	29,58
64 Son Fortesa	1597	1608	3205	17,57	14,21	31,78
65 Son Gotleu	3711	3743	7454	24,31	24,65	48,96
66 Can Capes	703	722	1425	18,77	20,95	39,72
67 Son Canals	2287	2398	4685	13,61	14,64	28,25
68 La Soletat Nord	3826	3854	7680	14,12	14,21	28,33
69 Estadi Balear	69	72	141	10,63	7,80	18,43
70 Pere Garau	11865	12590	24455	14,00	15,18	29,18
71 Foners	6956	7305	14261	17,02	18,32	35,34
72 Polígon de Llevant	3863	3860	7723	19,80	22,96	42,76
73 La Soletat Sud	1066	1167	2233	14,10	16,36	30,46
74 Son Malferit	28	37	65	10,76	16,92	27,68
75 Can Pere Antoni	119	125	244	17,69	18,93	36,62
76 El Molinar	2247	2256	4503	17,21	17,36	34,57
77 Coll de'n Rebassa	3300	3294	6594	19,79	19,68	39,47
78 Son Riera	214	213	427	6,32	12,41	18,73
79 Ca'n Pastilla	1294	1331	2625	23,19	24,53	47,72
80 Aeroport	28	22	50	34,00	18,00	52,00
81 Las Maravillas	759	679	1438	24,05	23,42	47,47
82 S'Arenal	2556	2511	5067	23,44	24,07	47,51
83 Es Pilarí	416	427	843	16,44	15,64	32,08
84 Son Ferriol	2218	2227	4445	11,38	11,63	23,01
85 S'Aranjassa	176	197	373	6,16	5,04	11,20
86 Sant Jordi	792	851	1643	5,99	4,96	10,95
87 Sa Casa Blanca	340	299	639	7,98	8,61	16,59
88 Zona Portuària	38	30	68	36,76	16,17	52,93

**Gènere i Política a Barcelona durant la Segona República:
Algunes Estadístiques**

Mercè Vilanova¹

RESUM: Gènere i Política a Barcelona durant la Segona República: algunes Estadístiques.

L'analfabetisme de les dones és sempre molt superior al dels homes. Des d'un punt de vista electoral, el pou negre de l'abstenció el constitueixen les dones analfabetes, pròximes a un impressionant 50% d'abstenció constant. És el servei domèstic el treball que implica una major marginació electoral i social.

PARAULES CLAU: Analfabetisme, dona, marginació electoral i social.

ABSTRACT: Gender and Politics in Barcelona at the second Republic.

Women's illiteracy is always higher than men's illiteracy. From an electoral point of view, illiterate women represent the highest levels on non-participation, a constant 50% approximately. Domestic service is the job that involves a great social and electoral margination.

KEYWORDS: Illiteracy, women, social and electoral margination.

¹ Universitat de Barcelona, Baldiri Reixac s/n, 08028 Barcelona.

1. Les taxes de l'analfabetisme a l'Estat espanyol ¹

La població espanyola a finals del segle XIX i inicis del XX és majoritàriament analfabeta, tot i que s'hagi iniciat de llavors ençà una lenta alfabetització massiva que a hores d'ara no s'ha arribat a concloure. Com a molts de països, l'analfabetisme incideix més intensament en les dones que en els homes. Els quasi tres milions i mig d'homes analfabets el 1887 (52%) es redueixen a poc més de dos milions el 1930 (24%) i a un poc més de mig milió el 1981 (4%). Més de cinc milions de dones analfabetes el 1887 (77%) es

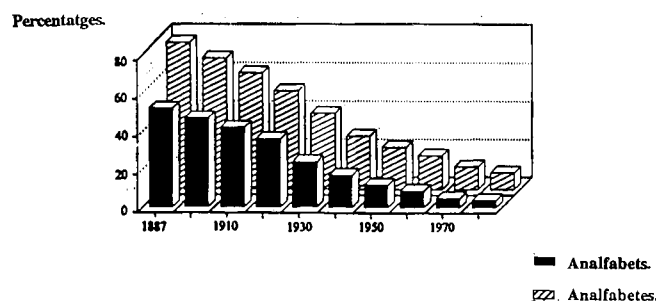
redueixen a prop de quatre milions el 1930 (40%) i a quasi un milió i mig el 1981 (9%). Una sensible diferència, doncs, entre els homes i les dones que, a més a més, augmenta amb el pas del temps. La taxa mitjana de minva decennal de l'analfabetisme per al període comprès entre 1887 i 1981 és sempre favorable als homes. Així, a mesura que minva l'analfabetisme en el conjunt del cos social, és major la diferència que separa els homes de les dones, i per tant, és major la marginació cultural en què es veuen submergides les dones (taula 1 i fig. 1).

Taula 1: ESPANYA DE 1887 A 1981*: Població, població de deu i més anys, població analfabeta i taxes d'analfabetisme

Cens	Població (en milers)			Població de deu i més anys (en milers)			Analfabets (en milers)			Taxes d'analfabetisme		
	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones
1887	17.560	8.608	8.952	13.534	6.569	6.965	8.766	3.399	5.367	65	52	77
1900	18.594	9.072	9.522	14.324	6.917	7.407	8.400	3.263	5.136	59	47	69
1910	19.927	9.674	10.253	15.241	7.309	7.932	7.931	3.084	4.848	52	42	61
1920	21.303	10.316	10.988	16.732	8.015	8.718	7.317	2.851	4.467	44	36	52
1930	23.564	11.498	12.066	18.394	8.872	9.522	5.871	2.142	3.729	32	24	40
1940	25.878	12.414	13.464	20.870	9.887	10.984	4.835	1.708	3.126	23	17	28
1950	27.977	13.470	14.507	22.970	10.901	12.068	3.979	1.328	2.652	17	12	22
1960	30.376	14.726	15.650	24.737	11.851	12.886	3.344	1.065	2.283	14	9	18
1970	33.917	16.581	17.336	27.515	13.302	14.213	2.414	675	1.739	9	5	12
1981	37.565	18.434	19.131	31.204	15.158	16.046	1.979	548	1.431	6	4	9

* *Elaboració pròpia a partir dels deu censos de població d'Espanya de 1887 a 1981. Amb l'excepció de les de 1887, que inclouen Ceuta, les xifres no engloben les dades relatives a cap de les possessions africanes. Les dades fan referència a les categories de població següents: les de 1887 a 1950, a la de fet, les de 1960, a la «resident habitual», i les de 1970 i 1981, a la de dret. Són considerades analfabetes aquelles persones de deu i més anys que no saben escriure (s'hi inclouen les persones semianalfabetes, aquelles que només saben llegir).*

Figura 1. Població analfabeta de l'Estat espanyol: Homes i dones de 1887 a 1981*.

* *Elaboració pròpia a partir dels deu censos de població d'Espanya de 1887 a 1981. Amb l'excepció de les de 1887, que inclouen Ceuta, les xifres no engloben les dades relatives a cap de les possessions africanes. Les dades fan referència a les categories de població següents: les de 1887 a 1950, a la de fet, les de 1960, a la «resident habitual», i les de 1970 i 1981, a la de dret. A nivell de còmputos són considerades analfabetes aquelles persones de deu i més anys que no saben escriure (per tant, s'hi inclouen les persones semianalfabetes, aquelles que només saben llegir).*

¹ Les estadístiques completes de l'evolució de l'analfabetisme a l'Estat espanyol, amb una bibliografia extensa, apareixen a Mercè Vilanova i Xavier Moreno, *Atlas de la Evolución del Analfabetismo en España de 1887 a 1981*, Ministeri d'Educació i Ciència, Madrid, 1992.

² Una versió ampliada d'aquest tema de Cristina Boix i Mercè Vilanova, *Participació i eleccions a Barcelona de 1934 a 1936*, *Historia y Fuente Oral*, número 7, 1992: 47 a 84.

2. Les taxes de l'analfabetisme i de la població obrera de Barcelona durant els anys trenta i el silenci censal sobre el treball assalariat de les dones²

Les taxes de l'analfabetisme espanyol, geogràficament, es distribueixen permanentment de forma molt desigual, de manera que per als darrers cent anys hem pogut definir una Espanya alfabetitzada, una Espanya analfabeta i una Espanya de transició

(fig. 2). Catalunya ocupa un lloc privilegiat pel que fa a l'alfabetització. Tot i això, durant els anys trenta, Barcelona és dues vegades més analfabeta que Madrid (taula 2) i si, en lloc de considerar l'analfabetisme general de la població, únicament tenim en compte el de la classe obrera, llavors els percentatges es disparen i en alguns barris barcelonis l'analfabetisme pot abraçar quasi la meitat de la població (taula 3).

Figura 2. L'Estat espanyol analfabet, l'Estat espanyol de transició i l'Estat espanyol alfabetitzat (1887-1981)*.

* Elaboració pròpia a partir dels deu censos de població de l'Estat Espanyol de 1887 a 1981. Les províncies que en algun o alguns censos igualen la taxa estatal d'analfabetisme, però que en la resta de censos es mantenen permanentment per sobre o per sota de la taxa esmentada, han estat catalogades en funció del darrer criteri.

Taula 2: Xifres absolutes i taxes d'analfabetisme referides a la població de deu i més anys de les ciutats de Barcelona i Madrid, extretes del cens de la població de 1930.

Població de 10 i més anys (en milers)		Analfabets (en milers)		Taxes d'analfabetisme %	
Barcelona	Madrid	Barcelona	Madrid	Barcelona	Madrid
848	785	128	65	15	8

Taula 3: Concentració de l'analfabetisme en l'electorat del Poblenou, en percentatges. Un exemple, districte 10, secció 32. Cens electoral de 1934 de Barcelona ciutat.

Electors	Electorat alfabetitzat (%)	Electorat analfabet (%)	% sobre homes analfabets (%)	% sobre dones analfabetes (%)
589	58	42	26	52

Durant els anys trenta Barcelona és una ciutat amb una majoria de jornalers i obrers especialitzats —un col·lectiu que suma el 60% del cens electoral (taula 4). Simbòlicament, aquest mateix cens oculta el fet que la dona fa sempre el doble treball: l'assalariat i el domèstic. Un impressionant 80% de dones estan considerades «mestresses de casa». Segons el cens, la seva professió és «les seves tasques domèstiques» o «el seu sexe», però hem pogut comprovar que moltes estaven donades d'alta a les plantilles de les empreses o realitzaven treballs a escarada o a tant la peça a casa seva (taula 5).

Taula 4: Repartiment de les professions de l'home, en percentatges. Mostra del cens electoral de 1934 de Barcelona ciutat.

Professions	Homes (%)
Jornalers	51,5
Obrers especialitzats	12,0
Comerciants	9,5
Empleats	6,8
Professions liberals	2,5
Estudiants	1,0
Jubilats	1,0
Militars	0,6
Altres	17,1

Taula 5: Repartiment de les professions de la dona, en percentatges. Mostra del cens electoral de 1934 de Barcelona ciutat.

Professions	Dones (%)
Mestresses de casa	80,0
Jornaleres	6,0
Serventes	5,5
Comerciantes	0,7
Porteres	0,6
Religioses	0,6
Obreres	0,5
Altres	6,6

L'absència d'informació més simptomàtica del cens electoral es refereix al fet de silenciar que les dones treballaven en fàbriques o a preu fet. Hem traduït sus labores o su sexo per «mestresses de casa», encara que en molts casos hem pogut comprovar que moltes dones estaven donades d'alta a les plantilles d'empreses barcelonines.

3. La marginació electoral de les dones analfabetes

La població analfabeta tendeix a abstenir-se més que la població alfabetitzada. Si tenim en compte els homes i les dones per separat, comprovarem que la divisòria entre l'abstenció i la participació electoral tendeix a establir-se segons el grau d'alfabetització i no només segons el sexe. L'electorat distribueix la seva participació globalment, per edats o per professions, i presenta sempre la imatge d'una escala en què la divisòria dels escalons s'obté per l'alfabetització a més de pel fet que es tracti d'un home o d'una dona,

excepte durant els compromissaris (figures 2 i 3). Les dones alfabetitzades tendeixen a participar tant com els homes alfabetitzats. Els analfabets aproximen els seus percentatges als de les dones alfabetitzades. I les analfabetes constitueixen, sense cap mena de dubte, el pou negre de l'abstenció.

4. La marginació electoral del servei domèstic

Les dones que treballen al servei domèstic són les que sistemàticament s'abstenen més: arriben en alguns casos quasi fins al 90% d'abstenció, mentre que les jornaleres i les comerciantes tendeixen a participar més que les dones considerades «mestressa de casa» (fig. 4). La marginació electoral de les serventes és tan acusada que pràcticament no s'observen diferències entre les alfabetitzades i les analfabetes.

5. La trajectòria singular de la població analfabeta

A Barcelona, els homes analfabets tendeixen a recórrer allò que hem anomenat trajectòria singular, que va consistir a participar a les eleccions del Front Popular i a la dels compromissaris. Aquesta trajectòria els va caracteritzar, sobretot, als barris amb forta presència analfabeta (taula 6). En aquesta trajectòria, les dones alfabetitzades i les analfabetes tendeixen a

Taula 6: Les vuit trajectòries electorals recorregudes entre 1934 i 1936 per l'electorat del districte 10, secció 32, del Poblenou, amb un 40% d'analfabetisme, per sexes i alfabetització, en percentatges.

	Homes			Dones	
	Global	Alfab.	Analf.	Alfab.	Analf.
1. No voten mai	29,4	25,9	25,7	26,7	36,6
2. Voten C	1,2	2,0	-	0,7	1,2
3. Voten M i C	0,7	1,3	-	0,7	-
4. Voten D i C	6,6	6,3	14,9	5,2	4,9
5. Sols voten M	5,3	6,3	1,4	8,1	3,7
6. Sols voten D	16,8	13,2	18,9	17,8	18,3
7. Voten M i D	14,6	16,1	13,5	17,0	12,2
8. Voten sempre	25,5	28,8	25,7	23,7	23,2

Nota:

M = eleccions municipals, 1934

D = eleccions Front Popular, 1936

C = eleccions compromissaris, 1936

seguir el comportament dels homes alfabetitzats, excepte a les fàbriques, on les dones analfabetes aproximaren molt el seu comportament al dels homes analfabets (fig. 6). És a dir, mentre que a la ciutat o a les seccions de fort predomini analfabet, com el Poblenou, no es percep la singularitat electoral dels analfabets, als llocs de treball s'hi fa evident. Aquest fet demostra que les dones analfabetes de les fàbriques estaven electoralment més integrades o tendien a seguir més de prop el comportament electoral dels seus companys de treball analfabets, mentre que les dones analfabetes de la resta de la ciutat, serventes i mestresses

de casa, varen tendir a votar sistemàticament menys i a no recórrer la denominada trajectòria singular.

6. Conclusions

L'analfabetisme de les dones és sempre molt superior al dels homes. A Barcelona, durant els anys

trenta, per quasi cada tres dones analfabetes hi havia un sol home analfabet. Des d'un punt de vista electoral, el pou negre de l'abstenció el constitueixen les dones analfabetes, pròximes a un impressionant 50% d'abstenció constant. És el servei domèstic el treball que implica una major marginació electoral i social.

Figura 3. Abstenció per alfabetització i sexe. Durant tres eleccions.

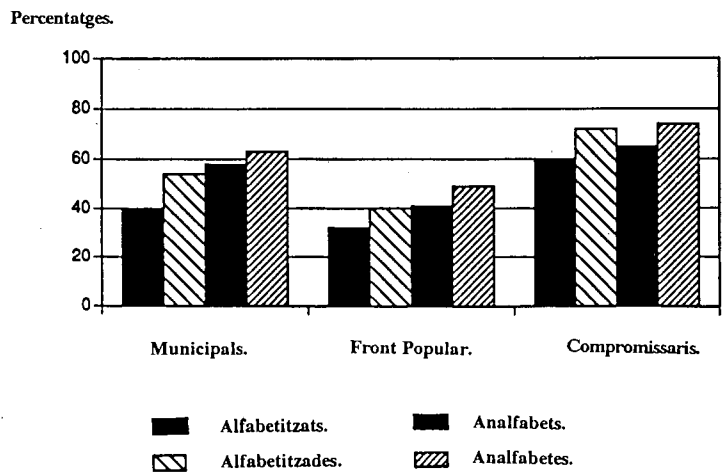

Figura 4. Abstenció de les dones per professió, entre 1934 i 1936.

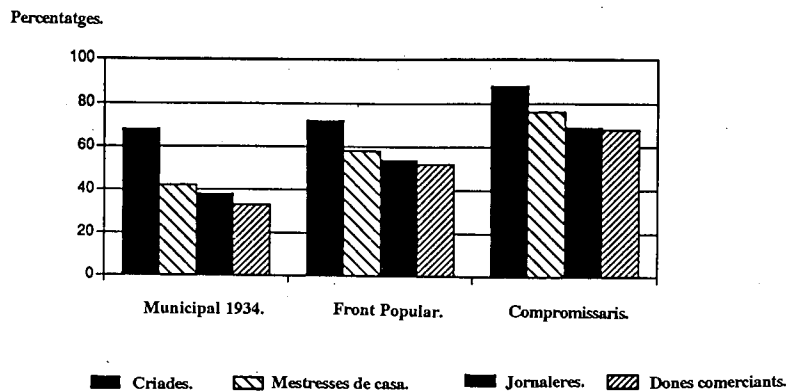

Figura 5. Trajectòries el 1936. Criades alfabetitzades i analfabetes.

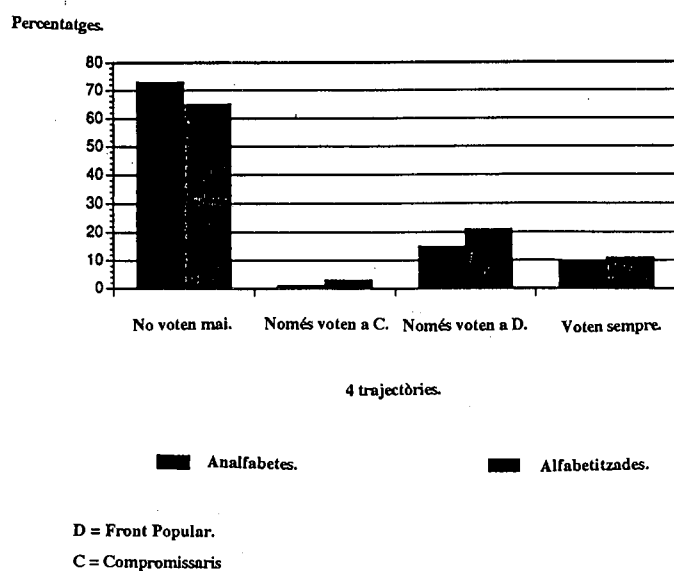
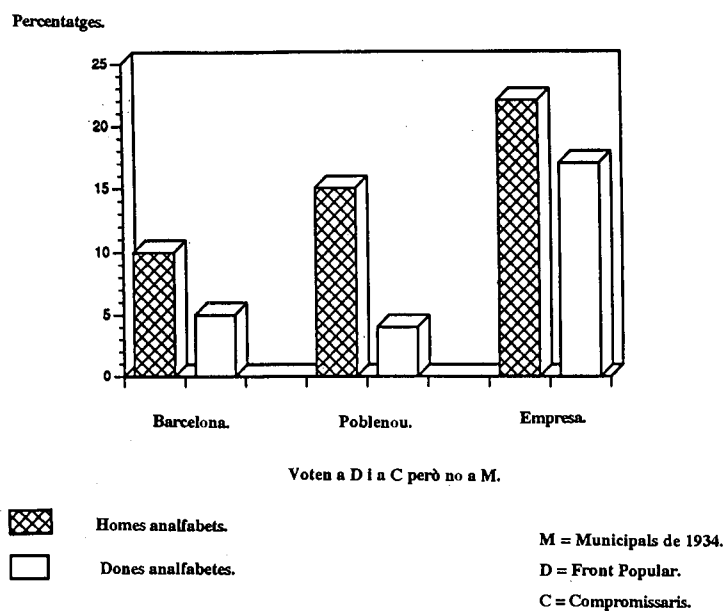

Figura 6. Trajectòries singulars 1934 - 1936.

DONA I AGRICULTURA DE MUNTANYA

Antoni F. Tulla¹

RESUMEN: Dona i agricultura de muntanya

El treball de la dona potenciarà canvis importants a l'entorn de la confluència entre la producció i la reproducció de l'explotació agrària. A les petites i mitjanes explotacions l'entorn inclou els recursos propis de l'activitat productiva juntament amb els de la reproducció.

En canvi a les grans explotacions, la divisió del treball entre gèneres també comporta l'intent d'una separació dels entorns en ambdues funcions. L'EAF (Explotació Agrària Familiar) és, per tant una unitat que sobreposa els espais productiu i reproductiu, però tendeix a la seva diferenciació a mesura que hi ha un desenvolupament econòmic de l'explotació.

PARAULES CLAU: Dona, Explotació agrària, Producció, Reproducció

ABSTRACT: Woman and Mountain's Agriculture

Women's work will cause important changes on the relation between production and reproduction of the farming. In small and medium farmings, environment contains resources of the productive and reproduction activities.

But, in big farms, labor division between men and women attempts a segregation of the environments in both functions (productive and reproductive). L'EAF (Farming) is, in this way, an unit that overlaps the productive and reproductive spaces; but it tends to a differentiating process at the same time that an economic development of the farm takes place.

KEYWORDS: Women, Farming, Reproduction, Production

¹ Departament Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona 08193 Bellaterra

En aquesta aportació a les jornades sobre Dona, Societat i Territori, organitzades pel Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears a finals de novembre de 1991, he volgut plantejar la parcialitat conceptual i metodològica en el tractament del paper de la dona en l'estudi de les activitats econòmiques (GARCIA BALLESTEROS 1986). Per un cantó, hi ha les insuficiències pròpies de la informació estadística (GARCIA RAMON 1989a; SOLSONA 1989), que amaguen formulacions conceptuals obsoletes (CÀNOVES 1989; SABATE 1984) sobre l'aportació de la dona al treball productiu de les activitats agràries (SALAMAÑA 1991); i, per l'altre, hi ha la infravaloració del treball de la dona com a resultat de no analitzar-se la confluència que s'estableix entre l'esfera de la producció i la de la reproducció de les unitats econòmiques (VAIOU 1991), bàsicament de tipus familiar.

Per desenvolupar una anàlisi que facilités el debat a les jornades, he estructurat aquesta ponència en dues parts. La primera —apartats 1 al 5— introdueix els oients al coneixement metodològic de les activitats agràries, com també a la notícia geogràfica de l'àrea del Pirineu català on he portat a terme la recerca sobre el tema (TULLA 1988; TULLA 1989). La segona —apartats 6 al 9— aprofundeix en els conceptes de treball productiu i reproductiu (MACKENZIE 1989) per intentar definir un concepte d'espai on s'estructurin ambdues esferes d'actuació del treball de la dona (TULLA 1991). Finalment, voldria emfasitzar la meua pertinença a un equip de recerca i estudi sobre geografia del gènere, dirigit per la professora M. Dolors Garcia Ramon, que ha fet possible un debat permanent sobre la investigació i les publicacions d'aquesta temàtica (GARCIA RAMON et al. 1990).

1. L'anàlisi del paper de la dona en els estudis rurals

El paper de la dona en l'agricultura comporta com a tema principal de discussió la definició de la seva participació en la producció en l'àmbit rural. Les dades disponibles a l'Estat espanyol plantegen una realitat força confosa sobre el percentatge de població activa femenina al camp, si ens atenem a les xifres oficials o als censos de població (MAJORAL 1988). El nombre de dones sota l'epígraf d'ajuda familiar o treballs temporals és un primer indicador de l'oblit que pateixen, però altres mètodes de recollida de dades com l'enquesta o l'entrevista en profunditat han mostrat encara més aquesta infravaloració estadística (BAYLINA et al. 1991). Tanmateix, el que és important introduir és la reproducció social i la reproducció biològica en la societat rural. Ambdós elements, però, han de relacionar-se amb l'esfera

productiva i, en especial, amb el territori que defineixen les dites relacions (WHATMORE 1991).

És en aquest sentit que cal recollir la reflexió que fa Suzanne Mackenzie (1989) quan ens diu que no s'ha arribat a aquest nivell d'anàlisi des del primer moment. La major part dels estudis duts a terme durant la dècada de 1970-79 i bona part de la de 1980-89 tractaven del paper de la dona en el sector productiu majoritàriament per separat de la reproducció biològica i de la reproducció social. Fins i tot, el fet de posar l'accent en la baixa participació oficial de la dona en les activitats productives o en el paper secundari i oprimint de la dona en l'esfera de reproducció no permetia aprofundir en el model organitzatiu de la societat fruit d'un procés social on la capacitat reproductora és un element de control del sistema.

L'existència d'un nombre creixent d'estudis, en diverses activitats i àrees geogràfiques, on el paper de la dona és una variable bàsica ha permès desenvolupaments metodològics que contemplin la intersecció territorial de les esferes productiva i reproductiva (BOWLBY et al. 1989). Pel que fa als processos socials, els dos enfocaments més importants són la consideració d'un sistema autònom de patriarcat dins la societat a través de la història i l'explicació de les relacions socials entre producció i reproducció emprant el materialisme històric com a mètode. Llavors, en aquest segon enfocament, les desigualtats segons el gènere es deriven de les relacions capitalistes (WALBY 1986). En ambdós enfocaments, però, es pot afirmar que la producció és l'àmbit que genera poder en la societat, i per tant, el predomini dels homes en aquesta àrea crea una situació clarament subordinada de les dones, que es concentren en l'àmbit de reproducció o en formes més imperfectes de producció (MASSEY 1984).

Les estructures familiars de producció, encara que no siguin les úniques on pot trobar-se aquesta situació, són el model on poden definir-se millor l'esfera productiva i la reproductiva. És per això que varem estudiar l'explotació agrària familiar lligada a l'especialització ramadera de vaquí de llet i a un sistema creixent de pluriactivitat en una àrea del Pirineu català (TULLA 1988).

2. La dona a l'agricultura catalana

A Catalunya, l'agricultura, sense ésser el principal sector, té una importància relativa en l'economia força significativa. Amb un 3% de la població activa i un 1,4% de l'assalariada a Catalunya, representa un 7,5% del PIB agrari de l'Estat espanyol l'any 1987 (BANCA CATALANA 1991). La producció és molt especialitzada, en el context d'optimitzar la combinació dels factors de producció (BACARIA

1984). A les comarques situades prop de les àrees urbanes del litoral o a les planes de Lleida, del delta de l'Ebre o l'Empordà, on s'ha pogut desenvolupar el regadiu, hi trobem una agricultura molt intensiva en capital i treball, que sovint utilitza parcel·les de dimensió reduïda però amb alts rendiments. En canvi, en àrees de secà, s'ha desenvolupat una producció cerealista de tipus extensiu partint d'una inversió de capital que ha comportat que el treball sobrer de la unitat familiar s'orienti a les granges d'aviram i de porquí (TULLA 1984a). Aquestes funcionen a través d'un sistema d'integració amb agroindústries.

Els diversos tipus d'activitats agràries a Catalunya mostren, de comú, una adaptació del factor treball, primer al factor terra i després al factor capital. Així mateix, l'aportació del treball de la dona, declarat o no, és el més flexible i aconsegueix una bona optimització en l'ús dels factors terra i capital (SALAMAÑA 1991). La dona, oficialment, representa un 12,8% dels empresaris agraris, un 10% dels assalariats i un 54,2% de l'ajuda familiar, treball no assalariat (GARCIA RAMON; CÀNOVES 1988). Tanmateix, sense distingir entre treball oficial o no i seguint els resultats de diversos estudis (CÀNOVES 1988; TULLA 1988), pot afirmar-se que la participació de la dona en els ingressos familiars és entre un 25% i un 50%, en general, i que arriba al 75% en les explotacions més petites, fet que coincideix amb les dades elaborades a partir del Censo agrario de 1982 per M. Dolors Garcia Ramon i Gemma Cànoves (1988), on s'observa que l'ajuda familiar femenina a Catalunya arriba a un màxim del 55,8% en les explotacions d'una a vint hectàrees.

A l'estudi que hem fet al Pirineu, solament un 3,4% de les dones asseguren que es dediquen a l'agricultura a temps complet. En canvi, la meitat de les dones enquestades afirmen que fan entre un 35% i un 95% de les activitats bàsiques o secundàries, mentre que oficialment el 47% fa activitats agrícoles a temps parcial, el 9,5% fa ajudes esporàdiques i el 30% es declara sense activitat (TULLA 1989). En la nostra opinió, solament hi ha una resposta: la dona pagesa fa dos treballs amb una doble dedicació horària, com també explica Martine Berlan (1986) per a França. L'agricultura a temps parcial significa una doble jornada, encara que desigual en el temps. El mateix podria dir-se de l'ajuda esporàdica en combinar-se amb el treball domèstic o el de fora de l'explotació. En termes similars també podríem parlar de la situació teòrica «sense activitat».

En el conjunt de les activitats agràries, la participació de la dona és més intensa en les activitats ramaderes que en les agrícoles. Així mateix, aquesta participació també és més remarcable en les explotacions més petites i endarrerides que en les més grans i avançades econòmicament i tècnicament.

Tanmateix, la participació de la dona a l'agricultura catalana també és important per la innovació tècnica i la intensificació del factor capital en algunes explotacions, com a la comarca del Maresme.

3. El principi d'avantatge comparatiu en l'especialització econòmica de les àrees de muntanya

El principi de l'avantatge comparatiu, en termes de comerç internacional tal com exposen els clàssics de l'economia, ens permet afirmar que cada país deixarà de produir allò que pot adquirir a un millor preu en un altre lloc, i especialitzarà la seva estructura productiva en els béns i els serveis més competitius en el mercat internacional (TULLA 1984b). Aquest principi també pot utilitzar-se dins d'una mateixa unitat política quan no hi ha una plena homogeneïtat del territori (TULLA 1982).

El Pirineu, que forma part de l'Estat espanyol, pot considerar-se una àrea amb característiques productives, territorials i naturals que fan possible una gradació autònoma de les seves relacions amb les àrees més integrades en el sistema urbà de Catalunya. En aquest sentit, pot comprovar-se que hi ha una especialització en aquells béns i serveis que són els més competitius en relació amb tots els que poden tenir lloc en l'àrea mateixa, encara que ho siguin menys en relació amb el mateix bé o servei d'una altra àrea més ben dotada, més accessible o de nivells superiors de productivitat. Aquest seria el cas de l'especialització agrària en la producció de llet de vaca a les comarques de la Cerdanya i l'Alt Urgell (TULLA 1982; TULLA 1984b). Encara que el nivell de productivitat sigui menor que en les comarques a l'entorn de Girona i Barcelona, aconsegueixen ésser competitives partint de la utilització de tots els recursos disponibles de l'àrea quasi destinats a aquest únic fi, com també de la generació d'un major excedent a través de la constitució de cooperatives de transformació de la llet en formatge i mantega, que generen un major valor afegit i un menor pes del cost de transport en el preu final de mercat. A més, cal tenir en compte altres avantatges com els preus diferencials input-output a favor dels productes lleterers en el període 1955-74, com també l'especialització en productes comercials de qualitat.

El cost d'oportunitat de no emigrar des del Pirineu a les ciutats de la plana ha estat significatiu en alguns períodes de creixement econòmic, però en altres ha estat pràcticament zero, i s'ha promogut l'activitat agrària fins i tot en les explotacions més marginals. Llavors hi ha hagut l'autoexplotació del treball familiar —i no únicament de la població activa «oficial»— a través de llargues jornades que al final de l'any poden comparar-se amb 1,6 UTH (unitats de treball humà en relació amb les hores anuals del

conveni dels assalariats del camp) per cada actiu agrari; xifra que pot augmentar fins a 2,5-3,0 UTH si també es considerés el treball productiu no reconegut de les dones, principalment, com també el dels joves i els vells (TULLA 1984b). Aquesta és una característica de l'encavalcament entre el treball de producció i de reproducció en l'explotació familiar, ja que la dona és en una situació similar a la del treball a domicili (*homeworkers*) en els sectors industrial i de serveis (MACKENZIE 1989).

Aquest tipus d'explotació agrària solament pot ésser considerada competitiva quan la productivitat que resulta de la relació entre producte i factors de producció emprats inclou els resultats del treball de reproducció, juntament amb els de producció, a l'output, i les hores de treball oficials i no oficials juntament amb les inversions emprades en la producció i la reproducció, com a factors. Amb tot, si no s'inclou el treball no oficial, des d'una perspectiva familiar la productivitat augmentarà; llavors, es genera una il·lusió de millora que permetrà mantenir la competitivitat amb altres activitats alternatives en l'àrea.

El nivell de productivitat està relacionat amb cada una de les funcions (producció i reproducció) per separat, com també amb la confluència d'ambdues. És llavors possible que l'agricultura de muntanya, fonamentada en una millora gradual de l'explotació de tipus familiar, permeti desenvolupar activitats competitives partint del principi de l'avantatge comparatiu combinat amb la integració del treball productiu i del reproductiu.

4. Els tipus d'explotació agrària en el Pirineu català

Pot afirmar-se que a l'àrea estudiada la producció de llet de vaca ha estat l'activitat agrària més dinàmica: ha arribat, a la dècada de 1980-89, a ésser present en el 90% de les explotacions censades. Llavors, en el marc d'una especialització que parteix del principi de l'avantatge comparatiu, pot plantejar-se l'evolució agrària en aquesta part del Pirineu com un procés de concentració d'explotacions productores de llet a través d'un augment gradual de la dimensió dels factors terra, capital i nivell tecnològic, com també una intensificació en l'aplicació del factor treball.

L'emigració selectiva des del primer terç del segle XX ha portat a una concentració real de terres i ha significat un augment important de la SAU per explotació, procés que ha estat més dràstic en les dècades 1960-69 i 1970-79, i ha arribat en alguns casos a un despoblament dramàtic amb el lògic abandó de les explotacions (CAMPILLO et al. 1988). Es constata una forta inversió, des de 1960 a 1975, provinent de l'excedent acumulat mercès al

mecanisme de preus diferencials entre inputs i outputs abans de 1975, com també al «retorn cooperatiu», les vendes de fusta procedent de la tala de boscos privats o comunals, o fins i tot als ingressos provinents de la pluriactivitat, on la dona sempre ha fet un paper important (TULLA 1982).

La formació tècnica, l'accés a la tecnologia i la difusió d'innovacions, com l'especialització en ramaderia de llet en si mateixa, han significat un augment important dels rendiments i de la productivitat, sense haver d'ampliar molt els factors terra i treball (TULLA 1983). El factor tècnic i organitzatiu té una especial rellevància en promoure canvis qualitatius, tant de racionalitat en l'ús del factor capital com en la formació del factor treball, amb un clar resultat favorable en la millora d'ambdues productivitats: la del capital i la del treball. La disminució del nombre d'actius agraris implica un augment més eficient de l'autoexplotació en el treball productiu i reproductiu, com també una sobreposició dels dos. El model resultant accentua el paper de la dona en la continuïtat de les explotacions agràries del Pirineu (PAUNERO 1988).

Aquest model de transformació pot ésser contrastat per l'evolució que ha seguit la comarca de la Cerdanya, a l'Estat francès, on, en condicions de partida relativament semblants, l'especialització lletera no ha prosperat, en no actuar el principi de l'avantatge comparatiu (TULLA 1982). El desenvolupament econòmic i el nivell d'integració en l'economia de cada estat —espanyol i francès—, com també la immediata pertinença del darrer a la Comunitat Europea han condicionat el model de transformació a cada costat de la frontera (TULLA 1977). Al cantó sud de la frontera, el període 1986-91, d'integració a la CE, no ha significat un canvi negatiu molt fort, i s'ha observat una adaptació gradual a noves activitats terciàries i a la pluriactivitat, partint d'una estructura força consolidada d'especialització lletera. En aquest període, la producció de llet ha augmentat molt poc, però ha continuat disminuint el nombre d'explotacions amb un augment dels rendiments i de la productivitat, encara que siguin inferiors a la mitjana de la CE.

Els tipus d'explotacions agràries estudiats són el resultat de dues tipologies, fetes en dos moments: el període 1950-80 (TULLA 1982) i l'any 1987 (TULLA 1988). Els mètodes emprats en la classificació també són diferents, encara que coincideixen en els resultats tipològics bàsics. En el primer cas es fa ús del coneixement de les dades per a una sola variable en un període llarg, un univers exhaustiu i desagregat, com també un territori més ampli (TULLA 1982); mentre que en el segon cas cal recórrer a tècniques més sofisticades com l'anàlisi multivariant i l'anàlisi Cluster per obtenir una classificació significativa (ALCALA; NUNES 1988). En ambdós casos, però,

hi ha el fil conductor dels ingressos bruts obtinguts per cada explotació. En el període 1950-80, en termes de producció d'unitats físiques de llet i preus abonats, i l'any 1987, segons el rebut per la producció de llet.

Al'agricultura de muntanya, segons els dos treballs esmentats (TULLA 1982; TULLA 1988), poden definir-se tres tipus d'explotacions d'acord amb els llindars de producció o dels ingressos bruts en cada període: l'explotació agrària de quasi subsistència (EAQS), l'explotació petita productora de mercaderies (PPM) i l'explotació agrària comercial (EAC). El segon tipus esdevé el motor de desenvolupament en àrees rurals on predomina l'estructura familiar, i en significa la pervivència més enllà de les previsions teòriques. En aquest sentit cal recordar les aportacions de Louis Malassis (1958), Claude Servolin (1972) o Terry Marsden et al. (1986), que han demostrat per realitats diverses la permanència d'explotacions agràries familiars més enllà d'una mera concentració de factors i un funcionament sobre la base d'una rendabilitat capitalista estricta. L'autoexplotació del treball o l'aportació del treball de la dona, no comptabilitzat, són darrera d'aquesta realitat.

El primer tipus, les EAQS, es definirà en funció dels mitjans de producció i no de la subsistència «física». La principal característica serà l'obtenció d'un producte que permeti renovar els mitjans de producció, però sense poder millorar-los. D'aquesta manera, en un cert ordre de prioritats, s'aconsegueix reproduir la força de treball, però els altres factors de producció van quedant desfasats en relació amb un nivell competitiu de productivitat. L'obsolescència del capital es més ràpida en períodes inflacionistes, ja que l'augment dels costos externs de l'explotació redueix l'excedent acumulable. El resultat pot ésser la desaparició de l'explotació, en especial quan augmenta el cost d'oportunitat de no emigrar. En els períodes de forta demanda de productes agraris pot prolongar-se l'existència d'aquestes explotacions per l'ampliació productiva a les explotacions més marginals. A més, la sobreexplotació del treball permet engrandir la capacitat productiva i la generació puntual d'excedents per fer inversions. El factor terra no es reproduceix, comptablement, perquè és de propietat o hi ha un arrendament baix.

El segon tipus, les PPM, acumula un excedent que li permetrà renovar els mitjans de producció d'acord amb els imperatius de les noves economies d'escala que es generen a cada sector de producció. Aquí es comptabilitza la remuneració dels factors de producció terra i capital molt per sota del preu de mercat. Per tant, solament es tendirà a separar dels ingressos l'equivalent a un salari baix amb independència de les hores treballades, i amb els estalvis d'aquesta baixa remuneració dels factors de producció i d'altres fonts conjunturals d'acumulació de capital

s'afrontaran les noves inversions per actualitzar el factor capital. En aquest tipus d'explotació, com en el cas anterior, les cooperatives en l'adquisició de factors com també en la transformació i la comercialització del producte ajuden a endarrerir les situacions crítiques. En aquesta classe d'explotació, la capacitat de resistència en els períodes amb poc excedent és molt elevada, ja que es pot disposar del marge de maniobra que fixa el salari «fictici», la baixa remuneració del factor terra, els estalvis aconseguits i l'actualització permanent del factor capital per mantenir el nivell de productivitat de mercat.

El tercer tipus, les EAC, serà similar a les PPM, encara que hi ha la diferència substancial de poder remunerar el factor capital i, en alguns casos, el factor terra, a més d'obtenir un benefici. Això serà possible per la dimensió de l'explotació, que permet un millor aprofitament de les inversions, les rendes diferencials obtingudes amb el regadiu, un major nombre de dalls, la millor qualitat dels sòls o per l'obtenció de plusvàlues sobre el treball assalariat i l'autoexplotació del treball familiar. El nivell de remuneració dels factors capital i treball pot ésser inferior al d'altres sectors de l'economia, però en qualsevol cas, la terra és un element de reserva del valor del diner que permet un nivell baix de remuneració, ja que, de fet, amb la revalorització patrimonial aconsegueix una remuneració comptable molt per sobre de la inflació. A aquest tipus d'explotació s'hi pot arribar per una millora gradual de la productivitat de les explotacions PPM, com en aquesta àrea estudiada (TULLA 1982; TULLA 1983).

El nivell de productivitat, en ésser un concepte dinàmic, serà més alt com a resultat de dos factors: l'increment de les economies d'escala mínimes per a cada producte i el menor creixement dels preus agrícoles en relació amb l'índex dels factors agraris. A partir de la crisi dels anys 1973-75, els països europeus intenten frenar la inflació fent pressió a la baixa sobre els preus dels productes alimentaris per poder així moderar els salaris. Aquesta pressió es més forta sobre els preus agraris «a peu de camp», i no en la distribució, i es redueixen dràsticament els marges bruts de les explotacions agràries no innovadores. Aquesta reducció dels ingressos bruts de la família pagesa obliga a una major autoexplotació del treball amb una menor diferenciació entre l'esfera productiva i la reproductiva, que afecta molt directament el paper de la dona en l'explotació agrària.

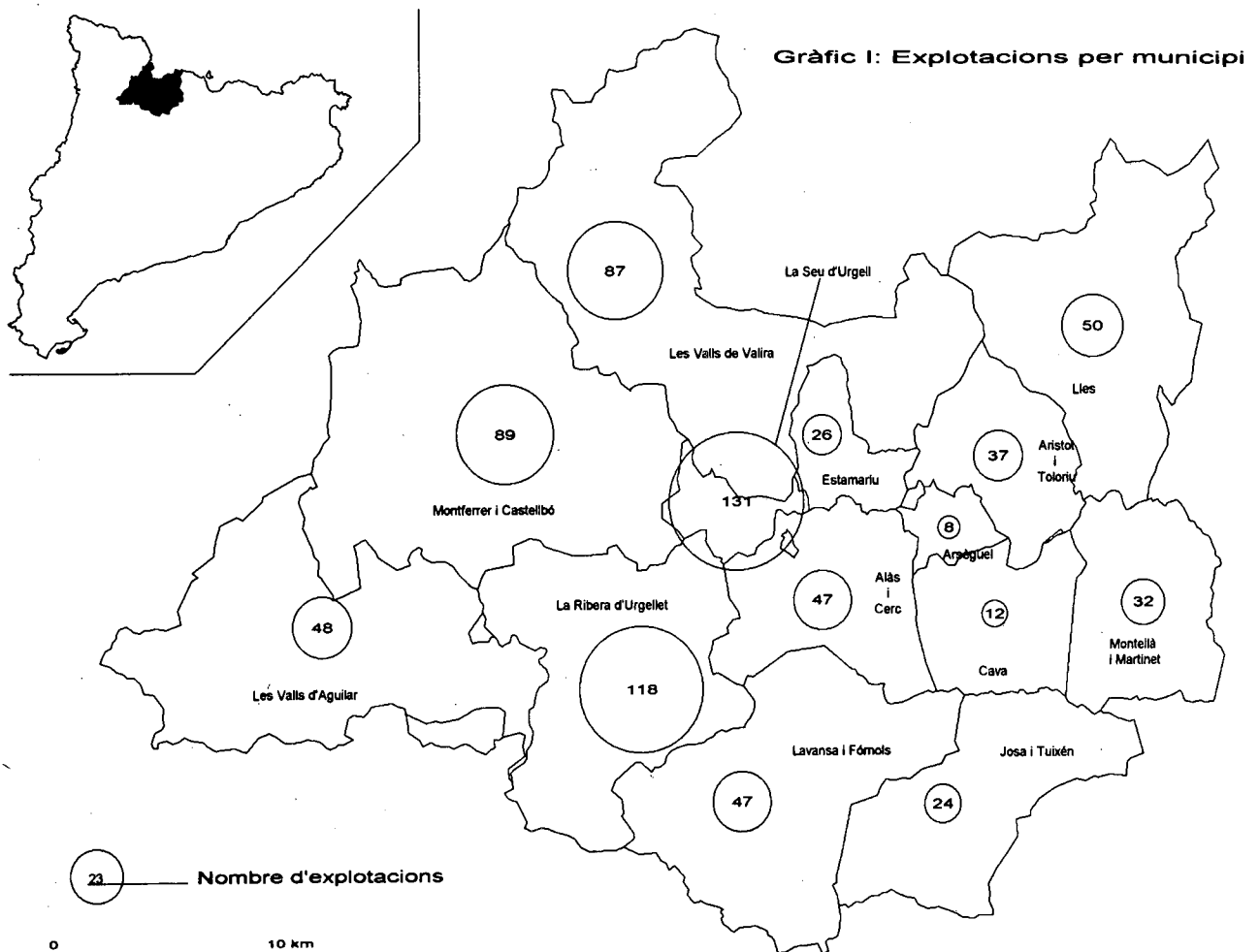
5. El treball de la dona a les explotacions agràries. Els mètodes de l'enquesta i l'entrevista en profunditat

La dificultat de disposar de dades específiques sobre el paper de la dona en les activitats econòmiques

ha comportat la realització d'enquestes i d'entrevistes en profunditat per a diversos sectors i llocs (TULLA 1988; CÀNOVES 1989; DÍAZ MUÑOZ 1989; BAYLINA et al. 1991; SABATE et al. 1991) amb resultats més explicatius que a través de les dades oficials. No hi ha dubte que l'entrevista en profunditat permet un millor coneixement de la manera com es relaciona el gènere amb les esferes de producció i reproducció. Tanmateix, la recerca que s'havia de fer havia d'abraçar un nombre important de variables i segments de població i, llavors, va semblar més oportú escollir el mètode de l'enquesta.

més d'una avaluació explícita de les rendes, el procés de canvi en l'organització productiva de les explotacions, la pluriactivitat i un tractament especial del paper de la dona en el treball productiu i reproductiu. Es varen enquestar dues-centes noranta-vuit unitats de producció, una mostra d'un 45% dels casos, per la complexitat que presentaven (taula I).

L'àrea estudiada comprèn catorze municipis de les comarques de l'Alt Urgell i la Cerdanya, en un àmbit denominat Urgellet-Baridà, que va ésser objecte d'aplicació del Programa MAB-6 ALT PIRINEU de la UNESCO (GANYET; TULLA 1988). La superfície

El nombre total d'explotacions de l'àrea d'estudi era de sis-centes seixanta, distribuïdes en vint àrees territorials, de les quals tretze eren de muntanya —situades entre 900 i 1.600 metres d'altitud— i set de vall —situades entre 600 i 900 metres— (gràfic I). A més, calia tenir en compte les tres categories d'explotacions: EAQS, PPM i EAC. El qüestionari comprenia tant els factors de producció com les característiques productives de les explotacions, a

és de 1.098 km² i la població l'any 1986 de 14.571 habitants. Tanmateix, prop del 70% de la població es concentra a la Seu d'Urgell, que és el veritable centre terciari i industrial d'una bona part del Pirineu. A més, la proximitat d'aquest centre amb Andorra (464 km² i 75.000 habitants) genera una intensa mobilitat pendular per motiu de treball i comerç, fet especialment remarcable en el cas de les dones que hi treballen com a dependents i oficinistes. La població

TAULA I. Tipus d'explotacions per municipis

Municipi	% EAQS / Total			% PPM / Total			% EAC / Total		
	1960	1975	1987	1960	1975	1987	1960	1975	1987
1. Alàs-Cerc	89,1	53,2	29,0	10,7	46,8	50,0	-	-	21,0
2. Aristot-Tolriu	96,3	58,1	88,0	3,7	41,9	12,0	-	-	-
3. Arsèguel	100,0	68,8	25,0	-	31,2	75,0	-	-	-
4. Cava	100,0	72,7	100,0	-	27,3	-	-	-	-
5. Estamariu	88,2	46,4	78,0	11,8	53,6	27,0	-	-	-
6. Lles	95,7	50,8	80,0	4,3	49,2	20,0	-	-	-
7. Montellà-Martinet	95,8	45,8	71,0	4,2	54,2	29,0	-	-	-
8. Montferrer-Castellbò	86,6	39,6	40,0	13,4	57,4	43,0	-	-	17,0
9. la Ribera d'Urgellet	77,5	29,8	40,0	22,5	68,7	43,0	-	1,5	17,0
10. la Seu d'Urgell	63,6	28,4	14,0	36,4	61,2	54,0	-	10,4	32,0
11. les Valls de Valira	92,7	61,6	77,0	7,3	37,4	23,0	-	1,0	-
12. les Valls d'Aguilar	95,3	28,8	62,0	4,7	71,2	31,0	-	-	7,0
13. Lavansa-Fórnols	88,1	74,3	82,0	11,9	25,7	12,0	-	-	6,0
14. Josa-Tuixén	91,9	70,6	75,0	8,1	29,4	17,0	-	-	8,0

activa agrària era de 1.200 persones, de les quals 300 residien a la Seu. La població femenina en aquesta ciutat era del 50,2% mentre que en diversos municipis de muntanya descendeix fins a un 25%-35% (taula II). En el cas del Pirineu català, pot explicar-se aquesta situació pel predomini d'homes de certa edat, solters, que han quedat als pobles, sols o amb els pares vells, perquè són els hereus de la propietat. La duresa de la vida de pagès i les llargues jornades de treball productiu i reproductiu han dificultat la

permanència de dones joves en aquests pobles (CAMPILLO; SANCLIMENS 1987).

Les explotacions enquestades mostren un 39,4% de població femenina, semblant a les dades oficials, però amb una certa polarització que preveu una crisi demogràfica que deixa sense perspectives un 40% i amb bon futur, un 30%; un altre 30% depèn d'altres circumstàncies (CAMPILLO; SANCLIMENS 1987). Aquesta distribució no és homogènia, ja que en un 44% d'EAQS i un 49,2% de PPM hi ha més del 45%

TAULA II. Percentatge de dones i SAU mitjana de les explotacions per municipis

Municipi	S.A.U. mitjana (ha)			Dones (% hab. expl.)		
	Total	Vall	Muntanya	Total	Vall	Muntanya
	(N=298)			(N=237)		
1. Alàs-Cerc	11.9	10.2	19.5	38.1	40.2(B)	25.0(C)
2. Aristot-Tolriu	16.8	6.4	17.7	41.8	41.7(B)	41.9(A)
3. Arsèguel	10.1	-	10.1	44.6	-	44.6(A)
4. Cava	39.1	-	39.1	32.5	-	32.5(C)
5. Estamariu	10.7	-	10.7	41.3	-	41.3(B)
6. Lles	28.7	-	28.7	38.2	-	38.2(B)
7. Montellà-Martinet	22.3	-	22.3	37.0	-	37.0(C)
8. Montferrer-Castellbò	21.5	16.9	32.5	40.9	40.1(B)	42.0(A)
9. la Ribera d'Urgellet	22.7	18.2	36.9	31.9	26.1(C)	40.3(B)
10. la Seu d'Urgell	12.5	12.5	-	40.8	40.8(B)	-
11. les Valls de Valira	15.8	-	15.8	40.3	-	40.3(B)
12. les Valls d'Aguilar	19.4	10.1	28.7	37.6	52.9(A)	25.4(C)
13. Lavansa-Fórnols	21.1	-	21.1	42.5	-	42.5(A)
14. Josa-Tuixén	19.8	-	19.8	45.7	-	45.7(A)
Total	19.4	14.6	22.3	39.4	38.6(B)	39.8(B)

Observacions: La mitjana aritmètica del conjunt, amb un límit de confiança del 95%, se situa entre 37.1 i 41.7%. Les zones (A) es trobarien per damunt de la mitjana, les (B) en la mitjana i les (C) per sota.

Font: Enquesta MAB-6 Alt Pirineu

de dones respecte del total del contingent humà de l'explotació, mentre que a la banda contrària, hi ha un 64% d'EAC on hi ha menys del 30% de dones. Això ens permet afirmar que la supervivència de les explotacions pitjors i mitjanes es deu a l'aportació de la dona al treball productiu i, en canvi, a les EAC són els «hereus» qui les mantenen en funcionament perquè són més rendibles, tot i el baix percentatge de població femenina.

Del total de dones enquestades, solament un 3,4% declara treballar a temps complet en activitats agràries i un 9,5% diu que fa una «ajuda esporàdica». En contrast, un 47% declara que fa treballs agrícoles a temps parcial i un 10%, fora de l'explotació, amb una clara orientació cap a la pluriactivitat. El bloc més difícil d'explicar és el 30,1% de dones «sense activitat», que correspondria a les jubilades, les estudiantes i les nenes, però també encobreix un percentatge de «mestresses de casa» que fa feines esporàdiques a l'agricultura (taula III). En creuar les variables tipus d'explotació amb dedicació a activitats

ambdues coses al mateix temps? Els ingressos aportats pel treball, bàsicament productiu, de la dona són més del 25% en el 47,3% i el 44,8% d'explotacions a la muntanya i EAQS, respectivament, fet que contrasta amb el 45,2% a la vall, i el 66,7% a les EAC, de menys del 10% d'aportació (taula IV).

El tipus de treball de la dona a l'explotació agrària és la imatge més característica de la divisió de feines per gèneres. Hi ha dues activitats que fan totes les dones: tenir cura de l'hort familiar i del bestiar de corral; tres activitats que fan quasi la meitat: alimentar i munyir les vaques i netejar els estables; i unes altres activitats que fan més d'un terç: alimentar porcs i vedells i fer feines manuals del camp i feines amb maquinària al camp. Alimentar les ovelles i les cabres, com també munyir les cabres representen un percentatge minoritari, perquè també aquestes activitats són minoritàries. La dona participa molt més a la muntanya que a la vall i també més en les EAQS i les PPM que en les EAC (taula V).

Taula III. Activitat de la dona en les explotacions agràries

Tipus d'activitat	(Percentatge de cada activitat)					
	Total	Vall	Muntanya	EAQS	PPM	EAC
a) Temps complet	3.4	0.0	5.0	4.4	1.0	0.0
b) Temps parcial	47.0	42.6	49.0	55.2	43.4	15.0
c) Fora de l'explotació	10.0	11.1	9.5	9.4	10.1	10.0
d) Ajut esporàdic	9.5	9.3	9.5	7.2	10.1	25.0
e) Sense activitat	30.1	37.0	27.0	23.8	35.4	50.0
Total (n=349)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Font: Enquesta MAB-6 Alt Pirineu

per part de la dona, observem que augmenta el percentatge de dones sense activitat en les explotacions amb majors ingressos (PPM i EAC). Així mateix, l'agricultura a temps complet i a temps parcial és més important en els nivells d'ingressos baixos (EAQS i PPM), mentre que l'«ajuda esporàdica» augmenta amb el nivell d'ingressos. El treball fora de l'explotació (10%) no varia significativament.

Aquestes dades ens permeten caracteritzar l'EAQS com més lligada al treball quotidià i regular de la dona, situació oposada a la de l'EAC, on la dona està més distanciada del treball agrari perquè hi ha una diferenciació més clara entre el treball agrícola (producció) i el de la casa (reproducció) o fora de l'explotació i segons el gènere. D'aquí sorgeix una qüestió important: aquesta separació és més un resultat de l'estament social i el nivell de vida o, en canvi, és el resultat d'un mecanisme d'ajustament econòmic, o

La dona de les EAQS, i en part de les PPM, té un protagonisme clar en les principals activitats agràries i no s'observen diferències rellevants amb el treball dels homes en algunes activitats com munyir les vaques. La participació de la dona en la presa de decisions i en l'organització és més important en les EAQS i PPM que en les EAC, i també ho és més a la muntanya que a la vall, fet que està molt lligat a la seva major aportació, i més conscient, al treball productiu i al reproductiu. Sembla evident que, davant el risc de quedar sense dona, l'home es mostra més disposat a compartir direcció i treball (taula VI). En contraposició, la preparació de la dona pagesa, d'acord amb el seu nivell d'estudis, és més favorable a la vall que a la muntanya, i gradual —de millor a pitjor— a les EAC, després a les PPM i finalment a les EAQS.

També trobem aquestes pautes en el temps dedicat al treball productiu per part de les dones, el 42,7% de

Taula IV. Aportació del treball de la dona en els ingressos

Categoria	(Percentatge de cada categoria)			EAQS	PPM	EAC
	Total	Vall	Muntany a			
a) Fins a un 10%	34.7	45.2	31.8	34.4	32.4	66.7
b) Del 10 al 25%	22.7	29.0	20.9	20.7	35.3	0.0
c) Més del 25%	46.2	25.8	47.3	44.8	32.4	33.3
Total (n=141)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Font: Enquesta MAB-6 Alt Pirineu

Taula V. Tipus de treball de la dona en l'explotació agrària

(Percentatge de cada tipus de treball que realitza la dona. En poden ser diversos alhora)						
Tipus de treball	Total	Vall	Muntany a	EAQS	PPM	EAC
a) Hort familiar	95.1	92.3	96.0	98.0	90.2	66.7
b) bestiar de cort	90.9	87.2	92.0	88.9	95.1	66.7
c) prades-camps (maquinària)	34.1	33.3	34.4	37.4	22.0	16.2
d) prades-camps (manual)	37.2	20.5	42.4	47.5	19.5	33.3
e) alimentar (porcs, vedells)	43.3	43.6	43.2	48.0	40.3	16.2
f) alimentar (vaques)	55.5	46.2	58.4	64.6	41.5	0.0
g) alimentar (ovelles, cabres)	5.5	2.6	6.4	8.1	2.4	0.0
h) munyir (vaques)	47.6	38.5	50.4	51.5	39.0	0.0
i) munyir cabres)	3.0	0.0	4.0	1.0	9.8	0.0
j) netejar estables	48.8	43.6	50.4	56.6	31.7	0.0
Total (n=164)	100.0	23.8	76.2	69.1	28.5	2.4

Font: Enquesta MAB-6 Alt Pirineu

Taula VI. Hores de treball diàries de la dona (estiu i hivern)

Hores	Estiu					Hivern				
	Total	Vall	Muntanya	EAQS	PPM	Total	Vall	Muntanya	EAQS	PPM
Menys de 3 hores	9.0	14.8	7.4	12.0	3.6	14.4	18.8	13.1	16.1	12.5
De 3 a 8 hores	11.5	7.4	12.7	12.0	10.7	16.6	15.6	16.8	17.2	15.6
De 8 a 12 hores	25.4	33.3	23.2	28.0	21.4	32.4	25.0	34.6	32.2	31.3
Més de 12 hores	54.1	44.4	56.8	48.0	64.3	36.7	40.6	35.5	34.5	40.6
Total (n=139)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Font: Enquesta MAB-6 Alt Pirineu

Taula VII. Remuneració del treball de la dona

	Existeix salari				N'hauria d'existir			
	TOTAL	EAQS	PPM	EAC	TOTAL	EAQS	PPM	EAC
Sí	5.4	3.3	8.6	25.0	92.2	93.8	91.3	50.0
No	94.6	96.7	91.4	75.0	7.8	6.2	8.7	50.0
Total (N=144)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Font: Enquesta MAB-6 Alt Pirineu

les quals hi esmerça entre el 25% i el 50% del total del temps del seu treball i el 31,8%, entre el 50% i el 75%, mitjana que es correspon amb les PPM, però augmenta en les EAQS, on el 45,1% hi dedica entre el 25% i 50%, i el 36,6%, entre el 50% i el 75%; en canvi, a les EAC disminueix de forma molt significativa. Si el càlcul es fa a partir de la relació de les hores de treball diàries, comprovem que el 54,1%, a l'estiu, i el 36,7%, a l'hivern, hi dediquen més de dotze hores, i el 25,4% i el 32,4%, respectivament, entre vuit i dotze hores (taula VI). Creuant aquesta informació podem afirmar que la dona diu que dedica entre un i dos terços del seu temps al treball productiu i que el 80%, a l'estiu, i el 70%, a l'hivern, fan jornades de treball (productiu) de més de vuit hores. Llavors, queda clar que la dedicació real de la dona a l'agricultura de muntanya a Catalunya és molt més important del que elles mateixes reconeixen (taula VII).

És evident, seguint els resultats de l'enquesta, que en les explotacions agràries de tipus familiar (EAF) la valoració del treball de la dona s'ha de fer a través de la seva aportació al treball productiu, al treball reproductiu i, en especial, a la confluència entre ambdós, que donarà lloc a una modificació de l'entorn (explotació-residència-espais socials), però també a una modificació en l'organització i la presa de decisions (DEAR; WOLCH 1989).

6. Les esferes de producció i reproducció en les explotacions agràries familiars (EAF)

La infravaloració social del treball de la dona en les EAF és la confluència de dos processos. Per un cantó, és el resultat de confrontar les dues funcions del treball de la dona —producció i reproducció— i, per l'altre, es l'anàlisi perceptiva de les activitats de la dona per part dels homes i de les mateixes dones. En qualsevol cas, però, el treball productiu és sempre més evident, mentre que la reproducció de la força de treball i de les condicions socials de treball en les EAF no ho és tant. Per aquest motiu, costa molt més d'ésser reconegut en tota la seva magnitud.

En les EAF de les àrees rurals de muntanya s'han de considerar conjuntament el treball productiu i el reproductiu, ja que cal tenir en compte el següent:

a) L'aportació del treball de reproducció és bàsica per fer possible el de producció, fet encara més evident en les EAF que en altres tipus d'explotacions.

b) L'esfera de les decisions i del poder se centra bàsicament en el treball productiu. L'acceptació de la presa de decisions per la dona és més gran com més participa en el treball productiu. Tanmateix, hi ha unes situacions límit —explotacions agràries molt marginals— on això no s'acompleix. En les EAC molt grans, la dona participa menys en el treball productiu, però, en canvi, per l'alt nivell d'estudis, la

seva opinió es requereix sovint en les decisions importants.

c) La diferència entre treball productiu i reproductiu és gradual i encara que els extrems siguin fàcilment distingibles, hi ha una sèrie d'activitats i característiques a mig camí que podrien ésser considerades en ambdues funcions, per exemple, l'hort familiar o la venda i la compra de productes en el mercat.

d) L'existència del reconeixement del treball de la dona en ambdues funcions, per l'home i per ella mateixa, significa que és possible l'organització racional de l'explotació, i

e) la reproducció del model d'explotació pot fer-se amb una millora gradual del nivell de productivitat afectant cada una de les funcions per separat, però també la confluència d'ambdues. És bàsic conèixer i analitzar l'entorn, el medi, que es genera en cada funció i en les relacions entre ambdues.

En analitzar els tipus d'explotació agrària i la seva transformació podem veure com el treball de la dona assoleix un sentit precís. L'entorn que configura l'activitat productiva, la reproductiva i la confluència entre ambdues funcions és diferent en les EAQS i les PPM en comparació amb les EAC. En el bloc de les explotacions que depenen molt més del treball familiar (EAQS i PPM) es configura un espai on s'articulen les funcions de producció i reproducció per fer més eficient el treball de la dona. En canvi, a les EAC, on hi ha una clara diferenciació entre el treball productiu i el reproductiu, els espais, encara que puguin ésser pròxims, estan clarament especialitzats.

La necessitat de millorar els nivells de productivitat aparents de les EAQS i les PPM a base d'incrementar el nombre total d'hores de treball per augmentar la producció, encara que no es comptabilitzin, ha comportat una incorporació molt més definida de la dona en l'esfera productiva, però també un reconeixement, explícit o implícit, de la importància del seu treball en la reproducció social i biològica per a la continuïtat i la millora de l'explotació. Això ha significat una divisió organitzativa del treball entre la dona jove i la dona gran, a part de la que tradicionalment hi ha hagut entre l'home i la dona o entre les diverses generacions. La dona gran ha passat a fer la part principal de les feines de reproducció social, mentre que la dona jove s'ha incorporat molt més a les de producció, encara que continuï essent important el seu treball de reproducció social i imprescindible el biològic davant la crisi demogràfica i de nivell de vida.

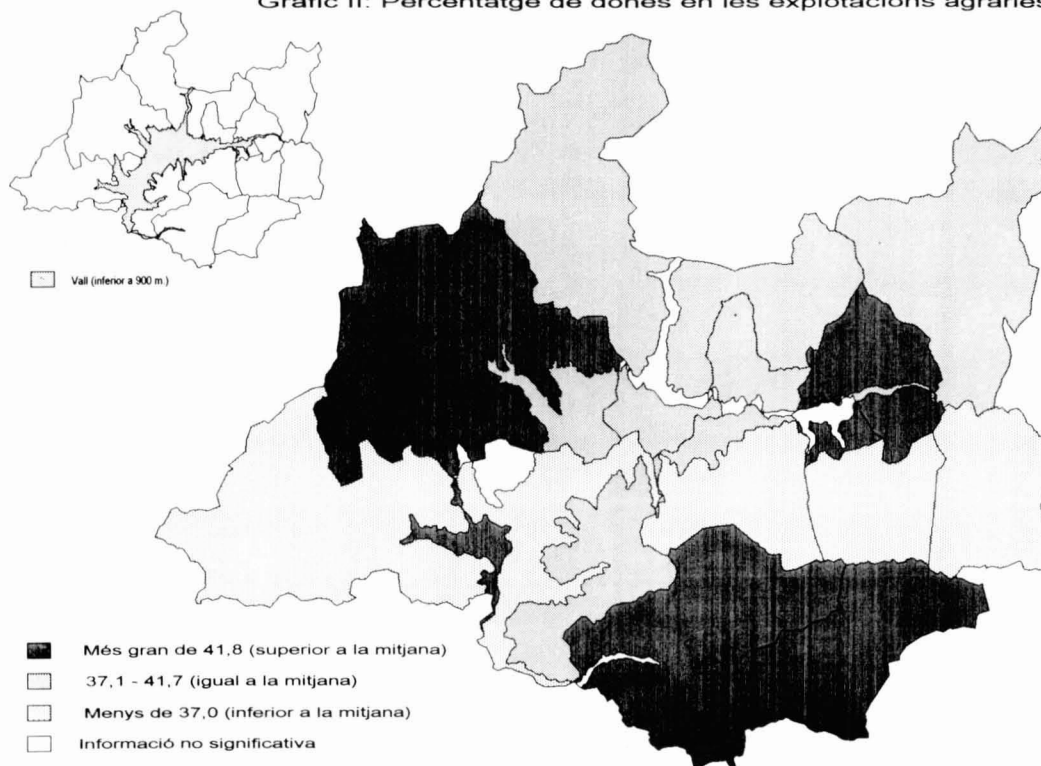
Michael Dear i Jennifer Wolch (1989) plantegen que els efectes de la reproducció són la perpetuació de les estructures socials del capitalisme. En aquest, les relacions socials s'estableixen a través d'una sèrie de mecanismes del treball, productiu i reproductiu,

però també fora de l'àmbit del treball (marc ideològic, institucions polítiques, etc). En l'anàlisi de les EAF a Anglaterra, Sarah J. Whatmore (1991) concreta tres nivells. Primer, la divisió de les feines entre gèneres dins de l'EAF. Segon, el nivell de control sobre els mitjans de producció, la gestió i l'administració dels ingressos de l'explotació com una de les formes clau de desigualtat entre gèneres. I, tercer, la base ideològica que defineix els papers de la dona en l'explotació en el context d'un sistema patriarcal de subordinació (WALBY 1986). Aquestes conclusions teòriques, comprovades empíricament per a Anglaterra, mostren una forta coincidència amb les obtingudes en l'estudi del Pirineu català, encara que el grau d'autonomia de la dona en l'organització i la presa de decisions a l'EAF sembla que és més elevat en el cas català.

amb la de l'home. En estudis recents, però, s'ha posat l'accent en el grau de control que té la dona sobre els mitjans de producció i la gestió de l'explotació i dels ingressos obtinguts (WHATMORE 1991).

En la recerca portada a terme al Pirineu, s'ha comprovat que hi ha un procés d'intensificació del treball de la dona en l'esfera de la producció, encara que sempre amb un estret lligam amb el de reproducció. En termes reals, aquesta participació és clarament superior a la muntanya que a la vall, com també és superior en les petites i mitjanes explotacions en relació amb les grans. Llavors, es pot afirmar que el treball de la dona és més important, en relació inversa, al nivell de desenvolupament econòmic de l'explotació. En el 69,1% de les EAQS les dones tenen una participació igual o superior a la dels homes per als dos tipus de treball, mentre que només tenen una

Gràfic II: Percentatge de dones en les explotacions agràries

7. Les relacions entre el nivell de desenvolupament econòmic de les explotacions agràries i la dona en l'esfera productiva

El treball de la dona, tant en la producció com en la reproducció, mostra un elevat component de treball no oficial i fins i tot no comptabilitzat. El treball productiu, en teoria, és molt més commensurable que el reproductiu. En aquest sentit s'han portat a terme molts estudis (GARCIA RAMON 1989) sobre la producció, intentant comparar l'aportació de la dona

participació igual o superior a la dels homes en un 28,5% de les PPM i solament en un 2,4% de les EAC.

Tanmateix, la remuneració efectiva i el reconeixement de l'aportació del treball de la dona és superior en les explotacions més desenvolupades. Així, al 25% de les EAC on treballa la dona hi ha un salari fixat, mentre que solament està fixat en un 8,6% de les PPM i en un 3,3% en les EAQS. En qualsevol cas, solament en un 5,4% de totes les explotacions hi ha assignat un salari per a la dona. Paral·lelament, però, cal remarcar que la convicció

de les dones sobre la conveniència de rebre un salari per la seva aportació és del 92,2% en general, i d'un 93,8% en les EAQS i un 91,3% en les PPM, que són els tipus d'explotació on el treball de la dona és més rellevant. En canvi, en les EAC solament el 50% creuen que hi hauria d'haver un salari. Aquestes diferències en l'actitud estan estretament lligades amb la divisió del treball en l'explotació agrària. Quan les dones, més preparades en estudis, de les EAC treballen, més fàcilment reben un salari o una remuneració fixada; però, com que normalment no ho fan, tampoc no són conscients que caldria una remuneració, encara que fos pel seu treball de reproducció, bàsic per al funcionament de l'explotació.

En general pot veure's que hi ha una clara necessitat del treball de la dona en l'esfera productiva de les EAQS, en menor grau de les PPM i quasi nul·la en les EAC, encara que en totes les explotacions és rellevant el treball de reproducció, més integrat amb el productiu en les EAQS i PPM que en les EAC. Amb tot, el grau de reconeixement objectiu de la necessitat que hi hagi un salari és inversament proporcional a l'aportació real, encara que la consciència que hauria d'ésser més reconegut és directament proporcional al treball que es fa. Llavors, podem concloure que hi ha una manca de reconeixement objectiu de l'aportació del treball de la dona en el treball productiu, encara que les EAQS i les PPM no podrien existir o desenvolupar-se sense aquest darrer. El mateix succeeix, encara que de forma més encoberta, amb el treball reproductiu.

8. La infravaloració del paper de la dona en l'esfera de la reproducció

Les explotacions menys desenvolupades —EAQS i PPM— necessiten un augment, en termes absoluts, de la força de treball familiar en conjunt: de tots els membres i del treball productiu i el reproductiu sense discontinuïtat. En canvi, en les més desenvolupades —EAC—, l'aportació més significativa del treball de la dona ho és en l'esfera de la reproducció. Amb tot, en totes les explotacions hi ha una infravaloració del treball de reproducció. En les menys desenvolupades, aquest menyspreu és paral·lel al que hi ha en relació amb el treball productiu, mentre que en les més desenvolupades es tendeix a subestimar el que representa el treball reproductiu per al funcionament de l'explotació. De fet, hi ha un cert paral·lisme amb els esquemes tradicionals de la societat urbana, on la divisió del treball entre gèneres és molt clara. Llavors, un dels elements importants és l'entorn que defineix el treball productiu i el reproductiu. En aquesta imitació del que succeeix a les ciutats com a símbol de desenvolupament, hi ha la intenció de diferenciar els espais en funció d'ambdós tipus de treball buscant una parcel·lació del territori.

Tanmateix, tal com ha succeït amb el treball a domicili, molts cops es fa difícil aquesta segregació espacial.

La infravaloració del treball de la dona és una realitat que té dos vessants: per un cantó, el fet que l'home i la societat de caire patriarcal que predomina en les relacions de l'EAF consideri poc important el treball de reproducció; i, per l'altre, que la dona mateixa accepti fins a un cert punt que el més important és el treball productiu i, per tant, no valori de forma suficient la seva aportació en l'esfera de la reproducció. En la recerca feta al Pirineu, són certes ambdues afirmacions. Un percentatge important de petites i mitjanes explotacions valoren l'aportació de la dona al treball productiu, però no comptabilitzen les hores dedicades a la reproducció, fins i tot quan és difícil saber on hi ha el límit entre el treball productiu i el reproductiu. En el cas de les explotacions grans, l'actitud és més evident, ja que ni es planteja l'existència de cap relació entre ambdós tipus de treball.

Un dels temes clau és valorar la importància del treball reproductiu que fa possible la renovació dels factors de producció d'acord amb el nivell de productivitat necessària per a un cert grau de competitivitat de les explotacions agràries. En aquest sentit, cal distingir entre diverses parts del treball reproductiu: la reproducció biològica i la reproducció social. Si la primera pertany quasi únicament a la dona, la segona fins i tot considera aspectes no lligats al treball. Cal abraçar des de la reproducció de les relacions de producció, la distribució o els espais comuns de consum fins a la reproducció de les institucions i la base ideològica que perpetuarà la societat capitalista en classes socials antagòniques. És clar, doncs, que en les unitats de producció o en les unitats de consum familiars hi trobem part dels elements de reproducció, encara que bona part són propis d'àmbits externs a les dites unitats.

L'esfera de la reproducció, en aquest sentit ampli, depèn de l'esfera de la producció. Per tant, qui tingui el control de l'activitat productiva i dels mitjans de producció que la fan possible, també tindrà el control de la reproducció. Encara que la dona faci un paper bàsic en la reproducció, està supeditada a l'esfera de la producció, que està sota control de l'home en la societat actual, barreja de relacions patriarcals i relacions capitalistes. Això permet concloure que l'aportació de la dona està infravalorada per aquest caràcter de dependència.

9. Conclusió: la confluència de les esferes de la producció i reproducció en les explotacions agràries genera un medi específic. L'infravaloració del treball de la dona s'explicaria per l'oblit de l'anàlisi d'aquest nou concepte d'espai

Podem afirmar, en general, que el treball de la

dona en les explotacions agràries és un treball no aparent. Les xifres oficials sobre la població activa agrària presenten una visió de la participació de la dona en el treball productiu agrari molt inferior a la que es dedueix d'aquesta investigació, i en la mateixa línia d'altres estudis semblants (SOLSONA 1989). A més, solament podem considerar la intensitat del treball, en la seva dimensió real, a través d'enquestes que abracin tant el treball productiu com el reproductiu. En molts casos, la dona fa dos treballs amb una doble dedicació horària, que implica una doble jornada, com és el cas de l'agricultura a temps parcial, l'ajuda esporàdica combinada amb el treball domèstic o el treball fora de l'explotació.

En analitzar els resultats de l'enquesta comprovem que l'ocultació del treball de la dona adopta formes diverses, com el treball a la llar, la jubilació o l'estudi. Sembla que les dones declaren sempre que fan una activitat passiva, quan realment fan una activitat important que elles mateixes declaren en l'enquesta. És evident que una característica intrínseca del propi treball de la dona és la condició d'irrellevant o il·legal, ja que davant d'un cens oficial o un qüestionari tècnic no sembla oportú als titulars de l'explotació, o a les mateixes dones, declarar-ho. El treball que s'espera trobar és el de l'home, mentre que el de la dona es considera provisional o complementari. En aquest sentit, quan es pregunta a les dones si els reconeixen l'aportació del seu treball, mesura subjectiva, més de la meitat (54,5%) consideren que no. A les EAC, el percentatge és més baix (33,3%), ja que hi ha una divisió més clara del treball, tant en el vessant social com en el del gènere (assalariades o no, i producció o reproducció).

La subestimació del treball de la dona, mesurada objectivament a través de l'existència d'un salari, és molt evident, ja que solament hi és en un 5,4% de tots els casos. Seguint una lògica econòmica, el percentatge més alt és a les EAC (25%) i el més baix a les EAQS (3,3%), on trobem, per contrast, el major percentatge de participació del treball de la dona. Aquesta dicotomia es fa més evident en analitzar l'opinió de les dones sobre la conveniència que hi hagi un salari per al seu treball. La consciència que el seu treball és important queda evidenciada amb el 92,2% afirmatiu per al conjunt, que és molt semblant per a les EAQS (93,8%) i les PPM (91,3%). Les EAC mostren altre cop un comportament diferenciat, ja que solament un 50% de les dones creu que haurien de tenir un salari: situacions que permeten afirmar que hi ha papers més diferenciats entre home (producció) i dona (reproducció: biològica, distribució i treball domèstic), com també un reconeixement més explícit del treball de la dona quan el nivell de desenvolupament econòmic de les explotacions és més gran.

És molt clar que la dona del Pirineu porta a terme una activitat productiva important i, en proporció, similar a l'home, encara que no li reconeguin objectivament, i que ella mateixa no plantegi un reconeixement tècnic del seu treball. Aquesta situació és més evident a les EAQS i les PPM que a les EAC, i en les zones de muntanya que a la vall. La naturalesa mateixa de l'EAF, fonamentada en l'autoexplotació del treball, implica accentuar la participació de l'home en la producció, relegant la dona a activitats subsidiàries de distribució i complement. Tanmateix, l'increment de les feines lligades a la producció ramadera —principalment de producció de llet de vaca en règim intensiu— ha significat un increment progressiu del treball que ha de fer la dona com a resultat de la doble jornada. Això succeeix tant a la dona que fa el treball domèstic a la llar com a la que fa activitats fora de l'explotació o a temps parcial. En aquest sentit, un dels motius més importants de la supervivència de les EAQS i les PPM serà el treball a temps parcial, on pugui donar-se la pluriactivitat (turisme, comerç, indústria, etc.). En l'àrea estudiada arriba al 47%, percentatge que és una mica superior al 34,7% de països com Anglaterra (MOMSEN 1989), on es considera rellevant.

La dona sempre ha tingut un paper important en el treball agrícola, encara que sigui en les feines menys valorades (cuidar el bestiar, ajudar en la collita, cuidar l'hort, etc.). En millorar el nivell de vida, tots els pagesos han procurat que la dona no hagués de treballar al camp, actitud possible amb la mecanització de les activitats i amb l'estabulació moderna del vaquí. Tanmateix, la dona ha hagut d'incorporar-se un altre cop a les activitats agràries per dues raons: primerament, per la falta de mà d'obra i, en segon lloc, per la necessitat de millorar els rendiments, encara que sigui amb un fort sobretreball. La primera raó és comuna en les EAQS i la segona en les PPM.

Llavors, es pot afirmar que la participació de la dona en el treball productiu de les EAF en el Pirineu és rellevant en les EAQS per la major demanda del factor treball i en les PPM per la necessitat de millorar la productivitat dels factors de producció terra i capital, sobre la base de l'extensió horària de la jornada de tots els membres de la família. Aquesta situació és possible amb el desenvolupament de la pluriactivitat i l'agricultura a temps parcial, on la dona fa un paper important, ja que permet un augment dels ingressos bruts de les dites EAF i, d'aquesta forma, n'assegura la continuïtat.

Finalment, cal concloure que el treball de la dona potenciarà canvis importants en l'entorn de la confluència entre la producció i la reproducció de l'explotació agrària. En les petites (EAQS) i mitjanes explotacions (PPM), tal com succeeix en el treball a domicili en àrees urbanes (MACKENZIE 1989),

l'entorn inclou els recursos propis de l'activitat productiva juntament amb els de la reproducció. En canvi, en les grans explotacions (EAC), la divisió del treball entre gèneres també comporta l'intent d'una separació dels entorns en ambdues funcions. L'EAF

és, per tant, una unitat que sobreposa els espais productiu i reproductiu, però tendeix a la diferenciació a mesura que hi ha un desenvolupament econòmic de l'explotació.

10. Bibliografia

- ALCALÀ, J.; NUNES, J. (1988), «Metodologia de l'enquesta agrària», *MAB-6: ALT PIRINEU*, núm. 13, la Seu d'Urgell.
- BACARIA, J. (1984), «Agricultura i canvi tecnològic. Les innovacions induïdes a l'agricultura catalana (1950-1980)», a *Recerques*, núm. 16, Curial, Barcelona, pàg. 13-31.
- BANCA CATALANA (1991), *Evolució econòmica de Catalunya 1990*, Catalana d'Estudis Econòmics, SA, Manresa.
- BAYLINA, M.; CÀNOVES, G.; GARCIA RAMON, M. D.; VILARIÑO, M. (1991), «La entrevista en profundidad como método de análisis en Geografía Rural: mujeres agricultoras y relaciones de género en la costa gallega», VI Coloquio de Geografía Rural, AGE, Madrid, septiembre 1991, pàg. 12-19.
- BERLAN, M. (1986), «Les problèmes de définition et d'identification liés aux catégories statistiques; le cas du travail familial féminin en agriculture», a *BIEF*, núm. 17, pàg. 55-71.
- BOWLBY, S.; LEWIS, J.; McDOWELL, L.; FOORD, J. (1989), «The Geography of Gender», a PEET, R.; THRIFT, N., *New Models in Geography*, vol. 2, Unwin Hyman, Londres.
- CAMPILLO, X.; SANCLIMENS, X. (1987), «La població; evolució recent, situació actual i prospectiva per a l'any 2000», *MAB 6: ALT PIRINEU*, núm. 8, la Seu d'Urgell.
- CAMPILLO, X.; SANCLIMENS, X.; VILLARO, A. (1988), «El despoblament i l'evolució de l'estructura socio-econòmica muntanyenca. Una proposta de desenvolupament a muntanya a partir de les capitals de vall», a *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 12, SPUAB, Bellaterra, pàg. 21-37.
- CÀNOVES, G. (1989), «La actividad de la mujer en la explotación agraria familiar: una primera aproximación en las comarcas de Osona y del Gironés», a *DAG*, núm. 14, SPUAB, Bellaterra, pàg. 73-88.
- DEAR, J.; WOLCH, J., ed. (1989), *The power of Geography. How Territory shapes social life*, Unwin Hyman, Boston.
- DÍAZ MUÑOZ, M. A. (1989), «Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso», a *DAG*, núm. 14, SPUAB, Bellaterra, pàg. 219-239.
- GANYET, J.; TULLA, A. F. (1988), «El programa MAB-6 ALT PIRINEU: Resultats i conclusions», a *DAG*, núm. 12, SPUAB, Bellaterra, pàg. 179-186.
- GARCIA BALLESTEROS, A. (1986), *El uso del espacio en la vida cotidiana*, Seminario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid.
- GARCIA RAMON, M. D.; CÀNOVES, G. (1988), «El papel de la mujer en la explotación agraria familiar en Cataluña», *El Campo*, núm. 107, Servicio de Estudios del Banco de Bilbao, Bilbao, pàg. 54-58.
- GARCIA RAMON, M. D. (1989a), «Género, espacio y entorno: ¿Hacia una renovación conceptual de la geografía? Una introducción», a *DAG*, núm. 14, SPUAB, Bellaterra, pàg. 7-13.
- GARCIA RAMON, M. D. (1989b), «Actividad agraria y género en España: una aproximación a partir del Censo Agrario de 1982», a *DAG*, núm. 14, SPUAB, Bellaterra, pàg. 89-114.
- GARCIA RAMON, M. D.; CRUZ VILLALÓN, J.; SALAMAÑA, I.; VALDOVINOS, N. i VILARIÑO, M. (1990), «Regional variations in Gender roles and relations in farm households in Spain», *Working Paper II, IGU, Study Group on Gender and Geography*, Beijing, Agost 1990.
- MACKENZIE, S. (1989), «Restructuring the relations of Work and life: women as environmental actors, feminism as geographic analysis», a KOBAYASHI, A.; MACKENZIE, S., *Remaking Human Geography*, Unwin Hyman, Boston.
- MALASSIS, L. (1958), *Economie des explotacions agricoles*, Armand Colin, Paris.
- MAJORAL, R. (1988), «La mujer en el sector agrario», a *El Campo*, núm. 107, Servicio de Estudios del Banco de Bilbao, Bilbao, pàg. 17-23.
- MARSDEN, T. K.; WHATMORE, S. J.; MUNTON, R. J. C.; LITTLE, J. K. (1986), «The restructuring process and economic centrality in capitalist agriculture», a *Journal of Rural Studies* 2/4, pàg. 271-280.
- MASSEY, D. (1984), *Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the Geography of Production*, Hutchinson, Londres.
- MOMSEN, J. H. (1989), «Género y agricultura en Inglaterra», a *DAG*, núm. 14, SPUAB, Bellaterra, pàg. 115-130.
- PAUNERO, X. (1988), «Agricultura a temps parcial a l'alta muntanya catalana. El cas de l'Alt Urgell», a *DAG*, núm. 12, SPUAB, Bellaterra, pàg. 99-115.

- SABATE MARTÍNEZ, A. (1984), «La mujer en la investigación geográfica», a *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, núm. 4, Madrid, pàg. 272-283.
- SABATE MARTÍNEZ, A.; MARTÍN-CARO, J. L.; MARTÍN GIL, F.; RODRÍGUEZ MOYA, J. (1991), «Economic Restructuring and the Gender Division of Labour: The Clothing Industry in the Rural Areas of the Autonomous Community of Madrid», a *Iberian Studies*, vol. 20, núm. 1 i 2, University of Keele, pàg. 135-154.
- SALAMAÑA, I. (1991), «La dona pagesa, l'oblidada de l'explotació agrària: una aproximació a les comarques gironines», a *DAG*, núm. 19-20, SPUAB, Bellaterra, pàg. 103-121.
- SERVOLIN, C. (1972), «Aspectos económicos de la absorción de la agricultura en el modo de producción capitalista», a *Zona Abierta*, núm. 12, Madrid, 1977, pàg. 108-132.
- SOLSONA, M. (1989), «El problema de la medición del trabajo de la mujer», a *DAG*, núm. 14, SPUAB, Bellaterra, pàg. 149-169.
- TULLA, A. F. (1977), «Les deux Cerdagnes. Exemple de transformations économiques asymétriques de part et d'autre de la frontière des Pyrénées», a *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, tom 48, fascicle 4, Toulouse, pàg. 409-424.
- TULLA, A. F. (1982), «Una tipología de la transformación agraria en áreas de montaña», a *DAG*, núm. 1, Departament de Geografia de la UAB, Bellaterra, pàg. 107-139.
- TULLA, A. F. (1983), «El modelo de difusión de T. Hägerstrand. Una aplicación a la ganadería del Pirineo Catalán», a *DAG*, núm. 2, Departament de Geografia de la UAB, Bellaterra, pàg. 69-160.
- TULLA, A. F. (1984a), «Estructura agraria», a *El Campo*, núm. 95, Servicio de Estudios del Banco de Bilbao, Bilbao, pàg. 17-28.
- TULLA, A. F. (1984b), «L'avantatge comparatiu en àrees rurals de muntanya», a *Recerques*, núm. 16, Curial, Barcelona, pàg. 51-70.
- TULLA, A. F. (1988), «L'estructura agrària: Tipologia d'explotacions de muntanya», MAB-6: *ALT PIRINEU*, núm. 16, La Seu d'Urgell.
- TULLA, A. F. (1989), «La mujer en las explotaciones agrarias del Pirineo Catalán (Urgellet-Baridà)», a *DAG*, núm. 14, SPUAB, Bellaterra, pàg. 171-201.
- TULLA, A. F. (1991), «Women and Family Farms in Catalonia», a *Iberian Studies*, vol. 20, núm. 1 i 2, University of Keele, pàg. 62-80.
- VAIOU, D. (1991), «Hogar y lugar de trabajo: la experiencia de las mujeres en el desarrollo urbano de Atenas», a *DAG*, núm. 19-20, SPUAB, Bellaterra, pàg. 123-140.
- WALBY, S. (1986), *Patriarchy at work*, Polity Press, Cambridge.
- WHATMORE, S. (1991), *Farming Women. Gender, Work and Family Enterprise*, Macmillan Academic and Professional Ltd., Londres.

TRABAJO, GENERO Y DIVERSIFICACION ECONOMICA EN ZONAS RURALES

Ana Sabate Martínez¹

RESUMEN: *Trabajo, género y diversificación económica en zonas rurales.*

La vinculación de las mujeres a los empleos más precarios es un hecho evidente en el medio rural. En el proceso de incorporación al mercado de trabajo debe tenerse muy en cuenta el ciclo vital de las mujeres, puesto que los roles familiares imponen grandes diferencias internas (el trabajo temporal y sobre todo a domicilio es el que llevan a cabo las mujeres casadas y con hijos).

La ausencia de alternativas es una característica que marca la incorporación de las mujeres al mercado laboral y cambiar esta situación implica mejorar la formación profesional adecuándola a las necesidades futuras.

PALABRAS CLAVE: *Mujer, Medio rural, Mercado de trabajo, roles familiares.*

ABSTRACT: *Work, gender and economic diversification in rural areas.*

The relation of women with the less qualified employments on agricultural environment is an evident fact. Women's life cycle must be considered to understand the incorporation to labor market process, because family role impose big internal differences.

Married women with children make mainly temporary and domestic work. No-options is the characteristic that marks women's incorporation to labor market process. Change that situation involves to improve occupational training for future needs.

KEYWORDS: *Women, Agricultural environment, Labor market, Family role.*

¹ Dpto. de Geografía Humana, Universidad Complutense de Madrid. Ciudad Universitaria 28040 Madrid.

La correcta interpretación de los procesos de diversificación económica en las zonas rurales y de la pluriactividad dentro del grupo familiar necesita tomar en consideración las relaciones de género y, sobre todo, la división de funciones entre hombres y mujeres y la distinta valoración que se hace del trabajo en uno y otro caso.

El objetivo de estas líneas es analizar el modo en que las mujeres se están incorporando al trabajo remunerado en las zonas rurales de España: por una parte, las claras ventajas que ofrecen como mano de obra resultan fundamentales para interpretar la expansión de ciertos procesos de diversificación, como la industrialización rural. Por otra parte, la penuria de ofertas de trabajo está incentivando a determinados grupos de mujeres (jóvenes por lo general) a promover nuevas alternativas que resultan de gran interés por su creatividad e innovación.

1.Relaciones de género y diversificación económica en zonas rurales

Planteamiento de la cuestión: diversificación económica y pluriactividad.

Las zonas rurales de los países industrializados están siendo afectadas durante los últimos años por una serie de transformaciones muy rápidas; durante la década de los ochenta la rentabilidad de las explotaciones agrarias familiares ha ido disminuyendo en términos generales lo que, unido a los cambios tecnológicos, ha ocasionado una reducción de la mano de obra ocupada en el sector agrario; al coincidir el proceso con una saturación de los mercados de trabajo urbano-industriales, la emigración rural no ha podido equilibrar la destrucción de empleo agrario. En consecuencia, se asiste a un proceso generalizado de búsqueda de alternativas que permitan mantener estable a la población de estas zonas, lo que está produciendo su progresiva desagrarización y, por tanto, una diversificación económica de los espacios rurales.

En el marco de la C.E. la Política Agraria Común ha asumido esta realidad desde mediados de los años ochenta, de manera que, ante el fracaso de la política productivista y sectorial de la etapa anterior, ha optado por promover el desarrollo de actividades económicas no agrarias, que sean capaces de fijar a la población residente en estas zonas rurales y evitar con ello la emigración y el desequilibrio demográfico de pasadas décadas.

Los recientes análisis empíricos de este proceso están poniendo de manifiesto que la diversificación económica se genera desde el ámbito familiar (ARKLETON RESEARCH, 1990; JOURNAL OF RURAL STUDIES, 1990). La *pluriactividad*, entendida como la realización de actividades agrarias y no agrarias, dentro y fuera de la explotación,

(FULLER, 1990, p. 367), debe de ser interpretada como una estrategia de las familias del medio rural para defenderse de la inestabilidad económica: la orientación de sus distintos miembros a otros tantos sectores productivos facilita la supervivencia del grupo, a pesar de que, con frecuencia, una parte considerable de los trabajos desempeñados individualmente sea poco rentable.

Mercados de Trabajo y procesos de asalarización.

El descenso efectivo de las rentas agrarias familiares, junto con la progresiva desaparición de muchas de las actividades destinadas al autoabastecimiento local, ha multiplicado las necesidades monetarias de las familias residentes en zonas rurales; de esta forma las estrategias familiares van orientadas a que parte de sus componentes consigan distintos tipos de trabajos externos (generalmente no agrarios), con lo que se obtienen ingresos monetarios.

Las actividades desarrolladas se pueden incluir en las siguientes tipologías:

- Trabajos derivados de la propia explotación (elaboración de productos alimenticios, quesos, vinos...) y realizados en la propia vivienda; este tipo de actividad suele tener el carácter de autoempleo o ayuda familiar, y por tanto no se percibe un sueldo por ella.

- Actividades no agrarias pero también desarrolladas en la vivienda (agroturismo, artesanía). Igual que en el caso anterior los ingresos percibidos tienen carácter discontinuo y no pueden ser considerados como un salario.

- Trabajo asalariado, a jornal, en otras explotaciones agrarias; la mecanización ha impuesto una reducción del número de horas trabajadas, y por tanto ha reforzado el recurso a la mano de obra contratada de forma temporal en las explotaciones más rentables; ello ha ocasionado en determinadas zonas un aumento de la población asalariada agraria temporera.

- Las actividades no agrarias realizadas fuera de la explotación y por las que se obtiene un salario son las que tienen una demanda más elevada por parte de la población rural en busca de trabajo; estas actividades y los empleos derivados son los que registran un crecimiento más importante en todos los países comunitarios.

Por tanto, el proceso de diversificación económica (léase desagrarización) va unido al de asalarización de la mano de obra, que es la forma más frecuente de percibir ingresos por el trabajo realizado.

Relaciones de género y mercados de trabajo rurales.

La incorporación a los trabajos no agrarios y radicados fuera de la explotación no afecta por igual

a todos los componentes del grupo familiar, de manera que las variables de edad y género son fundamentales para interpretar el proceso.

La incorporación a trabajos externos a la explotación (y generalmente retribuidos con un salario) se está produciendo fundamentalmente entre los grupos que no estaban incorporados a la explotación agraria: jóvenes y mujeres, afectando por tanto mucho más a las mujeres jóvenes. El varón-adulto tiende a quedarse al frente de la explotación agraria, o a compatibilizarla con actividades exteriores flexibles (construcción, transportes,...); entre los jóvenes, los hijos pueden optar por quedarse en la explotación o buscar un trabajo externo, mientras que las mujeres jóvenes (o sea, las hijas) eligen casi sin excepciones la búsqueda de un trabajo exterior y asalariado.

El grupo de las mujeres adultas (esto es, las esposas de los titulares de explotaciones agrarias) también se van incorporando al mercado de trabajo exterior, con el fin primario de obtener rentas complementarias para la unidad familiar; hay que tener en cuenta que en el caso de las mujeres la incorporación al mercado de trabajo está muy ligada al ciclo vital y a la edad.

Para entender las condiciones en que se está produciendo la incorporación de las mujeres de las zonas rurales a los mercados de trabajo es necesario tener en cuenta los siguientes elementos:

- El trabajo reproductivo (cuidado de los hijos, de la casa y de los restantes miembros de la familia) es realizado íntegramente por las mujeres; por tanto, las nuevas actividades desarrolladas se suman al trabajo doméstico, entrando en una situación de "doble jornada laboral", igual que ha ocurrido con las mujeres de las ciudades.

- La estructura familiar tiene una gran importancia; la pervivencia de familias extensas en los países mediterráneos (VINAY, 1985) o la proximidad y solidaridad entre las mujeres de una misma familia es lo que está permitiendo que las mujeres casadas y con hijos se incorporen a trabajos localizados fuera de la propia vivienda.

- La participación de las mujeres en la esfera productiva ha sido y es infravalorada social y económicamente; un buen ejemplo lo constituye la aportación realizada por las mujeres en las explotaciones agrarias, tema ignorado de forma sistemática, pero que ha sido perfectamente documentado en los últimos años (CANOVES et alia, 1989; GARCIA RAMON, 1990).

- Se mantiene vigente la ideología que considera el trabajo remunerado de las mujeres como una simple ayuda o complemento a la renta familiar, con independencia de su cuantía o importancia objetivas.

Procesos resultantes.

La relación entre las tendencias generales y las estrategias familiares está dando lugar a los siguientes procesos de reestructuración laboral en las zonas rurales:

- Existe una clara y progresiva incorporación de las mujeres a trabajos remunerados pertenecientes a todos los sectores económicos, aunque en especial a los no agrarios.

- Las mujeres mantienen toda la responsabilidad del trabajo doméstico (esfera reproductiva), lo que limita y condiciona de forma decisiva su incorporación al mercado de trabajo.

- Las mujeres están ocupando aquellos empleos y/o sectores más precarios, lo que significa que su integración al mercado de trabajo se realiza en buena parte por la vía del denominado "trabajo secundario". Ello es la consecuencia directa de una rígida división del trabajo que atribuye el doméstico en exclusiva a las mujeres, lo que determina que ocupen preferentemente puestos de trabajo temporales e irregulares.

- La infravaloración social y económica del trabajo realizado por las mujeres tiene como consecuencia que los empleos por ellas ocupados estén mal retribuidos; las mujeres constituyen una mano de obra barata que ha desempeñado un papel básico en determinadas formas de diversificación (industrialización rural en especial).

2. El acceso de las mujeres al trabajo remunerado

Es bien conocido que uno de los cambios más importantes que se ha producido durante los últimos años en la estructura del mercado de trabajo en España es la incorporación de las mujeres al mismo. Este proceso de acceso a empleos con remuneración económica, que en principio ha tenido carácter urbano, está afectando también a las zonas rurales.

Las condiciones de esta incorporación son difíciles de evaluar en sus exactos términos, debido a la inadecuación de las estadísticas oficiales para cuantificar el trabajo de las mujeres y a la escasa atención prestada por dichas fuentes al medio rural. La Encuesta de Población Activa no distingue entre población rural y urbana y en la actualidad ofrece muy pocos datos desagregados por sexo a nivel provincial, por lo que es necesario limitarse a señalar las tendencias generales para todo el país.

Interesa destacar dos aspectos bien conocidos: las mujeres se incorporan al trabajo remunerado a través de un número muy reducido de actividades económicas: el 69,7 % de las mujeres ocupadas trabajan en el sector servicios, destacando comercio, educación, sanidad, administración, restauración y servicio doméstico. La participación en la industria

es poco importante (24,52 %) y se concentra casi por completo en aquellos sectores menos tecnificados y que requieren una elevada proporción de mano de obra barata (industria textil, confección, cuero y calzado, productos alimenticios).

Las categorías socioprofesionales son aún más significativas: son mayoritarias las mujeres trabajando con una escasa cualificación profesional (dependientas, camareras, limpiadoras de edificios, empleadas del servicio doméstico), administrativas, profesoras y A.T.S.: estas categorías profesionales engloban al 64.7% de todas las mujeres ocupadas.

Al aplicar estas tendencias generales al mercado de trabajo de las zonas rurales es evidente que hay una casi total ausencia de aquellos puestos de trabajo correspondientes a los sectores económicos que de forma habitual ocupan las mujeres: destacan en especial la penuria del sector servicios, los escasos requerimientos de las administraciones locales y el reducido desarrollo industrial.

Es evidente que uno de los principales problemas para la diversificación de rentas familiares en el medio rural es la escasez de ofertas de trabajo, lo que afecta tanto a los hombres como a las mujeres; sin embargo las actividades que ellas realizan habitualmente están aún menos desarrolladas, lo que en último término significa que las mujeres tienen muy pocas posibilidades de elección y han de aceptar cualquier trabajo, con independencia de las condiciones laborales que el mismo implique.

3. Caracterización del trabajo remunerado de las mujeres en zonas rurales

Mercados de trabajo rurales y trabajo secundario.

La incorporación de las mujeres al mercado de trabajo en zonas rurales presenta una serie de elementos comunes. Se han excluido de este análisis las Ayudas Familiares, por la vía de la participación en pequeños negocios familiares (comercios, bares, panaderías, etc); no se puede olvidar que la aportación de las mujeres suele ser imprescindible para la supervivencia de esos negocios y de que constituyen una parte muy importante del trabajo femenino. No obstante, es el trabajo por el que se percibe una retribución monetaria el que está cambiando la situación, pues implica que, por primera vez, la actividad de estas mujeres es reconocida y retribuida, lo que les confiere una valoración de su trabajo hasta ahora inexistente.

Teniendo en cuenta la insuficiencia de las fuentes estadísticas para este tema (M.A.P.A. 1991) se puede caracterizar la incorporación de las mujeres al mercado laboral rural en los siguientes términos: predominio del trabajo asalariado, en sectores no agrarios, de escasa cualificación y con gran frecuencia dentro del

ámbito del trabajo secundario y aún sumergido; las distintas investigaciones realizadas con técnicas cualitativas (entrevistas, grupos de discusión) así lo ponen de manifiesto (CAMARERO et alia, 1991; SABATE, coord, 1990).

Las características de los mercados de trabajo rurales caen en gran parte dentro del denominado "trabajo secundario" (PIORE, 1983), que implica salarios insuficientes, cualificación y promoción profesionales muy bajas, incumplimiento de la legislación laboral, relaciones muy personalizadas con el empleador, gran inestabilidad en el empleo, trabajos temporales; con frecuencia todo ello acaba derivando en trabajo sumergido, que se presenta como la prolongación de unos puestos de trabajo que, aun estando declarados, son muy precarios.

La mano de obra rural se adecua bien a estas condiciones, en cuanto que el trabajo temporal es valorado positivamente al permitir combinarlo con la explotación agraria (reaparece el tema de la pluriactividad); los salarios más bajos se justifican con unos costes de vida inferiores a los de las ciudades; la ausencia de redes sindicales favorece el incumplimiento de la legislación laboral y las relaciones con el empresario son siempre personales.

La situación de las mujeres las hace especialmente vulnerables a su incorporación al trabajo por la vía "secundaria", por las ya conocidas relaciones de género:

- El trabajo temporal es especialmente apreciado porque les permite atender a lo que la sociedad y ellas mismas consideran su obligación fundamental: el trabajo reproductivo.

- Los salarios bajos se justifican porque su aportación económica es siempre valorada como una ayuda a los ingresos familiares.

- La falta de organización, el aislamiento y la nula tradición sindical de las zonas rurales explican en definitiva una situación que afecta en especial a los grupos más vulnerables (chicos y chicas jóvenes y mujeres en general).

- El trabajo remunerado a domicilio es una de las alternativas más frecuentes, elegida preferentemente por las mujeres casadas y con hijos; no hay que olvidar que existe una larga tradición industrial en utilizar este tipo de mano de obra (NAROTZKY, 1988) que constituye el último peldaño de las estrategias empresariales para abaratar los costes de producción, como se ha puesto de manifiesto en ámbitos geográficos y económicos muy distintos (BENERIA y ROLDAN, 1987; MARTIN CARO, 1990).

Cualificación socioprofesional y orientación productiva.

Una de las características más evidentes es la

escasa variación en los tipos de actividad realizados: predominan siempre las actividades económicas consideradas como “femeninas” por estar relacionadas con el trabajo reproductivo: se incluyen aquí trabajos que implican preparar alimentos (industrias agroalimentarias), coser (industrias de confección), cocinar, limpiar (restauración, hostelería, turismo rural), cuidado de otras personas (servicios de atención a ancianos), etc.

Esta orientación productiva va muy ligada a la falta de una preparación profesional específica y ha sido comprobada en distintos países (LITTLE, 1991): las mujeres del medio rural acceden al mercado de trabajo sin una formación previa, directamente al terminar los estudios de E.G.B. (en el caso de las más jóvenes) o vendiendo al mercado de trabajo los conocimientos transmitidos de madres a hijas para llevar a cabo el trabajo reproductivo dentro del hogar; la diferencia estriba en que ahora este trabajo se vende al mercado exterior, en lugar de permanecer ignorado en el marco de la familia.

No deja de ser sorprendente que las destrezas aprendidas en el marco familiar y doméstico sufran una total desvalorización y en ningún caso sean consideradas como una auténtica formación profesional; esta contradicción se hace muy patente en la actual promoción del turismo rural, donde gran parte del atractivo radica precisamente en la oferta de “productos locales y artesanales”, como la gastronomía.

Modos de trabajo.

El *trabajo asalariado* es la situación más frecuente de incorporación de jóvenes y mujeres al mercado de trabajo, incluyendo tanto el declarado como el sumergido.

Una parte muy importante de los empleos generados proceden de iniciativas exógenas que buscan como ventaja esencial el abaratamiento de los costes de producción por la vía de utilizar una mano de obra barata; el proceso ha sido muy evidente en la industria.

La oferta de trabajo asalariado en la agricultura suele ir unida a cultivos intensivos de tipo comercial (fresas, champiñón, espárragos, tomate, cultivos de invernadero en general) y casi sin excepción es trabajo temporal. Si la zona tiene una gran penuria de empleos (Andalucía, Extremadura) éstos son cubiertos por hombres; en otros casos, cuando existe una importante oferta de puestos de trabajo para hombres, estos empleos temporales están muy “feminizados”.

La industria, que localmente ha registrado un notable crecimiento durante los años setenta y ochenta, ofrece toda una gama de trabajos precarios, que van desde los estables pero mal retribuidos al trabajo temporal y al trabajo a domicilio. Las industrias

instaladas en zonas rurales suelen tener fuertes oscilaciones en la demanda de mano de obra, por lo que requieren un mercado de trabajo de gran flexibilidad. El recurso al trabajo temporal y a domicilio permite a estas pequeñas empresas ajustarse a los ciclos productivos con unos costes salariales muy bajos y son capaces de afrontar períodos de crisis más largos, prescindiendo de esta mano de obra temporal y/o sumergida.

Es paradigmático que la mayoría de empresas instaladas en zonas rurales tengan esta necesidad de mano de obra flexible: muchas de las industrias agroalimentarias con frecuencia no sobrepasan los tres meses de trabajo al año; éste es el caso de las conserveras especializadas (tomates o espárragos), las fábricas de productos navideños (mazapanes, mantecados), el envasado de frutas (selección y empaquetado de naranjas en la Comunidad Valenciana) y de hortalizas en general. Todas las investigaciones de campo realizadas ponen de manifiesto que este trabajo temporal es realizado por las mujeres casi sin excepción (SABATE, coord, 1990).

Otros sectores industriales recurren sistemáticamente al trabajo sumergido y/o a domicilio como forma de flexibilización y abaratamiento: la confección es el mejor ejemplo de ello. Este sector es el que más ha crecido en los últimos años en determinadas comarcas del medio rural, localizándose siempre al amparo de una oferta abundante de mano de obra femenina (Galicia interior, Mancha, Córdoba, Extremadura); en este caso la práctica totalidad de empleos en el sector formal y todos en el informal son ocupados por mujeres.

El turismo de grandes dimensiones también tiene una demanda muy elevada de mano de obra temporal; ésto genera importantes desplazamientos de mujeres procedentes de zonas rurales y que trabajan durante la temporada alta (verano) en las zonas turísticas de España, convirtiéndose así en trabajadoras y emigrantes temporales.

El *trabajo en cooperativas* ha sido uno de los procesos más llamativos de la incorporación de las mujeres al trabajo remunerado en el medio rural; una proporción muy elevada de ellas se dedican al sector de la confección y ofrecen una amplia gama de situaciones; gran parte de las cooperativas procede de iniciativas exógenas (empresarios que no han querido asumir los riesgos de su propia empresa) y obedecen a los mismos motivos de los pequeños talleres industriales mencionados más arriba. Las condiciones laborales en cuanto a salarios, horarios o inestabilidad son asimismo bastante deplorables.

Hay no obstante numerosos ejemplos de cooperativas debidas a iniciativas locales muy positivas, que han generado un desarrollo considerable, y que permiten mantener sueldos elevados y

estabilidad en todo el proceso productivo; su éxito explica la difusión del movimiento cooperativo en algunas de estas zonas (destaca por ejemplo el caso de la comarca de Gálvez, en Toledo, con cooperativas especializadas en confección y fabricación de muebles, como centros de empleo femenino y masculino, respectivamente).

El trabajo vinculado a *mujeres empresarias y autoempleo* es muy poco significativo en términos absolutos, pero de gran interés cualitativo: con frecuencia son experiencias innovadoras, que pueden tener un gran interés por sus efectos de difusión. La penuria de datos globales es la norma, por lo que hay que basarse una vez más en los trabajos cualitativos; según ello dominan las empresas de dimensiones muy reducidas, que casi pueden considerarse de autoempleo a lo que se ha añadido la creación de algunos puestos de trabajo para otros miembros de la familia (hijos e hijas por lo general). Algunas de estas experiencias pueden considerarse como innovadoras en el contexto rural (vid. infra), especialmente cuando están protagonizadas por mujeres jóvenes, con formación profesional medio-alta, que han cursado estudios en las ciudades.

4. Algunos ejemplos de actividades no agrarias

Aunque en el análisis anterior han ido surgiendo los principales tipos de actividades a los que se están incorporando las mujeres, conviene hacer una breve sistematización final, desde el punto de vista de sectores productivos, que pueden significar una profunda diversificación del medio rural y paliar la actual crisis agraria sin emigración.

El ámbito de la industria rural.

Es necesario distinguir entre las industrias tradicionales y las industrias descentralizadas durante los años setenta y ochenta; entre las primeras, muchas de las agroalimentarias utilizan fundamentalmente mano de obra femenina. Es significativo que las mujeres se concentran en todas aquellas en que el trabajo es temporal (conservas, aderezo de aceituna, mazapanes, envasado de frutas y hortalizas); sin embargo las que llevan un ritmo de trabajo continuo tienen mayoría de empleo masculino (chacinería, panadería y pastelería industrial...).

Las industrias descentralizadas sin embargo son las que han obedecido de forma clara a las estrategias de búsqueda de mano de obra barata; la confección es el sector paradigmático de estos procesos, al igual que ha ocurrido en el resto de países mediterráneos (HOUSSEL, 1985) y a nivel mundial (DICKEN, 1992). El sector tiene suficiente importancia como para ser analizado con exclusividad, lo que queda fuera del objetivo de estas líneas (SABATE et alia, 1991).

Similares características ofrecen otros sectores industriales como calzado, cuero, marroquinería, juguetería e incluso sectores más modernos del grupo de componentes electrónicos y material eléctrico ligero.

Todos estos sectores tienen en común que pueden segmentar fácilmente los procesos productivos, han descentralizado las fases intensivas en trabajo, tienen fuertes variaciones estacionales en la producción y por tanto el recurso al trabajo domiciliario, sumergido y a destajo es práctica habitual; en todos los casos el empleo es casi exclusivamente femenino, lo que se agudiza en el trabajo a domicilio.

Los servicios.

El trabajo en los servicios es la ocupación principal para las mujeres de las ciudades; sin embargo la penuria de este sector en el medio rural ofrece un número muy reducido de ofertas laborales que, no obstante, son cubiertas fundamentalmente por mujeres (pequeño comercio, administración local, asistentes sociales...).

Además de la importante atracción que en algunas zonas genera el turismo de costa (unido a emigración temporal, como se ha señalado más arriba), el turismo rural de rápida expansión en España está también directamente vinculado a la incorporación de las mujeres al trabajo: pequeña hostelería, restauración o administración ofrecen puestos de trabajo. Gran parte de este turismo se pretende que esté vinculado a la explotación y/o vivienda, en cuyo caso ya no se trata de trabajo asalariado, pero es gestionado directamente por las mujeres; un ejemplo excelente es la gestión de las "casas rurales" (Navarra es uno de los ejemplos mejor conocidos), realizada de forma casi exclusiva por las mujeres, tanto en lo que tiene de trabajo como de utilización de los ingresos percibidos.

Algunos ejemplos de actividades innovadoras.

Este tipo de actividades tienen escasa importancia cuantitativa, pero pueden ser muy importantes cualitativamente, por lo que tienen de difusión e incentivo; en el caso español muchas de estas actividades se han generado en los primeros años de la década de los ochenta, coincidiendo con un movimiento de retorno al campo; el crecimiento económico de la segunda mitad de la década y la crisis iniciada en los noventa parece que han truncado muchas de las esperanzas que se habían puesto en estas iniciativas; no obstante es importante sistematizar su tipología y características (SABATE, 1992):

- Son iniciativas desarrolladas generalmente por pequeñas empresas, cooperativas, S.A.L. o en forma de autoempleo. Se han orientado tanto a la transformación y venta de productos tradicionales, como a otras vías más innovadoras, entre las que se

cuenta la venta integrada de productos turísticos. Muchas de estas empresas de jóvenes son mixtas (hombres y mujeres), lo que ha constituido una novedad en el medio rural.

- Uno de los sectores productivos más repetido es la transformación y elaboración de recursos locales de calidad: productos tradicionales (repostería, charcutería artesanal, lácteos y sus derivados, mermeladas y confituras artesanales, licores) o innovadores (preparación de patès artesanales, destilación de plantas aromáticas y elaboración de cosméticos a base de pro-ductos naturales, etc).

- La artesanía también ha desempeñado un papel muy importante en estas actividades; se trata tanto de actividades nuevas como de recuperación de tradiciones locales: teñidos con productos naturales, tejidos y fibras naturales como seda o lino, recuperación de telares, tejido de alfombras, cerámica, cestería, alfarería, etc.

La comercialización de estos productos, en ambos casos, está muy ligada al turismo rural.

- Servicios personales. Se trata de una actividad que cada vez se está ampliando más; han empezado a surgir como respuesta ante un doble problema: solucionar el deterioro o carencia de los servicios sociales asistenciales y dar salida a la necesidad de generar empleos para las mujeres. Su organización suele ser en forma de cooperativas o S.A.L, con el apoyo de las administraciones locales. Teniendo en cuenta el elevado índice de envejecimiento de las zonas rurales, el caso más frecuente es que se dediquen a atender a la población anciana de los propios pueblos; por el contrario la instalación de guarderías, con una organización similar, viene limitada por el reducido número de niños pequeños, frente al grave problema que plantea una población envejecida, cuyos hijos están ausentes en su mayor parte.

Este es uno de los ejemplos más claros de incorporación de las mujeres al trabajo por la vía de vender a la sociedad lo que siempre hizo en el marco familiar sin reconocimiento económico alguno: cuidar a los ancianos.

- Hay que hacer referencia por último a una serie de innovaciones que, aunque muy poco frecuentes, son interesantes por la participación de mujeres en ellas; implican elevadas inversiones y una formación profesional adecuada: granjas especializadas para consumo alimentario (conejos, o codornices) o para la obtención de pieles (visones); algunas experiencias aisladas con viveros (plantas aromáticas, plantones para repoblación con especies autóctonas, etc).

En todo caso muchas de estas experiencias se han mostrado muy vulnerables ante cambios coyunturales de dentro o fuera de España (uno de los mejores ejemplos es el de las granjas de visones, incapaces de competir ante la caída de precios de las pieles de importación).

5. Diferencias regionales. Aproximación a algunos factores explicativos

Uno de los elementos clave que hay que tener en cuenta es que el marco regional y local introduce profundas diferencias en el proceso, que depende de una amplia gama de factores. Entre los más significativos se pueden incluir las tipologías y rentabilidad de las explotaciones agrarias (tamaño, propiedad, orientación productiva), proximidad o no a zonas urbano-industriales, demanda de mano de obra en otros sectores, tanto para los hombres (industria) como para las mujeres (turismo), etc.

Se ha podido demostrar que, en zonas donde ha habido una oferta de trabajo extraagrario dirigida a los hombres, las mujeres se han quedado al frente de la explotación agraria (Asturias, País Vasco); por el contrario, las explotaciones cerealistas muy mecanizadas de Castilla han dejado a las mujeres sin posibilidades de trabajo en la agricultura; la estructura de media y pequeña propiedad de Castilla-León ha permitido que las hijas estudien (y emigren en consecuencia a los centros urbanos), mientras que la estrategia de las familias jornaleras de Castilla-La Mancha ha sido ir sacando a casi todos sus miembros del sector agrario y completar los ingresos familiares con el trabajo asalariado: las mujeres jóvenes se han incorporado de forma masiva a las cooperativas y talleres de confección y los hombres a la construcción. En muchas zonas de la Andalucía interior la emigración temporal de las mujeres a los focos turísticos de la costa, e incluso a la agricultura intensiva de la huerta murciana, asegura la supervivencia del grupo familiar (CAMARERO et alia, 1991).

La existencia del Plan de Empleo Rural en las Comunidades Autónomas de Andalucía y Extremadura genera unas estrategias específicas; en Extremadura por ejemplo se alterna el trabajo a jornal en los regadíos (tomate, tabaco, espárrago), el trabajo temporal en las fábricas conserveras y el cobro del subsidio de Desempleo.

Los análisis empíricos detallados ponen de manifiesto que la combinación de factores específicos está dando lugar a situaciones muy diferentes, pero todas con un elemento común: las mujeres del medio rural desean incorporarse al mercado de trabajo y obtener un salario, a pesar de la precariedad de condiciones en que lo están consiguiendo.

6. Conclusiones: interpretación de la pluriactividad desde la perspectiva de las relaciones de género

A partir de todo lo anterior se pueden establecer algunas ideas generales que intentan mejorar la interpretación de la pluriactividad desde una perspectiva de género:

A) La vinculación de las mujeres a los empleos más precarios es un hecho muy evidente en el medio rural, y va unida a la necesidad de diversificar las rentas por parte de la unidad familiar, mientras el papel de la mujer dentro de la misma no ha evolucionado apenas.

B) El análisis de la incorporación al mercado de trabajo debe de tomar en consideración el ciclo vital de las mujeres, ya que existen grandes diferencias internas como consecuencia de los roles familiares y, en concreto, del trabajo reproductivo. Las mujeres jóvenes, solteras y sin cargas familiares pueden trabajar en el sector formal a jornada completa, mientras que las de edades medias, casadas y con hijos lo hacen preferentemente de forma temporal y, sobre todo, a domicilio (MARTIN GIL, 1990).

C) La incorporación de las mujeres al mercado de trabajo está marcada por la ausencia de alternativas: las mujeres del medio rural necesitan trabajar, pero apenas si tienen alternativas donde elegir; ello las convierte en una mano de obra "cautiva", lo que puede significar importantes ventajas para las empresas.

Cambiar esta situación implica mejorar la formación profesional, adecuándola a las necesidades futuras.

D) El proceso de incorporación al mercado de trabajo muestra grandes diferencias territoriales, en cuanto a los sectores productivos y formas de trabajo; ello implica tener en cuenta que existe una gran diversidad de situaciones y variables explicativas.

Referencias bibliográficas

- AGRICULTURA Y SOCIEDAD (1990), *Mercado de trabajo y Empleo en la Agricultura* (número monográfico), núm. 54, enero-marzo, 362 pp.
- ARKLETON RESEARCH (editores) (1990), *Cambio Rural en Europa*. Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Serie Estudios, 391 pp.
- BENERIA, L. y ROLDAN, M. (1986), *The Crossroads of Class and Gender*. Chicago, The University of Chicago Press, 204 pp.
- CAMARERO, L.A., SAMPEDRO, R y VICENTE-MAZARIEGOS, J.I. (1991), *Mujer y ruralidad. El círculo quebrado*. Madrid, Ministerio de Asuntos Sociales - Instituto de la Mujer, 237 pp.
- CANOVES, G. (1989), *Mujer, trabajo y explotación agraria familiar: un análisis desde la perspectiva del género*. Tesis Doctoral, Universidad Autónoma de Barcelona.
- CANOVES, G., GARCIA RAMON, Mª D., y SOLSONA, M. (1989), "Mujeres agricultoras, esposas agricultoras: un trabajo invisible en las explotaciones familiares", *Revista de Estudios Agrosociales*, num. 147, pp. 45-70.
- DICKEN, P. (1992), *Global Shift. The Internationalization of Economic Activity*. London, Paul Chapman Publishers, 492 pp.
- GARCIA RAMON, Mª D. (1990), "La división sexual del trabajo y el enfoque de género en el estudio de la agricultura de los países desarrollados", *Agricultura y Sociedad*, núm. 55 (abril-junio 1990), pp. 251-277.
- FULLER, A.M. (1990), "From Part-time Farming to Pluriactivity: a Decade of Change in Rural Europe". *Journal of Rural Studies*, Vol. 6, núm. 4, pp. 361-373.
- HOUSSEL, J.P. (1985), *De la industria rural a la economía sumergida*. Valencia, Institució Alfons el Magnànim, 232 pp.
- JOURNAL OF RURAL STUDIES (1990), *Pluriactivity and Rural Change in Western Europe* (Special Issue). Vol. 6, num. 4, pp. 355-442.
- LITTLE, J. (1991), "Theoretical Issues of Women's Non-agricultural Employment in Rural Areas, with Illustrations from the U.K." *Journal of Rural Studies*, Vol. 7, num. 1/2, pp. 99-105.
- MINISTERIO DE AGRICULTURA, PESCA Y ALIMENTACION (1991), *Situación socioprofesional de la Mujer en la Agricultura*. Vol II: La mujer en las estadísticas oficiales), Madrid, M.A.P.A., 256 pp.
- NAROTZKY, S. (1988), *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*. Valencia, Institució Alfons el Magnànim, 183 pp.
- MARTIN-CARO HERNANDEZ, J.L. (1990), "Industrialización rural y condiciones de trabajo de la mujer en el sector textil de Madrid". *III Coloquio de Geografía Industrial*. Sevilla, A.G.E.-Universidad de Sevilla, pp. 76-93.
- MARTIN GIL, F. (1990), "Las trabajadoras rurales como factor de localización de la industria de la confección. Algunas estrategias empresariales". *III Coloquio de Geografía Industrial*. Sevilla, A.G.E.-Universidad de Sevilla, pp. 65-75.

- PIORE, M.J. (1983), "El dualismo como una respuesta al cambio y a la incertidumbre", en TOHARIA, L, (comp), *El mercado de trabajo: Teorías y aplicaciones*, Madrid, Alianza Editorial.
- SABATE MARTINEZ, A. (1989, a), "Geografía y Género en el medio rural: algunas líneas de análisis". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, num. 14, pp. 131-147.
- SABATE MARTINEZ, A. (1989, b), *Las mujeres en el medio rural*. Madrid, Ministerio de Asuntos Sociales-Instituto de la Mujer.
- SABATE MARTINEZ, A. (coord.) (1990), *Mercado de trabajo e industrialización rural: el recurso al trabajo de las mujeres*. Proyecto de Investigación subvencionado por la C.I.C.Y.T., num. PB90-0563.
- SABATE MARTINEZ, A. (1992), "La participación de las mujeres en la dinámica social de zonas rurales desfavorecidas". *Desarrollo local y Medio Ambiente en zonas desfavorecidas*. Madrid, Ministerio de Obras Públicas y Transportes, pp. 123-138.
- SABATE MARTINEZ, A., MARTIN-CARO HERNANDEZ, J.L., MARTIN GIL, F., y RODRIGUEZ MOYA, J. (1991), "Economic Restructuring and the Gender Division of Labour: the Clothing Industry in the Rural Areas of the Autonomous Community of Madrid". *Iberian Studies*, vol. 20, num. 1 & 2, pp. 135-154.
- VINAY, P. (1985), "Family life cycle and the informal economy in central Italy". *International Journal of Urban and Regional Research*, num. 9, pp. 82-97.

FILOSOFIA, GEOGRAFIA I PERCEPCIÓ.
Una aproximació als criteris generals d'investigació en
Geografia de la percepció i del comportament

Antoni Morro Prats¹

RESUM: *Filosofia, Geografia i percepció. Una aproximació als criteris generals d'investigació en Geografia de la percepció i del comportament.*

Aquest article comprèn dues parts diferenciades: la primera, de caràcter filosòfico-teòric, dibuixa els trets generals de l'horitzó cultural de la nostra època clarificant els criteris de realitat que el caracteritzen i com s'hi situa la perspectiva fenomenològica en Geografia. A més, s'intenta perfilar el sentit d'una Geografia humana fenomenològica com a concreció de l'activitat i l'actitud de l'home en front del seu entorn, mitjançant la noció de lloc i de la importància de la percepció en la transformació del medi ambient.

La segona part té un caràcter teòric-metodològic i centra la seva atenció en la idea de paisatge com a pràctica del marc vital i en la importància de la percepció en la relació dialèctica home-medi. Repassa així mateix les concepcions d'imatge en Geografia de la percepció (formalistes i transaccionalistes) i els seus components. Continua amb la importància del sentit del lloc per als fenòmens de la percepció i les seves dimensions individuals i socials. I conclou amb les macro i micro-escala d'intervenció en Geografia de la percepció i del comportament i la seva complementarietat com a principi per a una millor comprensió de les diferències espacials. Per aquestes reflexions s'han recuperat alguns dels principals treballs clàssics de la geografia de la percepció i del comportament, tot intentant repensar la seva profunditat conceptual.

PARAULES CLAU: *fenomenologia, marc vital, imatge, sentit del lloc.*

ABSTRACT: *Philosophy, geography and cognition. An approach to general principles of investigation in behavioural geography.*

This article contains two different parts: the first, with a philosophical-theoretical character, depicts general features of the cultural horizon of our time clarifying the judgements about reality that distinguish it, and how phenomenological-geographical point of view lays in it. Then, we try to outline the sense of phenomenological human geography like concretion of man's outlook and activity in its environment. Through the notion of place and the weight of cognition in environmental changes.

The second part has a theoretical-methodological character, and looks at the idea of landscape like making life world besides the importance of cognition in dialectical relations between man and his environment. We likewise review some concepts of image in behavioural geography (formalist and transactionalist) and their components. It follows with the significance of sense of place for the cognitive phenomena and its individual and social dimensions. And finally it ends with macro and micro-scales of intervention in behavioural geography and their complementarity like a beginning for a better understanding of spatial differentiation. For this thought, we recall some main classical works in behavioural geography rethinking their conceptual depth.

KEYWORDS: *phenomenology, life world, image, sense of place.*

¹ Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears. 07071 Palma.

L'objectiu d'aquest article té una doble dimensió: per una part, intentam clarificar la utilitat i la raó de ser d'una geografia de la percepció que ajuda a explicar per què les coses es troben on es troben i no solament a explicar com, a la manera de les geografies anteriors, la qual cosa suposa, en conseqüència, un canvi de focalització del problema geogràfic, passant de les formes als processos.

Ens va semblar necessari, doncs, començar perfilant els supòsits essencials des d'un punt de vista conceptual com a principi d'orientació posterior per a l'investigador. Els traços que configuren aquesta possible orientació constitueixen el contingut d'un segon objectiu: proposar les claus que permetin desenvolupar una geografia conductista: cercar la concreció espacial com a *marc vital* ja que tractam les relacions formals, experiencials i simbòliques entre l'home i l'entorn on desenvolupa les seves activitats; considerar els conceptes i els components de la imatge mental de l'espai com a intermediaris entre la percepció i la conducta; el sentit del lloc com a punt de referència de les percepcions i les conductes de l'home en el seu propi entorn i enfront d'aquells que li son menys coneguts, fins arribar a una qüestió de mètode que conté claus teòriques encara poc desenvolupades en el terreny pràctic i que permetrien comprendre la naturalesa dels vincles que uneixen l'home amb el medi en què viu: la conjugació de dues escales d'intervenció, l'enfocament macrogeogràfic i el microgeogràfic, per establir les relacions entre percepció i comportament, i així comprendre millor les transformacions espacials.

Aquest article pren la forma de direccions apuntades més que de distàncies recorregudes. S'han considerat, doncs, els aspectes que semblaven més essencials i en la seva essencialitat han estat tractats.

PART I

L'horitzó cultural de la nostra època i els seus criteris de realitat. La visió fenomenològica en Geografia

Una de les principals característiques de la nostra època és la seva oposició al racionalisme dels segles anteriors. Fortament influïda per l'hellenisme, la cultura occidental ha estat sempre adherida a les "veritats abstractes, universals i immutables", però feia ja temps que s'anava obrint pas una nova orientació, la idea clau de la qual s'expressava en la forma de "per la concreció". En el si d'aquest corrent se situen l'existencialisme, la fenomenologia i un horitzó filosòfic que es recolza en tota mena d'esforços neotomistes, tots els quals procuren valorar l'encontre significatiu del pensament amb la realitat o, en altres termes, l'encontre de la realitat en un acte del

pensament que, a la vegada, rep d'ella i li procura un sentit. Al pensament purament conceptual s'oposa avui "l'experiència viscuda". De forma manifesta, el pensament contemporani reacciona així, alhora, contra l'idealisme, per al qual l'esperit humà és el que crea el contingut del coneixement i, per tant, la veritat, i contra el realisme representacionista, que veu en el contingut dels conceptes el reflex fidel de la realitat, sense tenir present per a res l'activitat significativa de l'esperit que li dona sentit.

Aquesta reacció es desenvolupa en una doble direcció: per una banda es troba la tendència fenomenològica, una de les afirmacions bàsiques de la qual és que el món és essencialment un món-per-a-mi. En aquesta tendència, la realitat no posseeix en si mateixa cap sentit absolut i és en la seva relació amb l'home on adquireix diversos significats relatius, que varien segons l'angle des del qual hom s'hi aproxima. Per a molts pensadors moderns, l'única "significació objectiva" que pot atribuir-se a la realitat és que pren un sentit en relació amb l'home. Per altra banda n'hi ha qui pensen que en l'activitat projectiva de l'home es reconeix una ordenació absoluta de la realitat, independentment del pensament humà, un ordre que en raó del seu caràcter absolut o tendència permanent, serveix de norma a tota activitat significant. Aquesta segona tendència s'esforça, doncs, a conciliar la part de veritat continguda en el pensament fenomenològic amb les concepcions d'ordenació permanent de la realitat. Submergida en aquest segon horitzó es troba la idea-fonament que alimenta al neopositivisme, el qual, en el seu vessant geogràfic, ha volgut donar a la Geografia una constitució científica, recolzant-se en l'afirmació de la neutralitat de la ciència però rebutjant el rigorós determinisme causal dels fenòmens.

L'aproximació que intentam aquí exposar no pretén una negació crítica d'aquest segon camí, sinó una validació de criteris que poden ajudar la Geografia a adquirir unes dimensions de vertadera ciència humana, plena en la seva realitat i el seu objecte específics.

Després d'un intent de dibuixar els perfils històrico-culturals de la nostra època en la seva essencialitat més nua, ens proposam d'ara endavant perfilar el marc d'una concepció i un mètode geogràfics que encara no han desenvolupat totes les seves possibilitats; sempre evitant el risc que la Geografia perdi la seva identitat i amb el propòsit que aquesta assoleixi el màxim d'explicació de la realitat espacial i una comprensió de l'experiència del lloc (*place*).

El sentit d'una Geografia fenomenològica com a concreció de l'experiència espacial de l'home

Conciliar el contingut enunciat com a "explicació de la realitat espacial i comprensió de l'experiència

del lloc" suposa incardinar l'objecte específic de la Geografia en l'experiència humana. Si s'assumeix la realitat de l'home com a historicitat individual en una primera instància, s'haurà de convenir que el seu desenvolupament s'efectua en les coordenades espai-temps, i que el geògraf haurà d'inferir una explicació partint de la concreció fenomenològica de l'experiència que l'home té de l'espai: aquella concreció que podem anomenar *lloc*. Així, doncs, s'ha partit originalment de la realitat humana que es troba davant les coses. En definitiva, la raó de ser de la Geografia humana és l'home en l'acció i no l'espai en abstracte. Des d'aquest punt es pot prendre la noció que Heidegger (1958) proposa sobre el lloc, tal com ens recorda Mark Billinge (a JOHNSTON, R.J. et alii, eds., 1990, p.346): "allò que situa l'home en el camí que li revela els vincles externs de la seva existència i al mateix temps les profunditats de la seva realitat i la seva llibertat". Sense entrar en el fons existencial de la qüestió i apel·lant al caràcter social de la disciplina geogràfica podem conduir aquest concepte a una redefinició en apariència vague, però que pot dur a consens: el lloc com a escenari d'interacció social. Tal com ho expressava LEDRUT (1976), l'espai social (i en la seva forma més característica, la ciutat), és un mode de coexistència concret, és una manera de "viure-amb", una realitat social d'ordre sensorial i sensual, en el qual la comunicació entre homes i grups es realitza en relació directa i fonamental amb l'espai, és a dir, per la interpretació de les coses, els volums, les formes, els colors.

En la Geografia fenomenològica s'han desenvolupat dues branques principals: la de la percepció i el comportament per una banda, la humanista per l'altra. Mentre la Geografia de la percepció i del comportament se centra en la noció d'*espai percebut*, la Geografia humanista incideix més en la de *món viscut*, tal vegada amb unes implicacions existencialistes més profundes i d'arrel culturalista. Si la primera contempla l'home com a individu o subjecte, la segona ho fa més aviat com a persona.

Fonamentada en el caràcter intencional de la consciència, la fenomenologia proporciona a la geografia una visió notablement distinta de la clàssica, per a la qual eren normatives les respostes mecàniques o habituals per part dels subjectes enfront de la realitat espacial i social. La Geografia de la percepció i del comportament té com a eix principal les respostes que l'individu dona sobre el medi que l'envolta, respostes mediatitzades per la percepció que té d'aquest i que configuren una *imatge* del mateix. En aquest sentit es diferencia de la Geografia humanista en la mesura que aquesta atén no ja preferentment les percepcions i respostes del subjecte, sinó més aviat

les seves limitacions (per això es valora la passivitat, tal com ho assenyalen WALMSLEY & LEWIS, 1984), adoptant una perspectiva holística i hermenèutica d'orientació crítica.

L'explicació del medi no ha de desvincular-se, doncs, mitjançant l'esquema genèric percepció-imatge-resposta, de les decisions que els individus prenen sobre l'espai, però no s'ha de reduir a una exclusiva comprensió de les decisions subjectives en la mesura que la realitat comprén una multiplicitat d'estructures (físiques i simbòliques), producte de criteris i intervencions maximitzadores, com també resultat de principis de satisfacció.

Amb tot, el que és decisiu és comprendre, tal com assenyalava GOLLEDGE (1987), que les accions recíproques entre els éssers humans i el medi ambient físic tenen lloc dintre de diverses experiències sensorials, en les quals la informació està recollida i integrada en sèries exclusives de coneixement, i que mitjançant processos d'ensenyar, aprendre i observar, les persones entenen les complexitats del medi i aprenen a reconèixer i a usar (transformant) els aspectes importants del medi ambient per poder viure (i sobreviure).

PART II

El paisatge urbà: la pràctica del marc vital

El concepte de paisatge, com diu bé BAILLY (1979), correspon a la relació entre un subjecte (l'home) i un objecte (el paisatge). Entre les adjectivacions més abundants de la noció de paisatge en Geografia de la percepció i del comportament (al marge d'alguns estudis del medi rural i la seva significació per a qui el viuen, de maneres molt diferents segons les actituds, les expectatives i les experiències), es troba la de la ciutat. Segurament perquè, tal com assenyalava LEDRUT (1976), la ciutat expressa globalment per la materialitat de la vida (allò concret, allò quotidià,...) la globalitat de les condicions fonamentals del sistema social.

Des de la perspectiva fenomenològica la relació avantditada no és mecanicista; hi ha una variabilitat provinent de la diversitat de percepcions, aprenentatges i motivacions dels subjectes; ja no és l'espai "objectiu" dels tècnics. En oposició a les teories mecanicistes (com la de l'estímul-resposta, basada en la hipòtesi de la relació directa entre els estímuls del medi i el comportament i que rebutja el concepte d'imatge) la perspectiva fenomenològica entén que en el procés de la percepció intervenen variables com la intuïció, l'experiència col·lectiva i la fisiologia individual (BAILLY, 1979). Així, doncs, reconeix la naturalesa subjectiva del paisatge i la importància de la imatge en el procés cognitiu.

De l'articulació dialèctica entre les formacions naturals i les organitzacions humanes resulten els paisatges, i en la seva consideració no positivista es poden entendre com a una conseqüència de la percepció estructurada d'uns elements principals al mateix temps que d'una elaboració activa de la intel·ligència. És per això que la sola percepció proporciona només imatges parcials i no integrades i s'han de prendre en consideració també les dimensions culturals de la immersió de l'home en la realitat. I així s'ha de parlar dels elements simbòlics de la imatge espacial, que es troben en l'arrel de la legibilitat del paisatge. Per això es pot entendre que la percepció és un procés actiu i creatiu que és a l'origen d'una síntesi cognitiva, abstracció que l'individu fa a partir de les identifications, les seleccions i les associacions de determinats elements del paisatge (BAILLY, 1979).

L'home, relacionat amb els altres mitjançant l'espai, troba en la ciutat, com assenyala LEDRUT (1976), una manera de formar una societat o un medi social, que es defineix essencialment per uns lligams en l'espai i en el temps. Per això, la percepció del paisatge urbà suposa no sols una visió d'elements singulars i/o constants, sinó també una integració de l'experiència individual. En el caràcter relacional de la percepció hi ha implícit un *marc vital*, una dialèctica entre l'home i el seu entorn, de tal forma que els lligams que s'estableixen suposen una relació de familiaritat.

Aquesta és la perspectiva des de la qual LEDRUT (1973) contempla els vincles establerts entre l'home i la ciutat; la percepció és simbòlica i les imatges revelen, en part, la dimensió subjectiva i afectiva de la ciutat (té una equivalència amb el concepte de *psicotopo* proposat per Richard Neutra per definir la qualitat de pertinença emocional d'un individu respecte del lloc que ocupa).

Així, es pot concebre, com indica BAILLY (1979), que l'espai sigui a la vegada un resultat de l'estructura del paisatge (punt de vista assumit pels qui segueixen la teoria de la forma, com Kevin Lynch, amb la seva obra pionera *The image of the city*, 1960) com a expressió de l'activitat i de l'experiència perceptiva de l'individu (teoria transaccionalista, que estudia les valoracions de les coses segons atribucions pròpies d'altres realitats, i en particular de les humanes, línia en la qual desenvolupà les seves investigacions Raymond Ledrut).

L'experiència de la realitat espacial, sumida en el subjecte, i en ordre a la projecció de les necessitats i les aspiracions de l'home sobre el medi, implica ja no uns criteris de maximització dels recursos (físics i socials), sinó també cercar-hi satisfacció, amb tota la càrrega subjectiva que en l'horitzó existencial i fenomenològic permet parlar del paisatge humanitzat com a *marc vital*.

Percepció i comportament: el concepte d'imatge mental

En la perspectiva fenomenològica assumida, tal com bé assenyala GOLLEDGE (1987), existeix el principi que el medi ambient extern és entès de moltes maneres diferents i que les seves qualitats expressives provenen de punts de vista distints. El reconeixement formal d'aquesta relació ha estat un dels aspectes essencials desenvolupats des de la geografia del comportament.

En aquesta Geografia hi ha un acord comú que l'adquisició d'informació medioambiental, i l'ús d'aquesta informació en alguna forma del procés de presa de decisions, són previs a un comportament "obert" (WALMSLEY & LEWIS, 1984). Però a vegades el processament i l'avaluació de la informació del medi no influeix directament un comportament explícit.

El subjecte interactua amb el medi per crear-ne una imatge mental. La informació medioambiental pot proporcionar un coneixement del món real, però les bases fisiològiques, psicològiques i les característiques culturals de l'individu determinen com el coneixement contribueix al desenvolupament de la imatge ambiental. Això és molt clar, tal com indiquen WALMSLEY & LEWIS (1984), en la consciència del medi proposada en la línia transaccionalista-constructivista de la Geografia de la percepció. Hem d'advertir, en aquest punt, que existeixen investigacions dirigides envers espais grans que no poden ser percebuts en l'estricta sentit d'estímul directes que incideixen en els receptors sensorials. Aleshores, s'han considerat les fonts d'informació indirectes (opinió pública, publicitat). Es pot comprendre així que la cognició està mediatitzada per l'experiència, les creences, els valors, les actituds i la personalitat, en la mateixa mesura que, en la interacció amb el seu medi, l'home hi veu just allò que l'interessa (procés de selecció conscient d'acord amb els seus interessos, ja expressat per BAILLY, 1979). És així com WALMSLEY & LEWIS (1984) parlen de la percepció i la cognició com a actes proposicionals (de propòsit), i que la ment no és un espai buit preparat per contenir els fets (*facts*).

Al resultat final de la cognició se li pot aplicar el nom de *mapa mental*, *imatge*, *representació cognitiva* (concepte preferit per GOLLEDGE, 1987), o *esquema*. Mentre que *imatge* té una connotació visual, i *mapa mental* metafòrica, la idea d'*esquema* com a sistemes de referència per codificar i estructurar la informació del medi és tal vegada (segons WALMSLEY & LEWIS, 1984) el concepte més útil per comprendre la via en la qual l'elaboració de la informació i la presa de decisions particulars influeix una conducta manifesta.

No tant per a la comprensió com per a l'operativitat de les investigacions, aquesta noció dinàmica ha de descansar en la més formal d'*imatge ambiental*, com a concepció mental apresada i estable que sintetitza el coneixement del medi ambient individual, les avaluacions i les preferències. En aquest sentit, la *imatge* és una representació parcial, simplificada, pròpia i distorsionada que no necessàriament és isomòrfica amb l'ambient "objectiu", encara que això suposi una filosofia mental neodualista (WALMSLEY & LEWIS, 1984).

Si la imatge s'edifica sobre informació derivada del medi físic i social, pot ser concebuda com una part de la cultura en la qual s'ha format. Així, la imatge tendria una doble dimensió com a fenomen individual i cultural. Aquesta idea de K. E. Boulding (1956) és simple enfront de la concebuda per Powell (1978) sobre els trets que posseeix una *imatge* (segons interpreten WALMSLEY & LEWIS, 1984): un component espacial segons la ubicació del individu en el món; un altre personal relatiu a persones i a organitzacions; un component temporal referit a la fluència del temps; un component de representació de l'univers com un sistema de regularitats; elements conscients, subconscients i inconscients; una mescla de certeses i incerteses; una mescla de realitat i irrealitat; un component públic i privat amb el grau present en la imatge; un component valoratiu, que ordena parts de la imatge segons siguin bones o dolentes, i un component afectiu pel qual la imatge està imbuïda de sentiment. És clar que per als geògrafs el *component espacial* és el que més interessa, no sols perquè tal vegada sigui el més important, sinó també perquè sembla ser accessible en un sentit en què els altres no ho són (idea expressada per Boulding, 1973, i recollida per WALMSLEY & LEWIS, 1984).

En l'àmbit urbà els estudis geogràfics sobre la imatge espacial s'han inspirat en gran mesura en el treball pioner de Kevin Lynch sobre la imatge de la ciutat (vegeu LYNCH, 1984). Segons les seves investigacions, els subjectes simplifiquen l'estructura espacial per omissió de detalls menors i per conversió de figures complicades en models més manejables de línies i angles rectes. El procés de simplificació, expressat en mapes esquemàtics, permeté a Lynch argumentar que la imatge de la ciutat s'organitza segons cinc elements: caminals, voreres, barris, nodes i fites (LYNCH, 1984); aquests elements serveixen com a base per interpretar informació, com a guia per a l'acció, com a marc de referència per a organitzar activitats, com a suport per al creixement de l'individu i com a font del sentit de seguretat emocional (segons una idea de Downs i Stea interpretada per WALMSLEY & LEWIS, 1984).

En particular, Lynch argumentà que un coneixement individual de la ciutat depèn de la

imaginabilitat de la ciutat, és a dir, la qualitat d'un objecte físic que li dona una gran probabilitat de suscitar una imatge vigorosa en qualsevol observador. La *imaginabilitat* està, per altra banda, molt lligada a la *legibilitat*, és a dir, la facilitat amb què es poden reconèixer i organitzar les seves parts en una pauta coherent (LYNCH, 1984). Així, una ciutat legible seria aquella on els caminals, les voreres, els barris, els nodes i les fites són a la vegada bones d'identificar i de situar respecte dels altres.

Però la *imaginabilitat* no depèn solament de qualitats formals, perquè els llocs i els espais només es converteixen en significatius quan se'ls dona un sentit mitjançant una combinació d'ús, una inclinació emocional i un simbolisme (coincident amb les concepcions de LEDRUT, 1973). O bé: una imatge es forma en l'home per influència del que veu (i, per extensió, pel que percep mitjançant tots els sentits), en la mesura que la imatge participa d'uns components, que l'investigador pot analitzar: identitat (trets distintius), estructura (patrons) i significat (avaluació). La integració d'aquests components com a forma d'experiència espacial constitueix el que hom ha convengut a anomenar *sentit del lloc* (BAILLY, 1979).

El sentit del lloc en la ciutat i la territorialitat: la seva conformació segons els individus i els grups

Si la hipòtesi de familiarietat continua essent a la base de la percepció (BAILLY, 1979) cal trobar com s'articula la relació entre l'home i el paisatge, entès aquest en termes de percepció subjectiva. Si les qualitats formals dels nous conjunts urbans i suburbans estan mancats d'identitat i de capacitat d'impressió enfront de les zones més antigues, caldrà cercar les autèntiques dimensions i processos de la vinculació de l'individu al seu entorn.

Aquesta vinculació es pot comprendre mitjançant el que suposa el sentit del lloc (*sense of place*) o dimensió oculta de les activitats humanes (Hall). Aquesta dimensió, que s'afegeix a l'atribució de valors, suposa, en la geografia de la percepció, la identificació d'uns espais protectors.

Per explicar el sentiment de propietat i l'avaluació de l'espai personal, el geògraf disposa del concurs de les investigacions aportades per psicòlegs, antropòlegs i urbanistes. Es pot concebre que es produeixen successius recobriments espacials, de tal manera que en el centre de tots s'hi densifica al màxim el sentit del lloc. Existeixen una sèrie d'unitats espacials davant de les quals l'home té un sentit d'apropiació territorial, des de les més properes a si mateix (i en les quals experimenta la privacitat de la seva vida: habitació, casa) passant per les mitjanes (barri, ciutat) fins a les més àmplies i menys conegudes (regió, continent,...).

L'escala en què el geògraf conductista intervé comença, en el medi urbà, a nivell del barri, on l'individu se sent *territorialment bé* (BAILLY, 1979). A partir d'aquí pot estendre successivament la seva investigació utilitzant el concepte de distància i les formes en què és percebuda pels subjectes segons l'objecte al qual es refereixin (centre, perifèria).

Segons una idea de Kaufman (recollida per BAILLY, 1979), l'experiència de l'espai es refereix no sols a les categories d'espai propi i d'entorn espacial, sinó també a altres que tenen a veure amb l'experiència, el moviment, la capacitat de desplaçament i el comportament en curs.

D'aquesta manera, la idea de territorialitat (urbana) suposa la identificació de l'individu amb l'espai, un espai que està entreteixit d'experiències comunes amb altres individus, sobre el qual centren les seves expectatives, diferenciant-les i protegint-les de les que provenen d'àrees veïnes. Així, l'individu confereix i viu una qualitat o qualitats específiques del territori que experimenta i en la mesura en què ho fa.

La vinculació de l'home al territori, segons la noció de territorialitat, suposa l'experiència física, la comunicació humana i l'apropiació simbòlica, al mateix temps que la mobilitat. A les qualitats fisiològiques, socials i psíquiques (vivències) conferides a un lloc per un individu se les pot anomenar *sentit del lloc*. És per això que diem que la imatge d'un espai es compon d'una identitat, una estructura i una significació. Els components estructurals i semàntics han estat estudiats, com ja indicàvem, per la via transaccionalista en Geografia de la percepció (tal com es desenvolupa a LEDRUT, 1973). Hi ha, doncs, una dimensió psicològica del sentit del lloc que es genera en un marc socio-econòmic i cultural en el qual les relacions socials són més fluides i constants, es valora la pertinença i es faciliten els moviments. Tot això promou la divisió de l'espai en àrees de diferent accessibilitat psicològica (BAILLY, 1979). Naturalment, en el si d'aquestes àrees s'estableixen, a més d'aquesta proximitat, unes relacions d'intercanvi vinculades a la compartició d'una percepció i una experiència comunes a l'espai entre els individus que les integren, que suposa una simetria a les interaccions, i que poden reforçar amb el temps el sentiment de pertinença i satisfacció (conjugació de variables diverses, segons els diferents autors).

Però el sentit del lloc pot ser modificat (tal com recorda BAILLY, 1979) per variables com l'estatus socio-econòmic i la pertinença a un grup. En conseqüència, poden influir en la percepció, en la representació (imatge) i en l'actitud, de la qual es deriven els comportaments que creen l'estructura espacial. Tanmateix, el biaix geogràfic degut a la pertinença a un grup no és l'única variable que pot

modificar el sentit del lloc, perquè d'acord amb l'activitat i al lloc específic on es desenvolupa i a la intensitat d'ús del territori segons les condicions individuals (edat, sexe), es pot reforçar o no aquella identitat espacial.

La incardinació social (que crea relacions verticals) a l'espai urbà (relacions horitzontals) suposa una estructuració d'àrees d'acord amb formes, funcions i símbols que resulten de la dinàmica experiencial dels diferents grups, als quals se'ls pot associar un determinat gènere de vida. Mitjançant aquest, la noció de territorialitat com a forma geogràfica de les percepcions adquireix uns components distints dels de la realitat pròpiament individual.

Es pot observar, doncs, que a l'horitzó espacial-temporal el contingut del qual es defineix culturalment i que s'expressa per les experiències individuals compartides, hi ha una suma de concepcions personals que el subjecte elabora sobre el seu espai de desenvolupament habitual i que constitueixen el seu món vital (*Lebenswelt*). Sols a partir d'aquest es pot parlar de sentit del lloc.

Les escales d'intervenció: complementaritat dels enfocaments microgeogràfics i macrogeogràfics; procediments i aplicacions bàsiques.

En Geografia de la percepció i del comportament es poden plantejar (com ens recorda BAILLY, 1979) dos nivells d'intervenció: una anàlisi de tipus conductista, en el qual s'estudia l'individu (sobretot mitjançant enquestes) per captar les seves percepcions i actituds, i d'aquesta manera poder explicar el seu comportament; o bé mètodes analítics espacials, que parteixen de dades generals sobre les distribucions humanes (en particular dades censals), per interpretar el comportament col·lectiu.

A l'enfocament microgeogràfic, l'investigador s'ocupa de l'anàlisi detallada de microunitats (individus o grups reduïts; al camp espacial seria l'estudi de barris o d'unitats veïnals) per captar les diferents percepcions. Així, es poden aplicar mètodes d'enquesta, i segons els objectius, per recollir informació individual sobre les actituds a un marc vital conegut (la percepció i la imatge considerades des d'un punt de vista formalista, com els mapes mentals utilitzats per GOLLEDGE, 1987, basats en la teoria de l'ancoratge i l'aprenentatge a partir d'aquest i derivats dels esquemes de LYNCH, 1984, semblen ser insuficients per captar tota la dinàmica d'experiència social i simbòlica de l'espai).

Entre els tipus d'anàlisi més significatius per aplicació de l'enfocament conductista es troben els de tipus econòmic (BAILLY, 1979): percepció i localització urbana (que estudia la maximització de les atraccions percebudes en relació amb les

possibilitats financeres, aplicat a les teories de localització residencial); percepció i comportament econòmic, característic de les ciències regionals, que relaciona el consum de l'hàbitat amb diverses variables, com la capacitat financera i el cicle vital, però considerant a més de la percepció la utilitat marginal; percepció i desplaçament, que entén que el paisatge és canviant segons la mobilitat de l'individu i que el comportament no sempre respon a una maximització. En aquest sentit, és interessant l'estudi de la cognició de la distància i la diferenciació entre distància objectiva i distància subjectiva proposat per GOLLEDGE (1987). El punt en comú d'aquests tres enfocaments és que, malgrat que la producció i el consum són essencials per a l'acte de decisió, s'entén que l'individu és lliure per a la decisió i el comportament (BAILLY, 1979).

Però el camp d'aplicació de les investigacions micro-escalars és ample i variat, a la vegada que heterogeni. Alguns criteris diferencials es refereixen (tal com proposen WALMSLEY & LEWIS, 1984) a l'obligatorietat o discrecionalitat del comportament (consum i oci respectivament), a la seva freqüència (consum i oci tenen una alta periodicitat davant fenòmens com les migracions i la localització industrial). Totes aquestes formes de comportament, que impliquen moviment, es distingeixen, per aquest factor, dels sentiments i el significat enfront de la ciutat, la percepció dels riscos ambientals, l'adaptació a l'estrès, els propòsits de vot, que representen un comportament ocult. Això no obstant, aquestes dicotomies, com bé adverteixen aquests autors, poden ser fictícies ja que depenen de circumstàncies concretes.

En suma, caldria dir que els principals processos de l'enfocament microgeogràfic consisteixen, malgrat la diversitat d'aplicacions, a delimitar els marcs vitals dels individus i a estudiar la forma com són percebuts, a elaborar un model de comportament del marc vital dels subjectes i a dissenyar un mètode que permeti observar com la percepció individual és influïda pels canvis de l'entorn (esquema proposat per Horton i Reynolds i recollit per BAILLY, 1979).

Si recuperem la raó de fons del desenvolupament de la Geografia de la percepció i del comportament, podem comprendre que a camps d'estudi com l'elecció i la preferència (compres, migracions, residència) GOLLEDGE (1987) hagi criticat els models d'interacció espacials agregats (fonamentats en paràmetres gravitatoris i de maximització de l'entropia), que descriuen els patrons observables de les interaccions, però a penes són capaços d'explicar aquests processos ni de considerar la importància de les preses de decisió individuals.

L'enfocament macrogeogràfic se centra en grans unitats espacials per realitzar generalitzacions i previsions a gran escala, partint d'hipòtesis simplificadores en el comportament col·lectiu. Tal com assenyala BAILLY (1979), l'individu és considerat com a part d'organitzacions de gran format, i d'una manera particular, com a habitants de la ciutat. El mòbil del canvi urbà parteix d'unes percepcions i preferències espacials col·lectives. La tècnica més utilitzada en aquest enfocament (l'anàlisi factorial) extreu, a partir de dades censals, els principals components de la decisió i, tot seguit, l'anàlisi discriminant divideix l'espai en àrees amb una homogeneïtat interna de comportaments semblants. El marc vital o espai d'acció estudiat no és l'individual, ni la suma dels espais-acció individuals, sinó un de característic que és conseqüència de l'associació de persones en el medi urbà.

A l'intent de relació dels enfocaments micro i macrogeogràfics es planteja el problema de la inferència. El raonament consisteix que analitzant petites unitats es poden extreure els factors generals de les decisions col·lectives. Però el que cal conciliar és el caràcter més determinista de les grans escales amb el més probabilista de les àrees més reduïdes. El pas d'un sistema determinista a un altre probabilista és, com indica BAILLY (1979), essencial per a la comprensió d'ambdós enfocaments. Aquí podríem trobar un dels punts més interessants dels estudis geogràfics: l'articulació dels models geogràfics (economicistes) mitjançant elements probabilistes, amb la qual cosa es podrien relacionar les restriccions dels models amb el comportament individual.

Així doncs, els models d'interacció deterministes criticats per GOLLEDGE (1987), podrien trobar una reformulació amb la incorporació de factors conductistes en termes de probabilitat.

Tal vegada la comparació d'ambdós enfocaments pugui ajudar a l'anàlisi de les percepcions a l'espai urbà observant quin és el grau d'explicació assolit en realitzar estudis de petita escala. Però encara n'hi ha més: atès que les anàlisis conductistes (microgeogràfiques) situen al nivell de les actituds i les macrogeogràfiques revelen comportaments, podrien investigar-se els factors de dissociació per a comprendre el perquè dels processos de distribució humana a l'espai, perquè, com afirma BAILLY (1979), si l'enfocament microgeogràfic selecciona qualitats pertanyents a llocs concrets, el macrogeogràfic facilita la seva captació en la seva situació espacial relativa.

Bibliografia

- BAILLY, A. S. (1979), *La percepción del espacio urbano*. Madrid. Instituto de Estudios de Administración Local.
- GOLLEDGE, R. G. (1987), *Behavioural approaches to urban problems*. Informe presentado en el Instituto de Estudios Urbanos de la Universidad de Madrid.
- JOHNSTON, R. J. (ed., 1990), *The dictionary of Human Geography*. Oxford. Blackwell.
- LEDRUT, R. (1973), *Les images de la ville*. Paris. Anthropos.
- LEDRUT, R. (1976), *L'espace en question ou le nouveau monde urbain*. Paris. Anthropos.
- LYNCH, K. (1984), *La imagen de la ciudad*. México. Gustavo Gili.
- WALMSLEY, D. J. & LEWIS, G. J. (1984), *Human Geography. Behavioural approaches*. Essex. Longman.

ANÀLISI MORFOMÈTRICA I QUANTITATIVA DE LA XARXA FLUVIO-TORRENCIAL DEL MUNICIPI DE CALVIÀ.

Jaume Servera Nicolau¹

RESUM: *Anàlisi morfomètrica i quantitativa de la xarxa fluvio-torrencial del municipi de Calvià.*

L'objecte del present treball va esser la caracterització i classificació de les conques hidrogràfiques que composen la xarxa fluvio-torrencial que desemboca al litoral del municipi de Calvià, localitzat al sudoest de l'illa de Mallorca (Balears). Per a tal fi, es varen desllindar les conques dels 44 torrents localitzats al sector esmentat, de les quals sols han estat analitzades 9. Seguidament es varen quantificar els paràmetres i índexs morfomètrics igual que els aspectes medioambientals utilitzats a l'estudi. Un cop obtingudes totes les dades, i per tant les variables (79 variables), es va dur a terme el seu tractament estadístic mitjançant l'anàlisi factorial en components principal. Degut al gran nombre de variables obtingudes i que tant sols comptàvem amb 9 unitats d'estudi, es va utilitzar la mateixa anàlisi factorial com a anàlisi discriminant, ja que l'anàlisi factorial no permet operar directament amb un nombre de variables superior al nombre d'unitats d'estudi. D'una forma global, la comparació dels resultats obtinguts amb la constatació de la realitat ens va posar en evidència la correcció de la tècnica i metodologia utilitzada.

PARAULES CLAU: *Calvià, torrent, morfometria fluvial, anàlisi factorial.*

ABSTRACT: *Quantitative and morphometrical analysis of the ravine stream network in the municipality of Calvià.*

The aim of the present paper is to describe and classify the hydrological watershed integrated in the ravine stream network that flows into the sea of the Calvià municipality, in the Southeast of Mallorca (Balearic Islands).

We defined the watershed of 44 ravine streams located in the mentioned area, but the analysis was done on nine of them. The second step in our work has been to quantify the morphometric parameters and indexes as well as the environmental data. Once we had all the data and the 79 variables, we applied a statistical analysis using the factorial analysis with the factor extraction method of principal components. As we had a great number of variables in only 9 study areas, we applied the factorial analysis in itself as discriminant analysis, because with the factorial analysis is not possible to manage directly a set of variables bigger than the number of study areas.

As a general conclusion, the comparaison between the results of our study and the real world allows us to confirm that the method and techniques used were appropriate.

KEY WORDS: *Calvià, ravine stream, fluvial morphometry, factorial analysis.*

¹ Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears. 07071 Palma.

1. Introducció

El treball que aquí es presenta s'emmarca dins la línia d'investigació de la hidrogeografia que, en general, a la conca Mediterrània ha estat i continua essent, tot i els darrers avanços, la gran ignorada de la geografia física (MATEU, 1989).

A Mallorca, i donada la manca quasi absoluta de tradició d'estudis de geografia física, les investigacions en hidrogeografia tampoc no han despertat excessiu interès fins als darrers anys. Molt possiblement, la manca d'estudis d'aquesta mena a Mallorca i en general a les illes Balears, pot explicar-se pel mateix caràcter efímer dels cursos que componen la xarxa de drenatge, ja que com a tals no han constituït mai un recurs gaire important.

Els torrents, nom amb el qual aquests cursos són coneguts a Mallorca, responen a una expressió que integra tant una component geomorfològica com un determinat règim hidrològic. Aquests torrents drenen uns àmbits caracteritzats per l'estacionalitat de les precipitacions, pel contrast topogràfic i per la ruptura de pendents que moltes vegades es presenta entre la capçalera i la part "baixa" de la conca. Per altra banda, els seus llits constitueixen la manifestació de l'adaptació del medioambient fluvial a la irregularitat del seu règim i a la dinàmica de transport de sediments (MATEU, 1989).

El règim hidrològic dels torrents ve marcat per la inoperància temporal dels cursos als quals, a Mallorca, i segons quins col·lectors, el seu temps d'eixut pot arribar a durar fins i tot dècades. El funcionament d'aquests cursos, relacionat íntimament amb les precipitacions de forta intensitat horària i amb les dimensions de la conca que les recepciona, es caracteritza per un augment molt ràpid del cabal i un posterior, relativament, minvament més lent.

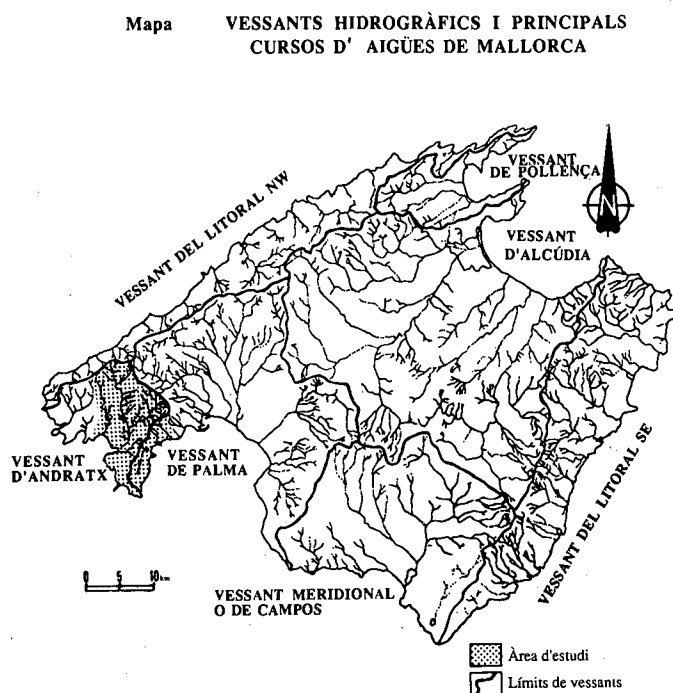
Donades les característiques dels torrents, molt sovint l'acció de l'home ha modificat l'estat teòric dels cursos, que en la situació de revingudes ha donat lloc a situacions catastròfiques, les quals han implicat sovint greus pèrdues econòmiques i fins i tot de vides humanes. Són nombrosos els exemples d'ocupació tradicional que han arribat a l'extrem de reblir amb terra traginada el llit, per tal de poder conrear o d'utilitzar-lo

com a accés a les propietats. Però ha estat l'ocupació més recent generada pel desenvolupament del turisme a les Illes, i amb ell, el creixement urbanístic desorganitzat, el que ha provocat un fort potencial de risc de pèrdues de béns materials i de vides humanes davant un possible comportament esporàdic, però natural, dels torrents.

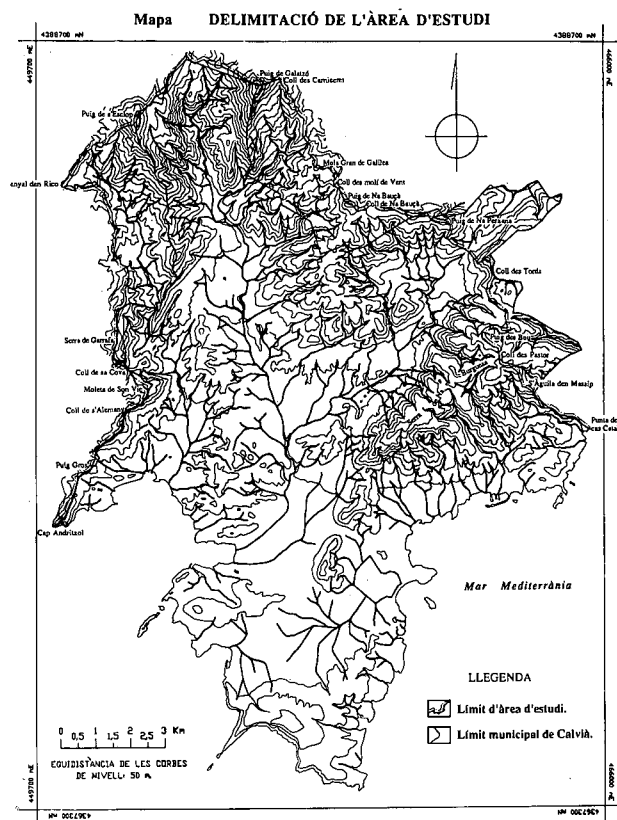
Les pretensions del present estudi no són més que les d'aportar la pròpia experiència a la recerca d'una metodologia i tècniques de treball adequades per a estudiar els torrents de l'espai insular; recerca que ja ha estat iniciada en estudis precedents (ROSSELLÓ, 1985); (GRIMALT/RODRÍGUEZ-PEREA/RODRÍGUEZ, 1990) i que té com a finalitat comprendre el comportament de la xarxa hidrològica i facilitar futures actuacions de prevenció sobre ella. Per altra banda, aquest treball és un estudi parcial del que hauria de ser un estudi complet d'hidrologia, ja que abasta únicament l'estudi morfològic i quantitatiu. No obstant això, l'anàlisi morfològica i quantitativa duita a terme té interès en si mateixa, a més, de l'interès geomorfològic per la seva aplicació pràctica als problemes del control de l'aigua i de l'erosió (MORALES/BRU/BOX, 1983).

2. L'àrea d'estudi

L'àrea d'estudi es localitza a la part occidental de l'illa de Mallorca (Mapa 1), i queda majoritàriament circumscrita als límits administratius del municipi de

Font: GRIMALT, M.; RODRÍGUEZ PEREA, A. (1991).

Calvià, encara que dues de les unitats d'estudi, la conca del torrent de Peguera i la del torrent de Santa Ponça, ultrapassen aquesta delimitació. La conca del torrent de Peguera, perquè s'endinsa en la seva meitat septentrional dins el terme municipal d'Andratx; i la del torrent de Santa Ponça, perquè, en la seva part més nord-oriental, ho fa dins el terme municipal de Puigpunyent (Mapa 2).

Les conques analitzades es troben situades dins l'extrem sud-occidental de la unitat morfoestructural de la serra de Tramuntana. Dins del conjunt de la xarxa de drenatge superficial d'aigües de Mallorca, aquestes conques es troben distribuïdes entre els dos vessants més occidentals de l'illa: el de Palma i el d'Andratx. Per la seva disposició, part de l'àrea d'estudi contempla la zona més occidental del primer vessant i per l'altra, la meitat oriental del segon.

Les conques dels torrents estudiats ocupen una extensió d'uns 154'07 km², que no coincideix exactament amb la superfície del municipi de Calvià (que és una mica menor: 145,52 km²). I no coincideixen, perquè el criteri utilitzat per a la delimitació de l'àrea d'estudi ha estat el d'analitzar la xarxa que té la seva desembocadura dins els límits municipals. Aquest fet ens va obligar a incloure dins l'anàlisi zones de fora del municipi amb la finalitat d'ajustar-nos a la realitat fisiogràfica, i per altra banda, no incloure-hi altres que sí hi pertanyen, però que no tenen una relació directa amb la xarxa que afecta al municipi de Calvià.

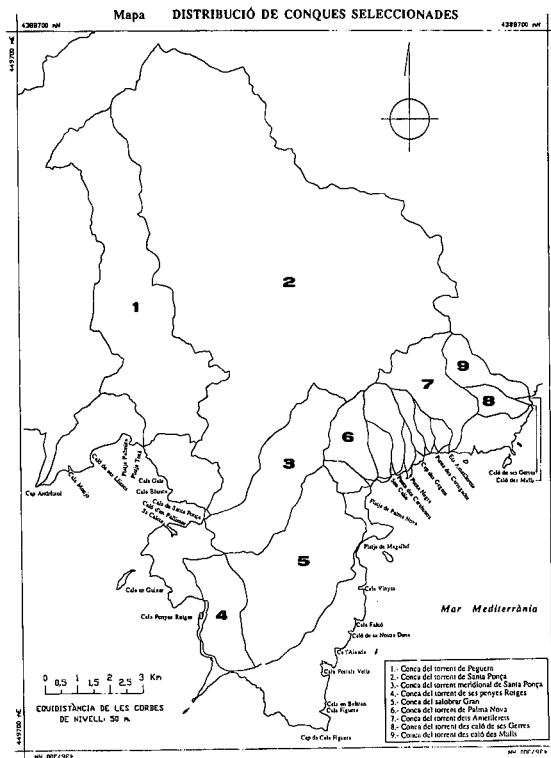
Un cop delimitada l'àrea d'estudi varem procedir a desllindar els distints torrents. S'identificaren un total de 44 torrents, dels quals sols han estat analitzats 9 (Mapa 3). El criteri per a la selecció d'aquests nou torrents ha estat: triar els torrents que assolien, com a mínim, a un ordre 3 dins l'ordenació proposta per Strahler, i es procedí així perquè es considerà que tot torrent que no arribés a un ordre 3 no tenia entitat suficient com per provocar un cabal de consideració producte d'unes precipitacions excepcionals.

Les 9 unitats seleccionades són:

1. Conca del torrent de Peguera
2. Conca del torrent de Santa Ponça
3. Conca del torrent meridional de Santa Ponça
4. Conca del torrent de ses Penyes Rotges
5. Conca del salobrar Gran
6. Conca del torrent de Palma Nova
7. Conca del torrent dets Ametllerets
8. Conca del torrent des Caló de ses Gerres
9. Conca del torrent des Caló des Malls

3. Breu descripció del medi físic de l'àrea d'estudi

Pel que fa als aspectes geològics, l'àrea d'estudi s'emmarca dins les complexes estructures de la segona i tercera sèries de la serra de Tramuntana descrites per Fallot. La serra de Tramuntana és constituïda per una alineació de relleus de SW a NE amb un conjunt de materials majoritàriament mesozoics, que

gairebé de forma general cabussen cap SE (GRIMALT/RODRÍGUEZ-PEREA, 1991).

Això dona lloc al predomini de materials juràssecs amb unes litologies calcàries i dolomítiques, a la vegada que també hi són presents -encara que en menor quantia- els materials margosos. És necessari fer esment també a la plataforma finimiocena existent a la part més meridional de l'àrea (el cap de Cala Figuera). Aquesta plataforma és formada per un conjunt de materials tabulars miocens i pliocens, bàsicament dipòsits arrecifals, paraarrecifals i eolianites, similars als de la marina de Lluçmajor.

El modelat d'aquesta estructura descrita és força complex i heterogeni tal i com correspon a un àrea muntanyosa amb zones de forts pendents com és la de la Serra de Tramuntana. Així doncs, hi trobam fins a cinc tipus diferents de sistemes de modelat que hi són presents: el modelat estructural, el modelat fluvio-torrencial, el modelat kàrstic, el modelat d'interfluvis i el modelat litoral. Pel que fa a la climatologia de l'àrea, el fet més destacat és l'existència de forts contrastos de precipitació que es donen dins un espai molt reduït, ja que l'interval pluviomètric abasta des de zones amb 800 mm de precipitació mitjana anual fins a les que només tenen 300 mm (GUIJARRO, 1986). Això és degut a la presència de relleus vigorosos que arriben a assolir cotes superiors a 1.000 metres d'alçària, tals com el puig de Galatzó. Amb altituds inferiors trobam la serra de Garrafa, es puig de na Bauçà o la mateixa serra de na Burguesa.

Dins l'àrea d'estudi hem distingit diferents tipus d'ocupació. En primer lloc, pel que fa a la vegetació natural, cal destacar la forta presència de l'associació de *Rosmarino Ericion*, acompanyada amb molta freqüència de pins i de garballó, que suposa, conjuntament, més del 50% de la superfície de l'àrea estudiada. En segon lloc, i respecte als espais amb una ocupació humana més intensa, cal ressaltar la presència del conreu de secà, que ocupa un 24,72% de l'àrea, així com la dels espais urbanitzats, als quals corresponen un 13,8% de la superfície, la qual forma una taca, gairebé contínua, al llarg del litoral. Finalment, dins el 8% restant, cal assenyalar com un 3% correspon a camps de golf (5 km²).

4. Objectius i metodologia

Els objectius generals que es varen pretendre aconseguir en aquest estudi són els següents:

- En primer lloc, desllindar les conques dels torrents que desemboquen al litoral de Calvià i quantificar les seves variables morfomètriques.
- En segon lloc, analitzar i classificar les conques estudiades, en funció de les seves característiques.
- En tercer lloc, establir una metodologia de treball per a l'anàlisi i caracterització de les xarxes fluvio-torrencials de l'illa de Mallorca.

Les parts en què es va compartimentar l'estudi varen ser: en primer lloc, la mesura i anàlisi de la morfometria i els aspectes medioambientals, i, en

segon lloc, l'anàlisi quantitativa i tractament estadístic dels paràmetres i índexs obtinguts.

La metodologia utilitzada en cadascuna de les dues parts assenyalades va consistir en:

En primer lloc, la identificació i cartografia de la xarxa hidrogràfica objecte d'estudi. Aquesta tasca es va realitzar a partir de cartografia topogràfica a escala 1:10000 per als espais rurals i a 1:5000 per a les zones urbanes. També ens varem ajudar de la fotografia aèria de la zona, a escala 1:14.500 del vol de 1973. Cal destacar que aquesta mateixa base topogràfica ens va servir per realitzar totes les mesures necessàries per obtenir els valors dels paràmetres que intervenen en els distints grups de variables que posteriorment analitzarem. En segon lloc, es va procedir al desllindament de les distintes conques hidrogràfiques que integren l'àrea d'estudi. En tercer lloc, es procedí a la jerarquització dels cursos mitjançant l'ordenació proposada per STRAHLER (1964).

Finalment, un cop establida la jerarquització dels cursos, ens trobarem ja en condicions de passar a aplicar els paràmetres i índexs morfomètrics habitualment utilitzats en els estudis de morfometria fluvial. Aquests paràmetres i índexs els agruparem, coincidint amb altres autors (ROMERO, 1989); (SÁNCHEZ, 1990); (CONESA, 1990), en 5 grups, un per cadascun dels grups de variables morfomètriques que a continuació es detallen:

Primer grup: variables de relleu

Segon grup: variables topològiques

Tercer grup: variables de longitud dels cursos

Quart grup: variables de forma i dimensió de la conca

Cinquè grup: variables d'intensitat fluvial

A aquests grups de variables s'aplicaren els paràmetres i índexs adequats a la seva tipologia. Així, a les variables de relleu, s'aplicaren els següents paràmetres:

- 1.- L'altitud màxima de la conca (HM)
- 2.- L'altitud mínima de la conca (Hm)
- 3.- El desnivell absolut (d)
- 4.- L'altitud mitjana (Am)
- 5.- El pendent mitjà de la conca (pm)
- 6.- El pendent mitjà del curs principal (pca)

i els següents índexs:

- 1.- La raó de relleu (Rr),
- 2.- El coeficient de massivitat (Cm),
- 3.- El coeficient orogràfic (Co)
- 4.- El número de rugositat (Nr)
- 5.- El factor topogràfic (Ft)

Per a les variables topològiques s'utilitzaren 7 paràmetres i un índex. Els paràmetres són:

- 1.- Nombre d'ordre (N)

- 2.- Nombre de segments d'ordre 1 (N1).
- 3.- Nombre de segments d'ordre 2 (N2).
- 4.- Nombre de segments d'ordre 3 (N3).
- 5.- Nombre de segments d'ordre 4 (N4).
- 6.- Nombre de segments d'ordre 5 (N5).
- 7.- Nombre total de segments de la conca (NT).

i l'índex és:

- 1.- La raó de bifurcació (Rb)

Dins del grup de variables de longitud dels cursos hem utilitzat 9 paràmetres i 2 índexs. Els paràmetres són:

- 1.- Longitud dels cursos d'ordre 1 (L1).
- 2.- Longitud dels cursos d'ordre 2 (L2).
- 3.- Longitud dels cursos d'ordre 3 (L3).
- 4.- Longitud dels cursos d'ordre 4 (L4).
- 5.- Longitud dels cursos d'ordre 5 (L5).
- 6.- Longitud total dels cursos (LT).
- 7.- Longitud mitjana dels cursos (Lu).
- 8.- Longitud del curs principal (l).
- 9.- Longitud del curs més llarg (ll).

i els índexs han estat els següents:

- 1.- La raó de longitud (Rl)
- 2.- L'índex de sinuositat (IS)

Per al grup de variables de forma i dimensions de les conques, utilitzarem 4 paràmetres i 4 índexs. Els paràmetres són:

- 1.- L'àrea de la conca (A)
- 2.- El perímetre de la conca (P)
- 3.- La longitud de la conca (L)
- 4.- Amplària de la conca (W)

i els índexs utilitzats són :

- 1.- L'índex de compacitat (Ic)
- 2.- El factor forma (Fo)
- 3.- La raó de circularitat (Rc)
- 4.- La raó d'elongació (Re)

Finalment per elaborar les variables d'intensitat fluvial es varen utilitzar tres dels paràmetres ja vistos a grups de variables anteriors; aquests són:

1. Longitud total dels cursos (LT)
2. Àrea de la conca (A)
3. Nombre de segments d'ordre 1 (N1)

Els índexs utilitzats són els 5 següents:

- 1.- La densitat de drenatge (Dd)
- 2.- L'índex de freqüència (If)
- 3.- La constant de manteniment del curs (Cm)
- 4.- El coeficient de torrencialitat (Ct)
- 5.- La longitud del flux d'escorrentia superficial (LD)

La caracterització de les conques no tant sols es va dur a terme en funció de la seva morfometria, sinó que també s'incloueren els seus trets medioambientals, ocupació del sòl, capacitat d'infiltració, litologia, permeabilitat i precipitació.

Per dur a terme la quantificació de cada un dels aspectes medioambientals abans esmentats, es va realitzar la cartografia temàtica adient per cada una de les variables. Així doncs es va dur a terme a escala 1:50000 un mapa litològic i un d'ocupació del sòl.

Al mapa litològic, a cada un dels diferents materials cartografiats se li va assignar un grau de permeabilitat, amb uns valors que estan compresos des d'1 per als materials menys permeables fins a 4-5 per als més permeables, segons la permeabilitat sigui per porositat o per fissuració.

Igualment al mapa d'ocupació del sòl, a cada un dels diferents tipus d'ocupació se li ha assignat un grau de capacitat d'infiltració, amb un ventall de valors que oscil·len entre 1 per al grau més alt i 5 per al més baix.

Per a les variables de pluviositat s'ha tengut present la precipitació mitjana anual que caracteritza cada observatori meteorològic localitzat dins l'àrea d'estudi, a més de tots aquells que l'enrevolten. Així doncs, per la tècnica de polígons de Thiessen, i sobre una cartografia 1:50000, s'han delimitat les àrees que corresponen a una determinada precipitació mitjana anual.

Una vegada realitzada la cartografia corresponent per cada un dels aspectes medioambientals, s'hi han sobreposat els límits de les conques objecte d'estudi i amb l'ajut del planímetre s'han mesurat les superfícies de cada un dels paràmetres contemplats per cada una de les conques. Per homogeneïtzar les dades dels paràmetres que componen les variables medioambientals, i poder dur a terme l'anàlisi factorial en components principals que realitzarem posteriorment, es varen percentuar cada una de les variables respecte de la superfície total de la seva conca.

Finalment, per realitzar el tractament estadístic s'han establert, al igual que férem amb les variables morfomètriques, 5 grups de variables medioambientals:

- Primer grup: variables d'ocupació del sòl
- Segon grup: variables de capacitat d'infiltració
- Tercer grup: variables de litologia
- Quart grup: variables de permeabilitat
- Cinquè grup: variables de precipitació

1.- Variables d'ocupació del sòl:

- Alzinar.
- Pinar.
- Matollar.
- Conreu de secà.
- Conreu de reguiau.
- Golf.

- Urbanitzat.
- Improductiu.

2.- Variables de capacitat d'infiltració

- Grau 1.
- Grau 2.
- Grau 3.
- Grau 4
- Grau 5.

3.- Variables litològiques:

- 1º Margues predominants amb guixos i roques volcàniques intercalades.
- 2º Margues i margocalcàries.
- 3º Margues predominants amb intercalacions de calcoarenites i conglomerats.
- 4º Margues calcàries i conglomerats.
- 5º Conglomerats calcaris amb intercalacions margoses.
- 6º Calcàries, dolomies i bretxes carbonatades.
- 7º Calcàries molàsiques blanques.
- 8º Eolianites "marès".
- 9º Blocs, graves sorrenques calcàries, llims i argiles. Formacions superficials.
- 10º Argiles i llims amb conglomerats i sorrenques calcàries. Formacions al·luvials.
- 11º Arenes eòliques.
- 12º Llims argilosos amb matèria orgànica.

4.- Variables de permeabilitat:

- Grau 1.
- Grau 2.
- Grau 3.
- Grau 4.
- Grau 5.

5.- Variables de precipitació: expressades en mil·límetres i subdividides en grups de 50 en 50, de 300 a 800, sempre que els intervals estiguessin representats

- 300-350 mm de precipitació.
- 400-450 mm de precipitació.
- 450-500 mm de precipitació.
- 600-650 mm de precipitació.
- 700-750 mm de precipitació.
- 750-800 mm de precipitació.

- L'anàlisi factorial

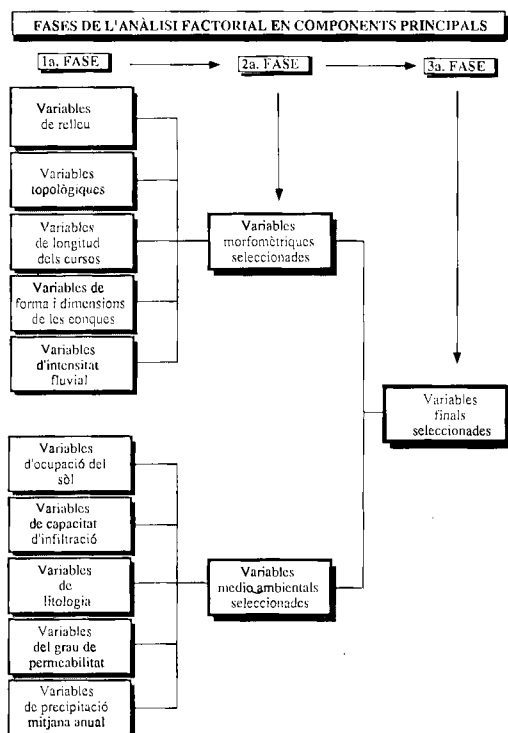
Un cop calculats els distints paràmetres i índex que ens havien de servir com a variables, es procedí a l'anàlisi quantitativa d'aquestes mitjançant l'aplicació de l'anàlisi factorial en components principals.

Com és sabut, l'anàlisi factorial no permet operar directament amb un nombre de variables superior al nombre d'unitats d'anàlisi definides (JOHNSTON,

1980). Així doncs, i donat que nosaltres havíem obtingut 79 variables i comptàvem només amb 9 unitats d'anàlisi, ens vèrem obligats a realitzar l'anàlisi en tres fases diferenciades. El que preteníem amb aquestes fases era seleccionar les variables més representatives, és a dir, fer una anàlisi discriminant del conjunt de 79 variables.

Les fases en les quals dividírem l'anàlisi foren les següents:

A la primera fase (taula I) es va procedir a l'anàlisi dels dos tipus de variables: les morfomètriques i les medioambientals.

De cada un dels 10 grups de variables, tant morfomètriques com medioambientals, es realitzà una anàlisi factorial. Amb aquestes anàlisis factorials s'aconseguí un doble resultat:

1. En primer lloc, reduir el nombre de variables que passarien, després de la selecció, a la segona fase.
2. En segon lloc, obtenir ja una primera classificació de les conques, una per a cada un dels 10 grups de variables inicials (al mapa 4 veim, per exemple, el resultat de la classificació obtinguda a partir del grup de variables de litologia).

Les variables que dins cadascuna de les anàlisis factorials realitzades obtingueren les correlacions més altes a les respectives taules de comunalitat, van ser les seleccionades com a variables susceptibles d'explicar els percentatges més alts de variabilitat conjunta.

L'anàlisi factorial ens seleccionà així en aquesta primera fase les següents variables:

- el grup de les 43 variables morfomètriques va quedar reduït a aquestes:

1. Factor topogràfic (FT).
2. Nombre de segments d'ordre 1 (N1).
3. Relació de bifurcació (Rb).
4. Longitud dels segments d'ordre 1 (L1).
5. Longitud dels segments d'ordre 4 (L4).
6. Perímetre de la conca (P).
7. Longitud de la conca (L).
8. Constant de manteniment (Cm).
9. Coeficient de torrencialitat (Ct).

- per la seva banda, el grup de les 36 variables medioambientals va quedar reduït a aquestes 9:

- Matollar.
- Conreu de secà.
- Grau d'infiltració.

- Dues variables de litologia que hi corresponen a marges predominants amb guixos i roques volcàniques intercalades (litologia 1) ; i a calcàries, dolomies i bretxes carbonatades (litologia 6).

- També es seleccionaren dos graus de permeabilitat: Graus 4 i 5, coincidint amb els dos graus de permeabilitat més alts.

- Finalment, dues variables de precipitació corresponents als intervals 300-350 i 400-450, coincidint amb els intervals més representatius de l'àrea analitzada.

Una vegada obtinguts aquests dos grups de 9 variables, passàrem a la segona fase de l'anàlisi que consistí a realitzar una segona selecció dins cadascun d'ells.

Dins el grup de variables morfomètriques seleccionades, l'anàlisi ens destrià les següents:

1. Factor topogràfic (Ft).
2. Nombre de segments d'ordre 1 (N1).
3. Longitud dels segments d'ordre 1 (L1).
4. Longitud dels segments d'ordre 4 (L4).
5. Perímetre de la conca (P)

Per tant, veim com, després de la primera fase, el conjunt de les 43 variables morfomètriques, se'ns reduïen a 9 i com, després de la segona fase, les variables seleccionades han quedat reduïdes a 5.

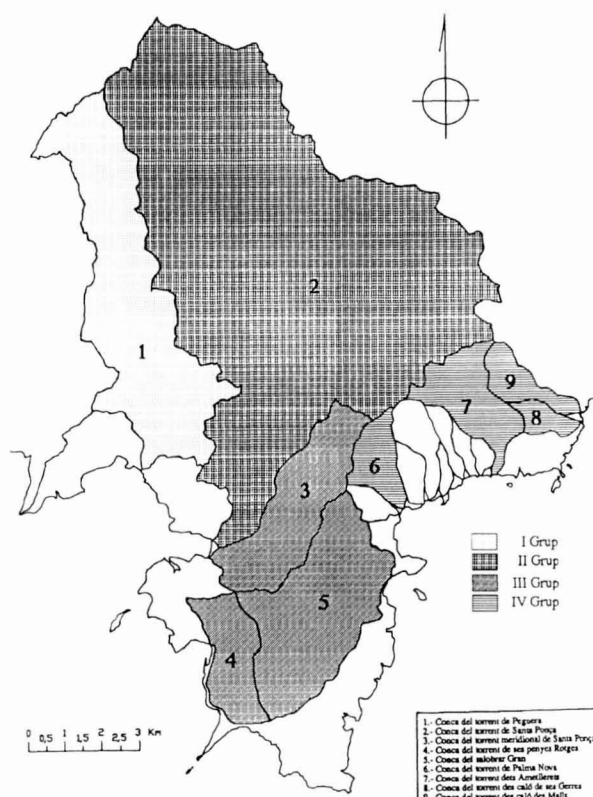
Dins el grup de variables medioambientals seleccionades, l'anàlisi ens destrià les següents:

- Dues variables de litologia, la 1, que correspon a marges predominants amb guixos i roques volcàniques intercalades; i la 6, que correspon a calcàries, dolomies i bretxes carbonatades.

- També les dues variables de màxima permeabilitat (graus 4 i 5).

Per tant, veim com, després de la primera fase, el conjunt de les 36 variables morfomètriques, se'ns reduïen a 9 i com, després de la segona fase, les variables seleccionades han quedat reduïdes a 4.

Finalment, a la tercera i darrera fase hem realitzat una anàlisi factorial de les 9 variables seleccionades a la fase anterior (5 morfomètriques i 4 medioambientals).

El resultat d'aquesta darrera anàlisi ens ha proporcionat dos factors (taula II), que conjuntament expliquen el 89,9% de la variança, i als quals apareixen clarament significats dos grups de variables.

Taula II. Càrrega dels factors.

	Factor 1	Factor 2
Ft	0.979	- 0.075
N1	0.976	0.069
L1	0.961	0.044
L4	0.930	0.121
P	0.988	-0.086
Lito 1	0.730	-0.003
Lito 6	-0.113	0.985
G. perm. 4	-0.299	-0.889
G. perm. 5	-0.113	0.985

En el primer factor són les variables morfomètriques les que obtenen els pesos més alts, destacant, això sí, el perímetre de la conca, el factor topogràfic, i el nombre de segments d'ordre 1, totes elles amb pesos superiors a 0,975. Aquest factor l'hem anomenat "Caracterització dels grans col·lectors".

En el segon factor són les variables medioambientals les que obtenen les saturacions més

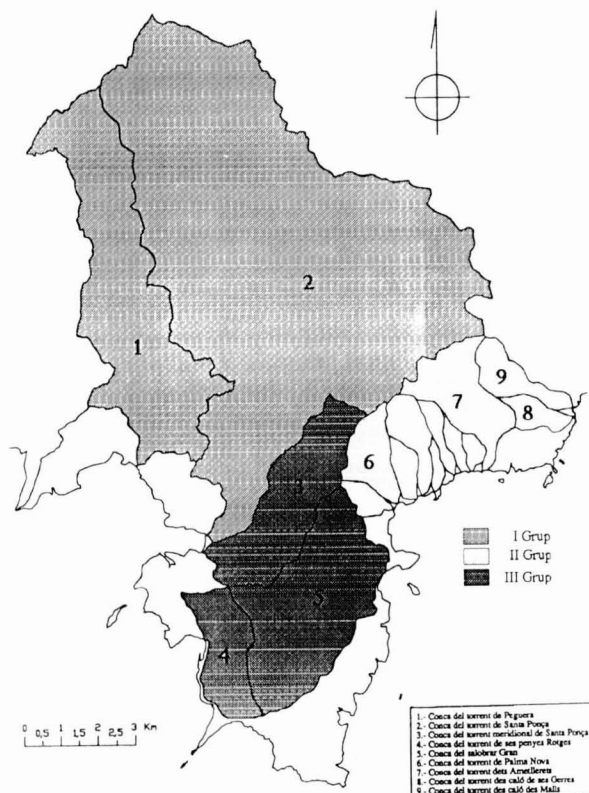
altes, destacant la variable "Litologia 6", que correspon als materials calcaris i el "Grau de permeabilitat 5", que correspon a la màxima permeabilitat per fissuració; ambdues variables obtenen un pes de 0,985. Al mateix temps, hem d'assenyalar que la variable "Grau de permeabilitat 4", que correspon a la màxima permeabilitat per porositat, és negada amb un pes de -0,889. Hem anomenat aquest factor "Permeabilitat".

Per la seva banda, la matriu de puntuacions factorials (taula III) ens ha permès determinar quina és la presència de cadascun d'aquests factors a les distintes unitats d'anàlisi. La representació gràfica d'aquestes puntuacions obtingudes ens indica clarament l'existència de tres grups de conques (Mapa 5):

Taula III. Matriu de puntuacions factorials.

	Factor 1	Factor 2
1	2.371	0.302
2	0.873	-0.202
3	-0.150	-1.146
4	-0.254	-0.908
5	-0.463	-1.522
6	-0.626	1.209
7	-0.631	0.577
8	-0.470	1.170
9	-0.614	0.520

Mapa DISTRIBUCIÓ DE LES CONQUES A PARTIR DE L'AGRUPACIÓ FACTORIAL DE LES VARIABLES TOTALES SELECCIONADES

1. Conca del torrent de Peguera
2. Conca del torrent de Santa Ponça
3. Conca del salobrar Gran
4. Conca del torrent meridional de Santa Ponça
5. Conca del torrent de ses Penyes Rotges
6. Conca del torrent des Caló des Malls
7. Conca del torrent des Caló de ses Gerres
8. Conca del torrent dets Ametllerets
9. Conca del torrent de Palma Nova

I.- El primer tipus identifica la conca del torrent de Santa Ponça i la de Peguera. Aquest grup té un presència positiva del factor 1 i mostra una certa indiferència del factor 2. Per tant, podem dir que les conques d'aquest primer tipus es caracteritzen: en primer lloc, per esser grans col·lectors i, en segon lloc, pel fet que no hi és determinant el tipus de litologia ni el grau de permeabilitat, a conseqüència de la varietat de materials que les componen.

II.- El segon tipus és integrat per les conques dels torrents des Caló dels Malls, des Caló de ses Gerres, dets Ametllerets i el de Palma Nova. Aquest grup mostra una presència negativa del factor 1 i positiva del factor 2. Per tant, podem dir que les conques d'aquest segon tipus es caracteritzen per: en primer lloc, per esser torrents de més reduïdes dimensions que els anteriors i, en segon lloc, per tenir un alt grau de permeabilitat a conseqüència de la fissuració dels materials calcaris que la componen.

III.- Finalment, un tercer tipus és integrat per les conques dels torrents de ses Penyes Rotges, meridional de Santa Ponça i la del salobrar Gran. En aquestes conques els dos factors tenen una presència negativa. Per tant, podem dir que els seus trets principals són: per una part, esser unes conques amb unes dimensions mitjanes petites i per tenir una xarxa poc desenvolupada i, per l'altra, i degut a la seva constitució litològica principalment d'eolianites i formacions superficials, aquest grup es caracteritza per tenir una forta permeabilitat per porositat.

Podem concloure, per tant, que l'anàlisi, amb la seva identificació dels dos factors: caracterització dels grans col·lectors (factor 1) i permeabilitat (factor 2), ens ha permès la classificació i caracterització de les conques en tres grups en funció de la morfometria i dels condicionaments medioambientals de les conques. Per altra part i en segon lloc, ens ha manifestat els paràmetres, tant morfomètrics com medioambientals, que condicionen la morfometria de les conques de l'àrea d'estudi. Finalment i en tercer lloc, prova la validesa d'aquesta tècnica multivariant com a mètode per a la selecció de variables en l'anàlisi d'un reduït nombre d'unitats d'estudi.

5. Resultats obtinguts i conclusions

Entre els resultants que es deriven de tot el procés realitzat, cal destacar les següents conclusions:

1. En primer lloc, el desllindament de les conques que drenen l'àrea d'estudi, ens ha posat de manifest l'existència d'una densa xarxa hidrogràfica (337'45 km de recorregut dels cursos) heterogènia, tant des del punt de vista de les seves dimensions, com del seu mateix grau de desenvolupament.

2. En segon lloc, la varietat de tipus de col·lectors de drenatge existents dins la relativament petita àrea analitzada, és bàsicament una conseqüència directa de dos factors: en primer lloc, dels remarcats contrastos estructurals i geològics que caracteritzen la serra de Tramuntana en aquest sector donant lloc a forts relleus; en segon lloc i al mateix temps, de les condicions climàtiques que caracteritzen una desequilibrada distribució tant temporal com espacial, de les precipitacions a l'àrea.

Per la seva banda, també els trets medioambientals, tal i com l'anàlisi multivariant d'aquest sector illenc ens demostra, tenen un clar i important paper diferenciador a l'hora de caracteritzar i classificar els cursos que han estat objecte d'estudi.

Els resultats globals obtinguts estableixen tres tipus diferenciats de conques que a grans trets són:

- El primer tipus respon a les conques de més grans dimensions (la conca del torrent de Peguera i la del torrent de Santa Ponça), localitzades al sector més septentrional de l'àrea d'estudi, amb una litologia diversificada com a conseqüència de la complicada realitat geològica, i un fort desnivell entre la capçalera i la seva desembocadura. Són els cursos que tenen les seves xarxes més desenvolupades i presenten llits ben definits en tot el seu recorregut, amb cursos ben visibles.

- El segon tipus el conformen el grup de les 4 conques localitzades al vessant meridional de la serra de na Burguesa. Aquestes presenten les xarxes de menors dimensions de les nou conques estudiades però, degut a la topografia del lloc, els seus cursos salven, en un recorregut molt curt, un fort desnivell

mantenint un fort pendent al llarg de tot el seu curs. Són conques que presenten una litologia calcària bastant homogènia -amb un fort grau de permeabilitat per fissuració- a excepció de la conca del torrent des Caló de ses Gerres. Però, malgrat tenir unes reduïdes dimensions, la disposició del relleu dona lloc a que siguin les conques que presenten el caràcter torrencial més fort de totes les estudiades.

- Com a tercer tipus, l'anàlisi ens ha destriat les conques més meridionals de totes les seleccionades (la conca del torrent meridional de Santa Ponça, la del torrent de ses Penyes Rotges i la del salobrar Gran). Aquestes, amb unes dimensions mitjanceres respecte de les altres, es caracteritzen per la seva baixa topografia amb xarxes relativament poc desenvolupades. Presenten cursos molt poc definits com a conseqüència del seu poc pendent i recorregut, de la seva litologia extremadament permeable per porositat i de la forta ocupació antròpica de les seves conques.

Finalment, hem de dir que a la vista dels resultats obtinguts, els objectius inicials d'aquest treball han estat aconseguits. Per altra banda, la comparació dels resultats de l'anàlisi amb la constatació de la realitat ens demostra la correcció de la tècnica utilitzada. Però, és en l'anàlisi d'un gran nombre de conques on aquesta tècnica és un eina de treball força interessant per als estudis de hidrologia, que evidentment ha d'ésser complementada amb el treball de camp i d'altres tècniques geomorfològiques

D'una forma global i com a darrera conclusió, creim que la metodologia emprada per dur a terme aquest treball pot constituir una sòlida base de partida per a futurs estudis de morfometria de xarxes hidrològiques illenques, amb l'avantatge que això implica en el moment de comparar els resultats obtinguts, encara que hom és conscient que l'anàlisi morfomètrica és tan sols una primera passa imprescindible.

6. Bibliografia

- CONESA, C. (1990): *El Campo de Cartagena. Clima e Hidrología de un medio semiárido*.- Universidad de Murcia-Ayuntamiento de Cartagena- Comunidad de Regantes del Campo de Cartagena.- Murcia.- 450pp.
- GRIMALT, M./RODRÍGUEZ PEREA, A. (1990): "Caudales punta de avenida y morfología de cuencas en Mallorca".- *Comunicación a la I Reunión Nacional de Geomorfología* (Teruel), Tomo II, 427-436.
- GRIMALT, M./RODRÍGUEZ-PEREA, A. et al. (1991): *Libro-Guía de las Excursiones de las VII JORNADAS DE CAMPO DE GEOGRAFÍA FÍSICA*.- Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències de la Terra.- Palma 253 pp.
- GRIMALT, M./ RODRÍGUEZ-PEREA, A./ RODRÍGUEZ, R. (1990): "Morfometría de cuencas en la vertiente sudoriental de Mallorca".- *Comunicación al IV Coloquio de Geografía Cuantitativa*.- Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears (Palma).- 355-374.
- GUIJARRO PASTOR, J.A. (1986): *Contribución a la Bioclimatología de las Baleares*.- Tesis doctoral inèdita. Facultat de Ciències, Universitat de les Illes Balears.- Palma 2 toms.
- JOHNSTON, R.J. (1980): *Multivariate Statistical Analysis in Geography*.- Longman Group Limited.- London.
- MATEU BELLÉS, J.F. (1989): "Ríos y ramblas mediterráneos".- In *Avenidas fluviales e inundaciones en la*

- cuenca del Mediterráneo*.- Universitat d'Alacant/Caja de Ahorros del Mediterráneo (Alacant), 133-150.
- MORALES, A./BRU, C./BOX, M. (1983): "Condiciones morfológicas y chubascos de fuerte intensidad horaria en la cuenca vertiente del barranco de las Ovejas (Alicante)".- In. *Lluvias Torrenciales e Inundaciones en Alicante*.- Instituto Universitario de Geografía, Universidad de Alicante.- 128 pp.
- ROMERO DÍAZ, M. A. (1989): *Las cuencas de los ríos Castril y Guardal (Cabecera del Guadalquivir). Estudio hidrogeomorfológico*.- Excm. Ayuntamiento de Huéscar (Granada)- Universidad de Murcia.- Área de Geografía física.- Murcia.- 285 pp.
- ROSSELLÓ VERGER, V.M. (1985): "Los barrancos de la plataforma oriental de Palma de Mallorca".- *IX Coloquio de Geografía*.- AGE.- València-Murcia.- tom I, 11 pp.
- STRAHLER, A. N. (1964): "Quantitative geomorphology of drainage basins and channel networks".- In V.T. CHOW (ed.) *Handbook of Applied hydrology*.
- SÁNCHEZ FABRE, M. (1990): " Caracterización Morfométrica de la Cuenca del río Ebrón (Provincia de Teruel y Rincón de Ademuz)".- *Comunicación a la I Reunión Nacional de Geomorfología* (Teruel), Tomo II, 509-520 pp.

EL TRANSPORT DE PRODUCTES FORESTALS A TRAVÉS DELS PORTS SECUNDARIS DE MALLORCA (1913-1964)

P. J. Brunet Estarelles¹

RESUM: *El transport de productes forestals a través dels ports secundaris de Mallorca (1913-1964).*

L'entrada i la sortida de productes forestals a través dels ports d'Alcúdia, Andratx, Capdepera, Felanitx i Sóller tenen una especial importància a la primera meitat del XX. És el resultat d'un model de transport descentralitzat i d'una economia estretament vinculada al sector primari, dins la qual la producció forestal manté unes quotes de participació elevades i una oferta diversificada.

PARAULES CLAU: *productes forestals, ports secundaris, Mallorca.*

ABSTRACT: *The transport of forested products among the secondary harbours of Mallorca (1913-1964).*

The input and the output of forested products among the harbours of Alcúdia, Andratx, Capdepera, Felanitx and Sóller had a special relevance during the first half of the 20th. century. It is the result of a decentralised transportation model and, too, the result of an economic system narrowly linked with the primary activities with a forest production that had a high participation degree in the whole and a diversified supply.

KEY WORDS: *forested products, secondary harbours, Mallorca.*

¹ Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears. 07071 Palma.

Objectius

L'objectiu principal d'aquest treball és determinar el paper que varen tenir, entre 1913 i 1964, els ports secundaris mallorquins (Alcúdia, Andratx, Capdepera, Felanitx i Sóller) en el transport marítim de productes forestals. No és, per tant, un estudi sistemàtic de geografia portuària, sinó un intent d'avaluar molt concretament la presència en el seu tràfic d'uns productes primaris durant un període de temps en què es produeixen importants canvis estructurals que fan que els ports secundaris perdin la seva rellevància com a punts d'afluència de productes del país i de comerç en general, fins a quedar reduïda la seva funció, amb l'excepció del port d'Alcúdia, simplement a la pesca, l'abrigament o al tràfic turístic litoral.

Els canvis en la jerarquia funcional del sistema portuari mallorquí estan condicionats per la reorganització administrativa de les seves categories, que fa que ports com el d'Andratx, el de Felanitx (Portocolom), el de Sóller o el de Capdepera (Cala Rajada) es vegin relegats a les seves funcions tradicionals i que confirma un model de gestió portuària cada vegada més centralitzat a favor del port de Palma i del port d'Alcúdia, el primer dels quals assumeix actualment a Mallorca les funcions de principal port receptor i expedidor dels productes forestals, amb una clara complementació amb el segon (Petrus, J. M., 1990). Des del punt de vista tècnic, té molt a veure amb els canvis esmentats la sistemàtica desaparició de les embarcacions de vela i la seva substitució per unitats amb majors servituds portuàries.

El fet d'haver escollit el període de 1913-1964 es justifica per una triple raó. En primer lloc perquè les estadístiques anteriors al primer any de referència són molt deficientes, obstacle amb què es va trobar A. Quintana (1974) al seu estudi sobre el port de Palma. En segon lloc perquè, com ja s'ha dit, el període és clau per entendre els canvis produïts en l'estructura organitzativa dels ports mallorquins i en la participació dels ports secundaris dins el sistema portuari. Finalment, perquè al llarg del període esmentat el mercat de productes forestals passa de ser molt diversificat, com a resultat de l'aprofitament integral dels nostres boscos, a centrar-se en la demanda d'unes tipologies molt concretes, bàsicament de fusta en brut o de fusta semitractada.

La reducció de la informació a períodes d'anàlisi de cinc anys (quinquennis) respon a raons de major operativitat i a l'existència de marcades diferències interanuals del tràfic, possiblement pel caràcter no perible dels productes transportats.

Fonts utilitzades i tractament de la informació

Per a la realització d'aquest treball ens hem servit bàsicament de la informació que sobre el tràfic portuari de les Balears es publica durant el segle XX a les memòries anuals de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació (COCIN) de Palma.

A partir del tractament de les estadístiques oficials de les respectives duanes, les variables que s'han pogut estudiar han estat:

— Tonatge de productes entrats i sortits pels distints ports.

— Règim del tràfic: exterior, de cabotatge o de badia.

— Productes forestals i tipologies.

— Origen i destinació dels productes forestals.

Per a una millor anàlisi de la informació, la trentena de productes forestals contabilitzats inicialment ha estat finalment reduïda a onze grups, caracteritzats de la manera següent:

a) Fusta ordinària: fusta en brut o troncs.

b) Fusta semitreballada: taulons, caixes desarmades, posts i elements per a la construcció.

c) Travesses per a ferrocarril.

d) Pals rodons de fusta, utilitzats normalment en telegrafia i telefonia.

e) Llenya, generalment de pi blanc (*Pinus halepensis*).

f) Carbó vegetal.

g) Escorxa, generalment de pi blanc i en menor mesura d'alzina (*Quercus ilex*).

h) Murtra (*Myrtus communis*).

i) Aglans d'alzina.

j) Càrritx (*Ampelodesma mauritanicum*)¹.

k) Garballó (*Chamaerops humilis*).

Mentre que el primer grup està format per les partides de fusta en brut, sense cap tipus de tractament previ distint al de la poda i escardament del tronc, en el segon s'inclouen aquelles partides de productes forestals que han estat sotmesos a una primera fase de transformació a les serradores. Realment les partides de treveses i de pals rodons haurien d'haver estat incloses en el grup anterior si no tenguessin una funció tan específica com la de l'establiment i la conservació de la infraestructura ferroviària i la de telecomunicacions. La llenya i el carbó són els principals combustibles vegetals trets del bosc, el primer procedent de la poda dels arbres i de

¹ Pot existir una confusió sobre la identitat d'aquesta espècie ja que el terme castellà *carrizo*, utilitzat a les estadístiques portuàries, equival segons F. Bonafè (1977) al càrritx (*Ampelodesma mauritanicum*) i per altres (Polunin, O., 1977) al canyís, del gènere *Phragmites*.

Nosaltres ens hem decantat per la primera versió, per l'especial vinculació de F. Bonafè amb l'àmbit geogràfic estudiat.

l'aixarmada del sotabosc i el segon, de la combustió controlada de productes forestals secundaris. L'obtenció de l'escorxa es duia a terme mitjançant la decantació de la pell dels arbres, especialment dels pins i ocasionalment de les alzines. Les fulles i la tija de la murtra són un producte que, com l'anterior, per la seva alta concentració de taní, una vegada molt, era utilitzat en l'adob de pells i en la fixació de colorants. El fruit de l'alzina, l'aglà, ha estat utilitzat normalment per a l'engreixament del ramat i ocasionalment per a l'alimentació humana. Encara que el càrritx tendre ha estat al seu hàbitat natural un mitjà de sosteniment del bestiar, les seves llargues fulles han constituït una important matèria primera per a la indústria de la corda i l'artesania. La darrera partida està constituïda exclusivament per les palmes del garballó que, una vegada trenades, encara avui es venen utilitzant en la fabricació de senalles i altres elements pareguts. Malgrat que a certs llibres de viatges (Pagenstecher, H. A., 1989) o de caracter antropològic (Arx. Ll. Salvador 1989) es parla de l'hàbit de menjar la part tendra del seu cabdell com si es tractàs d'una carxofa i a altres (Bonafè, F., 1977) s'esmenta l'alt contingut en taní dels dàtils del garballó, l'element que és objecte objecte de tràfic marítim que recullen les estadístiques utilitzades és exclusivament la palma.

A més del usos que tradicionalment s'han fet dels productes citats, es pot trobar informació sobre les seves virtuts curatives i domèstiques a diversos treballs sobre la flora balear (Bonafè, F., 1977-1980, Bonner, A., 1976), les plantes medicinals (Palau i Ferrer, P. C., 1981), etc.

Amb el que s'ha dit es justifica el títol d'aquest treball en el sentit que fa referència només als productes forestals bàsics o semitractats i no als que provenen de la indústria de transformació de la fusta. Per aquesta raó, malgrat que poguem fer-hi alguna referència dins el text, no tenen cabuda en aquest treball els mobles, el serradís, la palma obrada, les graneres, les resines (especialment perquè no podem saber si són naturals o resultants de qualche procés industrial), les caixes de fusta (perquè no podem saber si són recipients habituals del tràfic, successivament entrats i sortits, o un producte final), etc.

Amb tot això, el que queda clar és que si haguéssim analitzat tots els productes forestals, tant bàsics com industrials, les xifres absolutes del sector i la seva participació relativa en el conjunt del tràfic portuari haurien estat molt superiors.

Malgrat tot, l'anàlisi feta sobre els productes forestals comercialitzats convida a fer una reflexió sobre la poca validesa de la comparació entre les mercaderies amb un pes específic i les d'un embalum tan distint com les que es citen. I aquesta observació es pot fer no solament entre aquells productes de gran pes/m³ i poc volum (fusta en general) i altres de

característiques oposades (llenya), sin'o també entre productes aparentment similars, segons el seu estat de dessecació, el tipus de manipulació de què han estat objecte, etc. Respecte d'això, és suficientment significatiu reproduir la informació que dona la Memòria de la COCIN de 1922 sobre el pes (quilos/m³) de distintes fustes emprades per a la construcció, segons l'espècie i l'estat de dessecació:

Tipus de fusta	Pes (quilos/m ³)	
	mínim	màxim
— Roure de Provença	1.015	1.220
— Roure de Lorena	643	988
— Roure d'Àustria	800	1.150
— Pi del nord	814	830
— Avet	450	650
— Om	740	940
— Castanyer	650	690
— Poll	370	610

Marginalitat espacial de l'explotació forestal i sistema de transport

En l'actualitat, la presència de les masses forestals a l'illa de Mallorca coincideix a grans trets amb les àrees on la seva explotació i l'extracció dels productes s'han vist més impeditos per les dificultats topogràfiques, especialment pel que fa al transport dels productes forestals cap als centres de consum.

Malgrat que hi hagi excepcions, avui les gran unitats de bosc es troben a la muntanya, allà on no han aconseguit arribar els conreus, on s'ha declarat el mont com a protegit o d'utilitat pública, on és fàcilment constatable la política de repoblació forestal o en aquells indrets on l'explotació forestal privada s'ha realitzat amb una certa racionalitat. D'aquí la constatació de l'existència a Mallorca d'un espai forestal fragmentat i especialment desenvolupat a la serra de Tramuntana, actualment en una fase expansiva a causa d'un procés de reforestació natural propiciat per l'abandonament d'antigues terres de conreu.

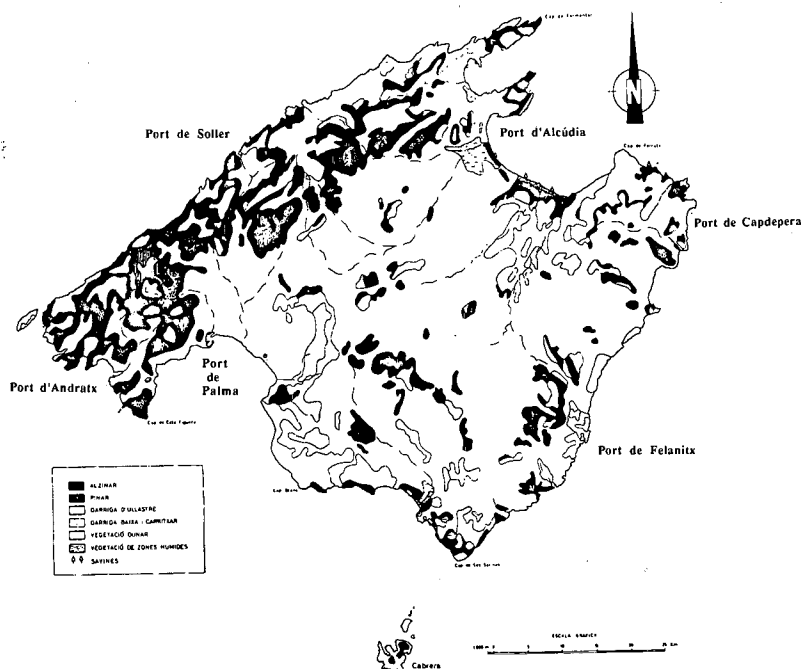
Per les propies característiques (volum i pes) del principal producte que és objecte de l'explotació forestal (la fusta), el major inconvenient en la gestió econòmica del bosc ha estat l'extracció dels materials. D'aquesta dificultat, n'es testimoni la mala fi de tirans i camins forestals que avui, abandonada l'explotació a molts d'indrets, acaben essent coberts pels arbusts, però que antigament servien per treure «metro» amb l'ajuda de bestiar de força fins aconseguir carregar-ho als carros que, a la vegada, ho transportaven als distints punts de demanda. A molts d'indrets, això que pot parèixer una imatge molt llunyana de l'explotació forestal en realitat no ho és tant perquè els bulldozers no pertot han pogut obrir pistes forestals practicables pels camions i, com es

sabut, a la muntanya mallorquina la difusió de la xarxa de carreteres ha tingut un desenvolupament recent.

Aquestes circumstàncies poden explicar, almanco parcialment, la importància dels ports secundaris i dels punts habilitats de la costa i el seu paper en el transport de productes forestals. En realitat fins que no es produeixen els importants canvis econòmics i organitzatius dels anys seixanta, els hinterlands del sistema de ports s'estableixen sobre una base territo-

Des de les primeres observacions i fins al període de 1920-24 es produeix un notable increment del tonatge transportat pel grup de ports, que s'allarga en el cas dels de Felanitx i de Capdepera fins al quinquenni següent. Al llarg dels anys vint el volum transportat pels cinc ports és superior al gestionat pel port de Palma.

Malgrat que es nota una certa recuperació del tràfic del port d'Andratx entre 1925 i 1929, des d'aquest període anterior i fins a l'acabament de la guerra civil es produeix

Mapa num 1. Arees forestals de Mallorca i localització dels ports.

rial compartimentada i serveixen com a punts d'entrada i sortida de productes amb especial dificultat per ser transportats per terra.

La millora i l'ampliació de la xarxa viària interior, la reducció de la demanda de productes forestals propis, la desaparició del transport marítim tradicional i les poques aptituds dels petits ports per rebre vaixells de major calat influeixen en la desaparició del transport d'aquests productes i de la seva funció comercial.

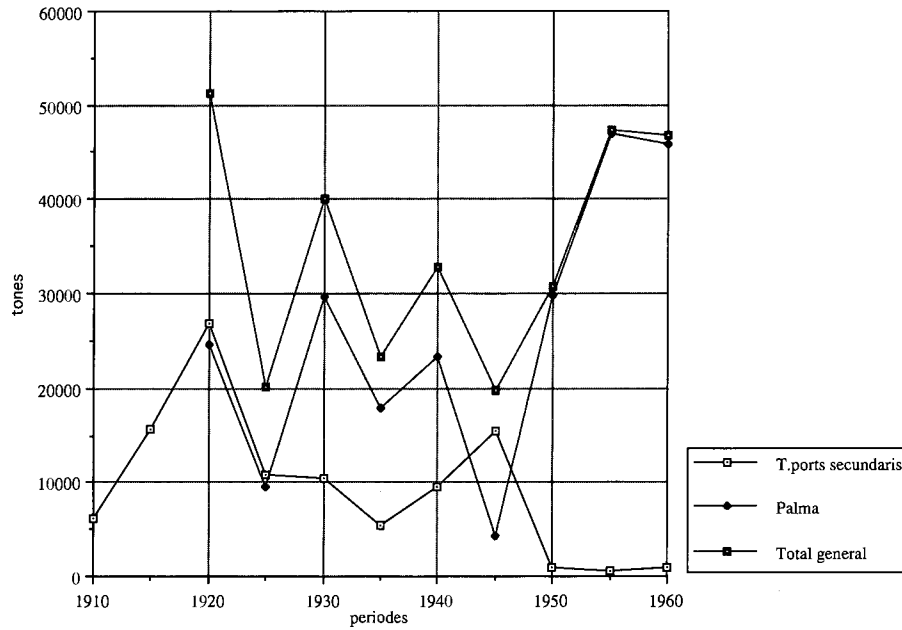
Evolució general del tràfic de productes forestals

De l'observació de les dades globals sobre el transport de productes forestals dels ports secundaris mallorquins, en les quals no s'inclou el tràfic de badia (vegeu-ne el capítol específic), es dedueix una important oscil·lació de la demanda entre 1913 i 1964, com a conseqüència de les distintes conjuntures del mercat i de les pròpies característiques dels productes que són objecte de tràfic.

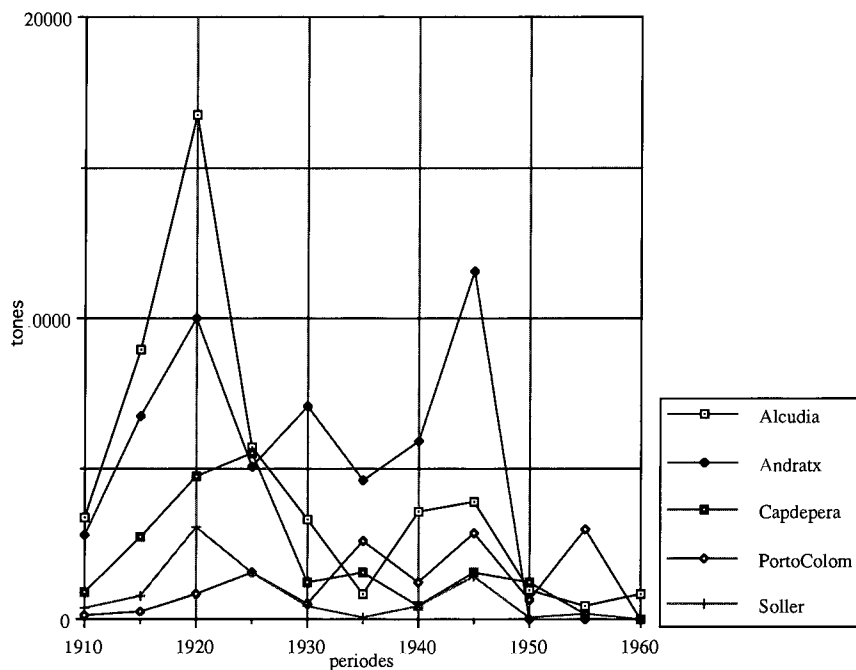
una important recessió general que coincideix amb la que s'experimenta en el tràfic total de mercaderies, a causa de la crisi econòmica i la paralització general del transport marítim durant el període bèl·lic.

La reactivació del comerç és clara als anys quaranta en la totalitat dels ports, encara que amb un tonatge que, amb les excepcions dels ports d'Andratx i de Felanitx, resulta que és inferior al que s'havia arribat a la primera meitat dels anys vint. Al llarg del període de 1945-1949 el volum total de productes forestals dels ports secundaris novament supera el de Palma.

Als anys cinquanta s'inicia una dràstica disminució del tràfic desenvolupat a través dels ports secundaris a favor del port de Palma que duu al seu definitiu enfonsament en la dècada següent i a la seva posterior desaparició. En aquest procés i al llarg d'aquesta darrera etapa, el port d'Alcúdia és l'excepció al que s'ha vingut dient sobre el comportament general del grup de ports secundaris, ja que a través seu segueix produint-se un tràfic de fusta, i passa de complementar el port de Palma en aquesta i en altres funcions a adquirir, a partir

Gràfic num. 1. Total de productes forestals (tones) entrats i sortits pels ports secundaris i Palma.

Gràfic num. 2. Evolució del trànsit de productes forestals (tones) pels ports secundaris.

dels anys vuitanta, les característiques d'un port independent i diversificat (Petrus, J. M., 1990).

Actualment la relació de productes forestals entrats i sortits pels ports mallorquins assenyalava un balanç clarament favorable als primers (el 90% aproximadament són importacions) i el transport és gestionat exclusivament a través dels ports de Palma (92% del tràfic) i d'Alcúdia (8%).

Especialització portuària del grup de ports secundaris de Mallorca en el transport de productes forestals

El total de productes forestals transportats a través dels cinc ports durant el període a què fem referència fou de 139.613 tones, xifra que suposa el 21,48% del tràfic general de mercaderies. Tanmateix, aquest indicador de tendència central, fortament condicionat pel pes del port d'Alcúdia sobre el total (el 52,20% del tràfic total de mercaderies del grup de ports), amaga les importants diferències que es donen entre

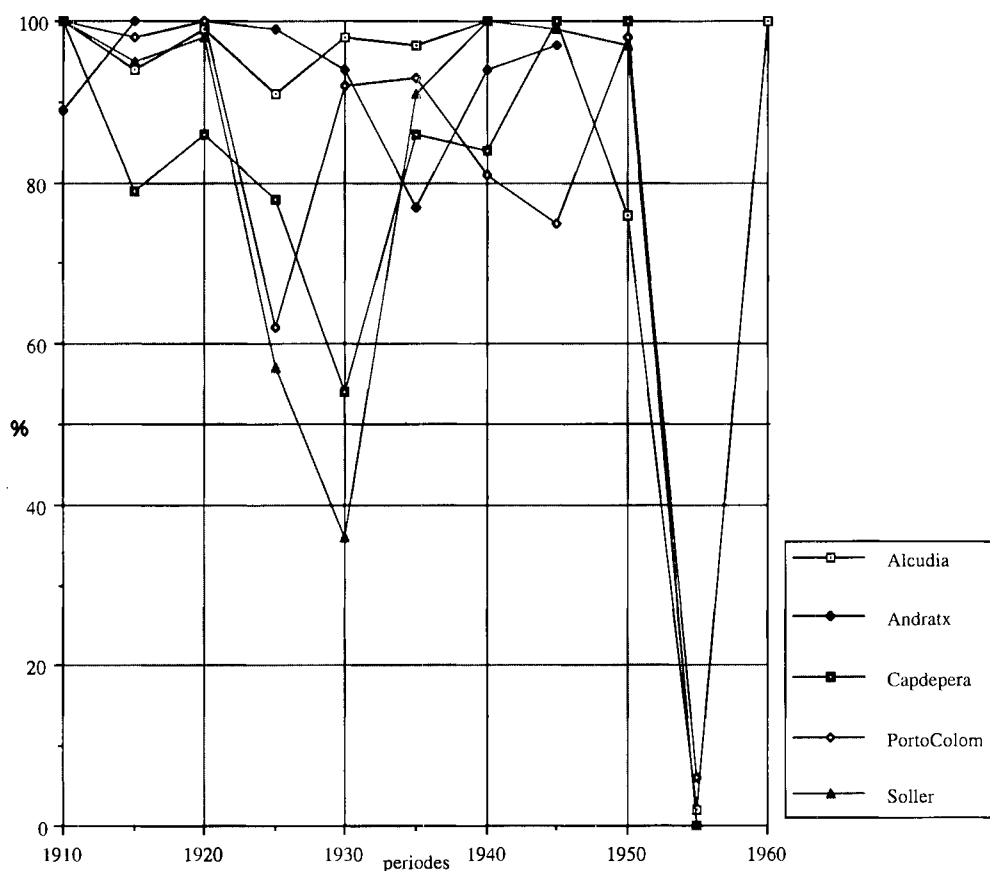
cadascun dels ports, si tenim en compte el pes de les partides forestals en el seu còmput particular, tal com es pot comprovar al quadre núm. 1.

Si en termes generals aquestes dades són suficientment significatives en la determinació de l'especialització funcional en el transport de productes

forestals de ports com el d'Andratx i Capdepera, encara ho son més les que assenyalen l'existència puntual de partides únicament forestals en el tràfic portuari. Aquesta circumstància es dona de manera especial al port de Capdepera, pel fet que és qualque any (1942, 1958 i 1959) el garballó l'única partida del

Quadre núm. 1. Participació de les partides de productes forestal (tones) en el tràfic general (1913-1964).

port	prod. forestals		tràfic	% p. forestals
	tones	%	total	sobre total
Alcúdia	45.692	32,72	352.326	12,97
Andratx	53.788	38,53	86.933	61,87
Capdepera	19.770	14,16	40.210	49,17
Felanitx	11.515	8,25	99.817	11,54
Sóller	8.874	6,36	70.755	12,54
Total	139.637	100,00	650.041	21,48

Gràfic num 3. Relació de productes forestals entrats i sortits pels ports.
Percentatge de productes forestals sortits sobre el total.

seu tràfic general, i la fusta i certs productes secundaris les úniques destinades a l'exportació. Contràriament a aquest cas, el tràfic desenvolupat pel port de Sóller en cap moment no està monopolitzat per partides forestals i el del port d'Alcúdia només hi està el 1940 (quadre núm. 2.).

i no arriben a l'1% la resta de partides. La comparació d'aquesta distribució percentual general dels distints productes forestals amb la de cada port, permet fer una primera aproximació a l'especialització de cadascun, simplement valorant-ne la situació en relació a les mitjanes respectives (quadre núm. 4),

Quadre núm 2. Anys en que els productes forestals copen totalment el tràfic d'entrada o de sortida dels ports segons tipologies:

port	any	entrada	productes forestals sortida
Alcúdia	1940	—	fusta en roll
Andratx	1920	—	escorxa, fusta, fusta semitractada
	1938	fusta	
	1940	—	llenya, fusta semitractada
Capdepera	1919	—	fusta, carbó, escorxa
	1930	—	fusta, escorxa
	1933	palma	
	1935	palma	fusta, llenya
	1938		fusta
	1942	palma	0
	1945		fusta
	1951		fusta
	1952		fusta
	1958	palma	0
	1959	palma	0
Felanitx	1921		fusta, escorxa
	1923		fusta, escorxa
	1924		fusta, escorxa
	1931		fusta, escorxa

De la suma del volum de productes entrats i sortits pels ports secundaris mallorquins, la partida de fusta en brut és la que té una major rellevància (45,58%), seguida de la llenya (20,02%) i de la fusta semitractada (20,02%). A més distància apareixen l'escorxa (6,49%), el garballó (2,37%) i el carbó vegetal (2,55%),

ponderant així les xifres absolutes del tràfic que presenten Alcúdia com el port de major tràfic de fusta en brut, pals, escorxa, aglans, murtra i càrritx, Andratx en el transport de fusta semitractada, Capdepera pel que fa al garballó i Sóller quant a travesses (quadre núm. 3).

Quadre núm. 3. Desglossament del volum total (tones) de productes forestals transportat pels ports secundaris (1913-1964).

	fusta	taulons	llenya	carbó	escorxa	pals	travesses	aglans	murtra	càrritx	garballó	Total
Alcúdia	24196	5195	11418	839	3026	271	9	42	48	446	202	45692
Andratx	17474	19287	13385	951	2689	2	—	—	—	—	—	53788
Capdep.	10540	757	2324	600	2229	222	—	—	—	—	3098	19770
Felanitx	4529	1946	3409	855	435	219	—	—	—	120	—	11513
Sóller	6895	621	272	316	684	8	80	—	—	—	8	8884
Total	63634	27806	30808	3561	9063	722	89	42	48	566	3274	139647
	45,59	19,92	20,02	2,55	6,49	0,52	0,06	0,03	0,03	0,32	2,37	100,00

Quadre núm 4. Especialització dels ports en el transport de tipologies de productes forestals (1913-1964).

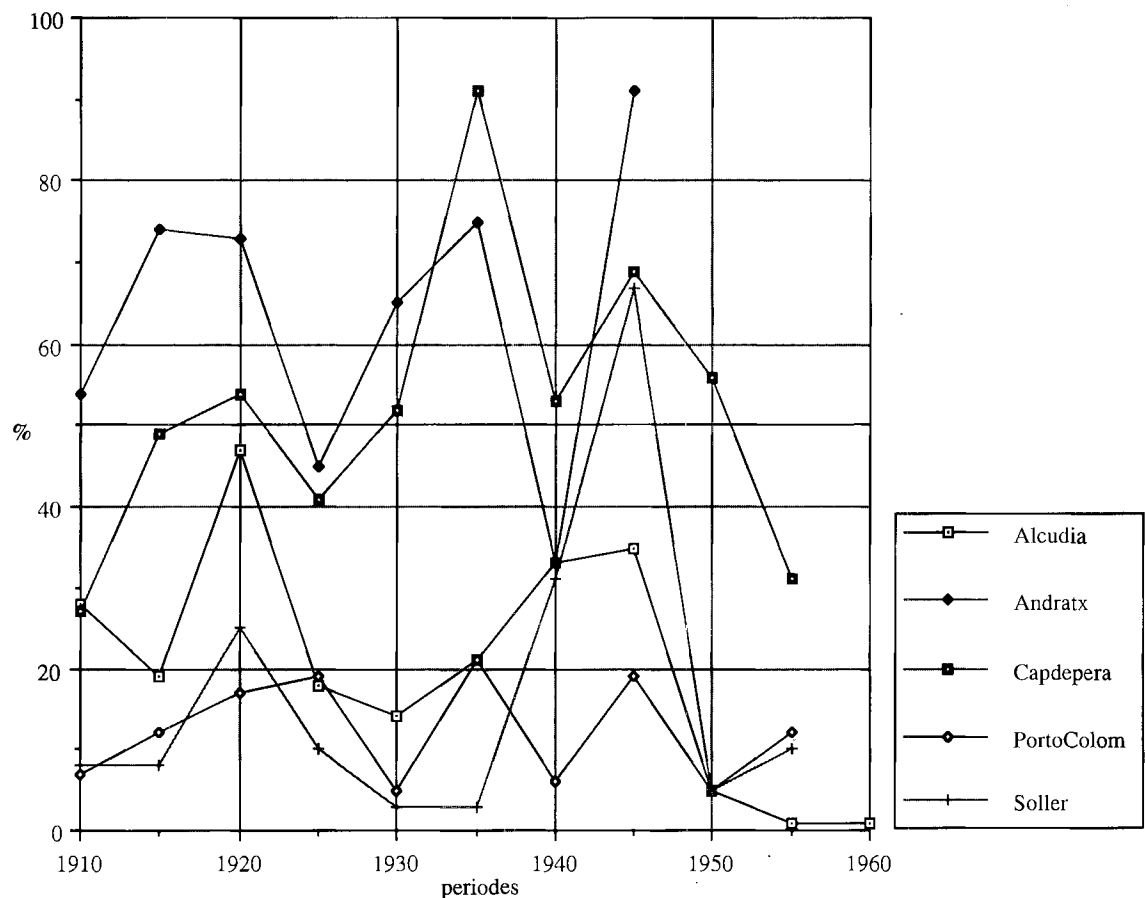
	fusta	fusta t.	pals	travesses.	llenya	carbó	escorxa	aglans	murtra	càrritx	garballó
Alcúdia	x		x		x		x	x	x	x	
Andratx		x			x						
Capdepera	x		x			x	x				x
Felanitx	x	x		x	x				x		
Sóller	x			x		x	x				

De cara a establir una balança comercial, el quadre núm. 5 mostra les diferències existents en el tràfic de productes forestals de cada port entre el tonatge entrat i el sortit entre 1913 i 1964. Si tenim en compte el conjunt dels cinc ports, s'estableix una relació general de 1:9 aproximadament entre ambdós conceptes, a favor de les sortides, la qual cosa caracteritza aquest grup de ports com a eminentment exportador. En aquest sentit, destaquen els casos dels ports d'Andratx, perquè sobrepassa aquesta relació (94,97% d'exportacions), i Capdepera, perquè és el més proper a l'índex general (82,50).

La relació expressada al quadre núm. 5 no és constant durant els distints períodes d'anàlisi. Malgrat que en la majoria de casos el percentatge de productes forestals sortits és superior al 80%, al període de 1925-1934 es detecta un escurçament de les diferències als ports de Sóller, Capdepera i Felanitx, circumstància que es repeteix als ports de Sóller, Alcúdia i Portocolom entre 1954 i 1959, període en què pràcticament desapareixen les partides de productes forestals del tràfic comercial dels ports secundaris, amb l'excepció d'Alcúdia (gràfic núm. 4).

Quadre núm. 5. Relació de productes forestals entrats i sortits (1913-1964).

port	productes forestals.		sortits	%	Total
	entrats	%			
Alcúdia	1.896	4,15	43.796	55,85	45.692
Andratx	2.706	5,03	51.082	94,97	53.788
Capdepera	3.460	17,50	16.310	82,50	19.770
Felanitx	3.474	30,16	8.041	69,84	11.515
Sóller	1.888	21,28	6.986	78,72	8.874
Total	13.423	9,61	126.214	90,39	139.637

Gràfic num. 4. Participació (%) dels productes forestals dins del trànsit total de mercaderies.

Origen i destinació dels productes forestals bàsics

Hi ha una important dificultat a l'hora de determinar l'origen i la destinació dels productes forestals entrats i sortits pels distints ports, ja que no sempre hi ha constància estadística de les relacions interportuàries i, quan n'hi ha, la majoria de vegades ve expressada sense fer un desglossament de les partides.

Malgrat tot, les relativament poques referències que hi ha de les esmentades relacions serveixen per establir, almanco d'una manera aproximada, els forelands de cadascun dels cinc ports mallorquins analitzats i les seves tendències conjunturals. Aquestes circumstàncies ens han dut a desenvolupar aquest apartat detallant al màxim els casos coneguts i referits als distints ports.

Port d'Alcúdia. L'únic període en què les estadístiques utilitzades ofereixen informació precisa de l'existència de transport de productes forestals des d'aquest port en règim de tràfic exterior o d'altura és a la segona meitat del anys 20, i fan referència concretament al període de 1925-1927, moment en què per una part s'expedeixen des del port d'Alcúdia partides de llenya cap al nord d'Àfrica i el 1929 escorxa al port italià de Gènova i s'importen d'Alemanya un contingent de travesses i pals rodons. (1942, 1958 i 1959). Pel que fa a les relacions establertes amb ports peninsulars, Alcúdia expedeix als ports valencians de Gandia i Dènia distintes partides de fusta en roll als anys 60. Respecte del tràfic de cabotatge amb altres ports insulars, el port d'Andratx apareix com a receptor de fusta en roll el 1952.

Port de Capdepera. Sens dubte és el port sobre el qual existeix un major nombre d'observacions de les relacions establertes amb altres ports pel transport de productes forestals, possiblement pel fet que és, juntament amb el d'Andratx, el que millor es vincula a aquest tipus de tràfic. A escala insular, Andratx és precisament el port illenc que rep un major contingent de productes forestals procedents de Capdepera, concretament fusta en roll (1937, 1938, 1945, 1949), i apareixen també en la relació el port de Palma (1949, 1951, 1952), el d'Alcúdia (1952) i el de Ciutadella (1952). Pel que fa als ports peninsulars i del nord d'Àfrica, les estadístiques emprades permeten descobrir la realització d'exportacions de fusta en roll a Gandia (1945, 1949), Cartagena (1945, 1949), Barcelona (1935) i Melilla (1935), i d'escorxa al port murcià de Mazarrón (1931). Les importacions fetes des de l'exterior són sempre de garballó, procedent d'Almeria (1930, 1931, 1935, 1939, 1942, 1958, 1959), Sevilla (1933, 1935, 1939) i Màlaga (1933).

Port de Felanitx. Les comunicacions establertes entre Portocolom i els altres ports es concreten en l'exportació de fusta en roll a Dènia (1944, 1945) i de

carbó vegetal i llenya a Barcelona (1948). Aquests productes es retroben a les estadístiques de cabotatge entre altres ports de la mateixa illa als anys 50, període durant el qual s'exporta fusta en roll a Palma (1953) i carbó i llenya a Alcúdia (1950). L'única observació que les estadístiques permeten confirmar sobre importacions forestals es refereix a 1945, any en què arriba una partida de fusta en roll del port granadí de Motril.

Port d'Andratx. Les relacions que es tenien a principi de segle amb ports del nord d'Àfrica (Ceuta, Melilla i Alhucemas) se segueixen donant posteriorment, i es detecta cap a aquests punts l'expedició de productes secundaris com la llenya (1926, 1930, 1935) i el carbó vegetal (1930, 1935), productes que ocasionalment (1931) arriben a les illes Canàries (Las Palmas). Quant a les connexions amb ports peninsulars, les dades es concreten en l'exportació de partides de fusta semielaborada necessària per a la fabricació de caixes (destinades bàsicament a l'exportació de cítrics) amb destinació a Màlaga i Castelló (1938) i a València (1943). Pel port d'Andratx es descarrega fusta en roll procedent de Capdepera (1938, 1945) i d'Alcúdia (1952, 1953), i a punts habilitats del litoral (la Dragonera, Sant Elm, Cala Tornelles...) es desenvolupa un tràfic de badia mitjançant el qual entren al port d'Andratx fusta ordinària (1927), carbó vegetal (1934, 1935, 1936) i llenya (1935).

Port de Sóller. És un port que es caracteritza perquè exporta a altres ports de l'illa distints contingents de fusta en roll. Estadísticament aquesta relació es descobreix amb Andratx entre 1939-1943. Un altre tipus de relació és la que es dona amb els ports peninsulars, i són en aquest cas els punts de contacte habituals els ports de Dènia i Gandia, als primers anys de la postguerra punts de destinació de diversos carregaments de fusta en roll. En sentit contrari, només es pot confirmar l'entrada puntual de productes forestals des de ports peninsulars (Barcelona) el 1959, concretament de travesses, partida dirigida sens dubte a l'explotació del FC de Sóller. Quant al tràfic exterior, les estadístiques només permeten descobrir l'existència d'exportacions en el període de 1927-1929, concretament de vuit tones de garballó en palma, amb destinació a França.

El tràfic de badia

El tràfic de badia és un règim de transport marítim realitzat entre un port i una sèrie de punts habilitats propers, autoritzats per l'Administració, generalment com a punts d'embarcament i desembarcament de productes del país.

Malgrat que al llarg del segle XX existiren un nombre molt important de punts habilitats per al

transport de mercaderies (Memòria de la COCIN, 1943), de les estadístiques consultades només es pot conèixer el volum i els productes forestals que són objecte d'aquest tipus de tràfic dels ports de Sóller i d'Andratx i per a una sèrie determinada d'anys.

En el cas del port de Sóller aquest tipus de transport es desenvolupà en dos períodes distints (1925-1932 i 1937-1940) amb sa Costera, Cala Tuent,

sa Calobra i altres punts habilitats de la costa. El tonatge de productes forestals mobilitzat és important i té una especial significació no solament sobre el total gestionat en aquest règim, sinó també sobre el de cabotatge. La comparació entre els productes forestals moguts en ambdós règims és prou significativa sobre la importància del tràfic de badia del port de Sóller (quadre núm. 6).

Quadre núm.6. Volum (tones) de productes forestals gestionats pel port de Sóller en règim de cabotatge i de badia (1925-1945).

any	tràfic de cabotatge	tràfic de badia	Total
1925-29	1582	974	2456
1930-34	430	350	780
1935-39	79	114	293
1940-44	460	96	556
Total	2551	1534	4075
%	62,60	37,40	100,00

Quadre núm. 7. Volum (tones) de productes forestals entrats pel port de Sóller en règim de tràfic de badia.

any	fusta	llenya	carbó	escorxa	Total
1925	249	69	9	4	450
1926	83	17	4	4	278
1927	81	14	8	—	199
1928	8	11	4	—	23
1929	15	6	3	—	24
1930	92	26	2	—	120
1931	95	33	12	—	140
1932	82	8	—	—	90
1937	23	11	3	—	37
1938	—	22	—	—	22
1939	23	31	1	—	55
1940	2	87	2	5	96
Total	753	335	48	13	1149
%	65,54	29,16	4,18	1,31	100,00

Pel que fa al port d'Andratx, el tràfic de badia tingué un desenvolupament menor i fou positiu només el 1927 i entre 1934-1936 (quadre núm. 8).

Quadre núm. 8. Volum (tones) de productes forestals entrats pel port d'Andratx en règim de tràfic de badia.

any	fusta	llenya	carbó	Total
1927	30	45	—	75
1934	—	—	2	2
1935	—	1	1	2
1936	—	—	1	1
Total	30	46	3	80
%	37,50	57,50	3,75	100,00

Conclusions

De l'anàlisi i l'exploració de les estadístiques consultades per a la realització d'aquest treball es confirma l'important paper que els ports secundaris mallorquins varen tenir en el transport de productes forestals. La participació del productes forestals en el còmput global de mercaderies transportades pels ports esmentats al llarg de la primera meitat del XX així ho confirma, i funcionen com a importants punts d'afluència en un moment en què el sector forestal gaudeix d'una especial força i, en relació a cert productes, es confirma com una activitat productiva excedentària en el balanç comercial dels ports secundaris de l'illa. Aquesta circumstància fa que la murtra, l'escorxa, la llenya, el càrritx i els aglans siguin sempre productes d'exportació i que les expedicions arribin a punts tan allunyats com els ports canaris o del nord d'Àfrica.

La coincidència espacial entre les grans explotacions forestals de l'illa, especialment vinculades a les

grans unitats muntanyenques, i la localització dels ports es pot considerar la clau explicativa de l'alta especialització de ports com el de Capdepera i Andratx en el transport de productes forestals primaris, especialment en els moments de major demanda.

Si amb l'exterior, el transport marítim es constitueix en l'única alternativa dels productors per fer arribar les mercaderies als mercats peninsulars i en les relacions interinsulars, el transport entre distints ports i punts habilitats de la mateixa illa es presenta com la millor alternativa en la mobilització d'uns productes que pel seu pes o per les sesves dimensions tenen especials dificultats per ésser moguts per terra, a causa del reduït desenvolupament de la xarxa viària i de la baixa operativitat dels mitjans de transport tradicionals.

La decadència dels ports secundaris mallorquins en el transport de mercaderies i la crisi del propi sector forestal s'han de relacionar amb els canvis econòmics i territorials amb què es veu compromesa l'illa de Mallorca a partir dels anys 60.

Bibliografia

- Alomar, G. (1980) *Distribució del garballó (Chamaerops humilis 1753) a Mallorca*. Rev. Lluç, núm. 689. OCB. Palma.
- Arxiduc Ll. Salvador (1989) *Las Baleares por la palabra y el grabado*. Caja de Baleares. Palma.
- Banca Catalana/Caja de Baleares (1989, 1990) *Evolució econòmica de Balears*. Catalana d'Estudis Econòmics. Barcelona.
- Bonafè, F. (1977- 1980) *Flora de Mallorca*. Ed. Moll. Palma. 4 vols.
- Bonner, A. (1976) *Plantas de les Balears*. Ed. Moll. Palma
- Brunet Estarrelles, P. J. (1983) *El bosque en Mallorca como espacio de ocio*. VIII Coloquio de Geógrafos Españoles. AGE. Barcelona.
- Brunet Estarrelles, P. J. (1991) *La Comuna de Bunyola, biografia d'un bosc*. Ajuntament de Bunyola. Bunyola.
- Gelabert [et al.] (1990) *L'obra de palma*. Caixa de Balears/ Conselleria de Comerç i Indústria del Govern Balear. Palma.
- Manera, C./Petrus, J. M., coordinadors (1991) *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Ajuntament de Palma.
- Mapa Forestal de les Balears* (1985). Comissió Provincial del Dia Forestal Mundial. Palma.
- Pagenstecher, H. A. (1989) *La isla de Mallorca. Reseña de un viaje*. El Drac. Palma.
- Palmer Verger, M. (1958) *La industria del palmito en Mallorca*. Revista de Estudios Geográficos, núm. 72. Madrid.
- Petrus Bey, J. M. (1990) *El espacio comercial de los puertos de Baleares (1973-1987)*. COCIN de Mallorca, Ibiza y Formentera. Palma.
- Polunin, O. (1977) *Guía de campo de las flores de Europa*. Ed. Omega. Barcelona.
- Quintana, A. (1974) *El puerto de Palma de Mallorca*. Butlletí de la COCIN de Palma, núm 682. Palma.

ESTUDIS

Quadre núm. 9. Volum (tones) de productes forestals entrats i sortits pel port d'Alcúdia (període 1910-1965)

	fusta	taulons	llenya	carbó	escorxa	pals	travesses	aglans	murtra	càrritx	garballó	Total
1910-14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2139	—	1090	56	117	—	—	—	—	—	—	3402
1915-19	275	—	55	—	12	—	—	—	—	—	—	342
	3275	553	1024	453	209	—	—	—	—	—	20	5534
1920-24	—	178	—	—	—	—	—	—	—	—	71	249
	9318	354	5183	218	1450	—	—	—	—	—	354	16523
1925-29	122	88	—	—	—	271	9	—	—	—	30	520
	1369	849	2164	—	787	—	—	—	—	—	42	5211
1930-34	—	54	—	—	—	—	—	—	—	—	—	54
	—	1274	1610	4	356	—	—	—	—	—	—	3244
1935-39	—	27	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27
	—	509	275	11	13	—	—	—	—	—	—	808
1940-44	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0
	2478	580	—	—	30	—	—	42	2	446	5	3583
1945-49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2965	726	—	94	52	—	—	—	35	—	—	3872
1950-54	229	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	229
	707	0	15	—	—	—	—	—	11	—	—	733
1955-59	475	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	475
	5	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	5
1960-64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	839	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	839
entrades	1101	347	55	—	12	271	9	—	—	—	101	1896
sortides	23095	4848	11363	839	3014	—	—	42	48	446	101	43762
Total	24196	5195	11418	839	3026	271	9	42	48	446	202	45658
%	52,99	11,38	25,01	1,84	6,63	0,59	0,02	0,09	0,11	0,98	0,37	100,00

Quadre núm. 10. Volum (tones) de productes forestals entrats i sortits pel port d'Andratx (període 1910-1965)

	fusta	taulons	llenya	carbó	escorxa	pals	travesses	aglans	murtra	càrritx	garballó	Total
1910-14	318	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	318
	513	787	406	785	3	—	—	—	—	—	—	2494
1915-19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2580	2450	1161	166	430	—	—	—	—	—	—	6747
1920-24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	5386	603	2879	—	1123	—	—	—	—	—	—	9991
1925-29	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	7
	394	1332	3072	—	228	—	—	—	—	—	—	5026
1930-34	407	—	31	—	3	—	—	—	—	—	—	441
	532	2007	3909	—	174	—	—	—	—	—	—	6622
1935-39	1075	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1075
	70	2468	944	—	22	—	—	—	—	—	—	3504
1940-44	353	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	353
	963	4025	220	—	375	—	—	—	—	—	—	5583
1945-49	386	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	386
	4497	561	5504	252	331	2	—	—	—	—	—	11201
1950-54	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1955-59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1960-64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
entrades	2539	—	164	—	3	—	—	—	—	—	—	2706
sortides	14935	19287	13221	951	2686	2	—	—	—	—	—	51082
Total	17474	19287	13385	951	2689	2	—	—	—	—	—	53788
%	32,49	35,86	24,88	1,77	5,00	0,00	—	—	—	—	—	100,00

Quadre núm. 11. Volum (tones) de productes forestals entrats i sortits pel port de Capdepera (període 1910-1965)

	fusta	taulons	llenya	carbó	escorxa	pals	travesses	aglans	murtra	càrritx	garballó	Total
1910-14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	416	—	255	—	184	—	—	—	—	—	—	885
1915-19	259	—	—	—	152	—	—	—	—	—	168	579
	1400	—	164	58	508	—	—	—	—	—	50	2180
1920-24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	689	689
	1104	109	1282	446	1122	—	—	—	—	—	—	4063
1925-29	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1150	1151
	2781	648	27	96	199	221	—	—	—	—	—	3972
1930-34	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	579	579
	311	—	304	—	64	—	—	—	—	—	—	679
1935-39	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	222	222
	1056	—	292	—	—	—	—	—	—	—	—	1348
1940-44	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	75
	388	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	388
1945-49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	1570	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1570
1950-54	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	1255	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1255
1955-59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	165	165
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1960-64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
entrades	259	—	—	—	152	1	—	—	—	—	3048	3460
sortides	10281	757	2324	600	2077	221	—	—	—	—	50	16310
Total	10540	757	2324	600	2229	222	—	—	—	—	3098	19770
%	53,51	3,83	11,76	3,03	11,27	1,12	—	—	—	—	15,67	100,00

Quadre núm. 12. Volum (tones) de productes forestals entrats i sortits pel port de Felanitx (període 1910-1965)

	fusta	taulons	llenya	carbó	escorxa	pals	travesses	aglans	murtra	càrritx	garballó	Total
1910-14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	14	—	—	—	86	—	—	—	—	—	—	100
1915-19	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
	237	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	237
1920-24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	220	299	—	—	323	—	—	—	—	—	—	842
1925-29	—	359	—	—	22	209	—	—	—	—	—	590
	—	349	602	—	4	—	—	—	—	—	—	955
1930-34	12	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42
	—	129	349	—	—	—	—	—	—	—	—	478
1935-39	37	145	—	—	—	10	—	—	—	—	—	192
	47	430	1898	41	—	—	—	—	—	—	—	2416
1940-44	203	—	29	—	—	—	—	—	—	—	—	232
	930	—	16	34	—	—	—	—	—	—	—	980
1945-49	133	—	267	70	—	—	—	—	—	—	—	1470
	848	—	405	150	—	—	—	—	—	—	—	1403
1950-54	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	15
	240	—	390	—	—	—	—	—	—	—	—	630
1955-59	1604	204	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1808
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	120	—	120
1960-64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
entrades	1993	739	155	225	22	219	—	—	—	120	—	3473
sortides	2536	1207	3254	630	413	—	—	—	—	—	—	8040
Total	4529	1946	3409	855	435	219	—	—	—	120	—	11503
%	39,37	19,92	29,64	7,43	3,78	1,90	—	—	—	1,04	—	100,00

ESTUDIS

Quadre núm. 13. Volum (tones) de productes forestals entrats i sortits pel port de Sóller (període 1910-1965)

	fusta	taulons	llenya	carbó	escorxa	pals	travesses	aglans	murtra	càrritx	garballó	Total
1910-14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	185	55	—	—	137	—	—	—	—	—	—	377
1915-19	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40
	470	159	12	39	64	—	—	—	—	—	—	744
1920-24	74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74
	2052	212	49	212	477	—	—	—	—	—	—	3002
1925-29	432	124	103	20	4	2	—	—	—	—	—	685
	847	42	—	—	—	—	—	—	—	—	8	897
1930-34	177	7	81	12	—	—	—	—	—	—	—	277
	119	—	9	23	2	—	—	—	—	—	—	153
1935-39	—	4	—	—	—	3	—	—	—	—	—	7
	72	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	72
1940-44	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	460	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	460
1945-49	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18
	1387	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	1402
1950-54	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	3
	86	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	86
1955-59	83	—	—	—	—	—	80	—	—	—	—	163
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1960-64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
entrades	1399	153	202	42	4	8	80	—	—	—	—	1888
sortides	5486	468	70	274	680	—	—	—	—	—	8	6986
Total	6895	621	272	316	684	8	80	—	—	—	8	8874
%	77,70	7,00	3,07	3,56	7,71	0,09	0,90	—	—	—	0,09	100,00

ORONÍMIA, HIDRONÍMIA I FITONÍMIA. UNA APROXIMACIÓ A LA TERMINOLOGIA GEOGRÀFICA DEL PAISATGE NATURAL MENORQUÍ

Antoni Ordines Garau¹

RESUM: *Oronímia, hidronímia i fitonímia. Una aproximació a la terminologia geogràfica del paisatge natural menorquí.*

A partir de la recopilació de la toponímia de l'illa s'ha extret la terminologia geogràfica que hi apareix només com a genèrics o apel·latius i rebutjant els determinants. La toponímia objecte d'anàlisi és relativa al relleu -negatiu, positiu, sense relleu, interior i litoral-, la composició del sòl -pètria, arenosa, terrosa o indefinida, l'aigua -aiguaneixos, aigua estancada i cursos d'aigua-, i la vegetació -termes generals-. Utilitzant aquesta classificació s'analitza la freqüència dels genèrics toponímics mitjançant la comptabilització, alhora que s'explica aquesta composició i en alguns casos, també la distribució, amb l'objectiu de contribuir en la recerca i fixació de la terminologia geogràfica en català, i en especial a l'àmbit de les illes Balears.

PARAULES CLAU: *Menorca, toponímia, terminologia geogràfica, paisatge natural.*

ABSTRACT: *An approximation to the geographic terminology of the Menorcan natural landscape.*

Beginning with the compilation of the name-places of Menorca, the geographic terminology which appears, has been extracted. Only generic names have been considered, so determinant names have been overlooked. The analysed toponymy deals with relief -negative and positive relief, no-relief, inner and litoral relief-; soil composition -stone, sand, ground or indefinite-; water -spring waters, water courses and moorlands-; and vegetation in general terms. Using this classification we analyse the frequency of generic name-places by means of the accounting. At the same time we explain the composition and sometimes the distribution of these names, too. The aim of this paper is to contribute on searching and fixing of the geographic terminology in catalan language and specially in the Balearic Island area.

KEYWORDS: *Menorca, toponymy, geographic terminology, natural landscape.*

¹ Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears. 07071 Palma.

0. Introducció.

Malgrat els últims esforços encapçalats per la creació del TERMCAT, Centre de Terminologia, dins l'àmbit del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, molt poca cosa a l'abast es pot trobar sobre terminologia geogràfica en català, i molt manco si ho reduïm a l'espai de les Illes Balears (PALOS, 1991). La nostra pretensió és, per tant, contribuir en el recull i la fixació de la terminologia geogràfica a través de l'anàlisi del corpus toponímic.

A partir del recull de la toponímia de l'illa de Menorca realitzat per vestir el mapa escala 1:5.000 i que està format per uns 6.700 topònims, hem fet una anàlisi de la part més important de la terminologia geogràfica que s'hi desprèn: la referida al paisatge natural o físic. Inclou per tant, la nomenclatura del relleu -interior i litoral-, i de la seva composició; la relativa a la presència de l'aigua -corrent o estancada, sense la intervenció humana; i la que designa a la massa de vegetació natural -ja sien termes generals per a identificar comunitats o d'altres que mitjançant la sufixació informin sobre la predominància d'una espècie-. Aquest conjunt de topònims suposa aproximadament una tercera part del número total dels recollits.

Cal advertir que si bé el recull no és exhaustiu – tasca que gairebé sempre podem qualificar d'utòpica –, sí és el major realitzat sobre aquest territori fins hores d'ara, de manera que la fiabilitat respecte de la freqüència i de l'aparició de la terminologia objecte d'estudi, es pot considerar alta.

La formació d'un topònim és bàsicament la singularització d'un nom comú a fi de fer-lo apte per a anomenar individualment un determinat lloc concret, que cal no confondre amb cap altre objecte o indret similars, és a dir, el pas d'un nom comú a propi (DOMINGO, 1985, p.11); si aquest pas es pot fer per derivació (de *puig*, es *putxet*, per exemple), per determinació (es *Bosc Gran*, *Pla des Pou*, etc.), seguint el procés invers, obtenim el nom comú o apel·latiu genèric. Es per això que per a la comptabilització dels genèrics apareguts a la toponímia hem despreciat els casos en què l'apel·latiu apareix com a determinant, ja que podria distorsionar la percepció que obtendríem de la major o menor aplicació de cada terme. Es obvi, per tant, que només reproduïm aquells genèrics presents a la toponímia i no pas els que, a més, puguin aparèixer a la parla quotidiana si no compleixen el requisit anterior. Tampoc no es contemplen els nombrosos casos de topònims que no inclouen l'apel·latiu genèric.

1. Oronímia.

El grup dels orònims és el més nombrós, ja que

supera el 73% del total del corpus aquí tractat. L'hem dividit, a la vegada, en tres grans parts: els relatius al relleu negatiu (38,6%), al relleu positiu (31,7%), i al que anomenam sense relleu (29,6%) que engloben termes que donen idea d'horitzontalitat, verticalitat, inclinació i escalonament.

Pel que fa al relleu negatiu, hem destriat el que es localitza a l'interior (29,5%) del que és propi del litoral (34,4%); a més d'un tercer grup que inclou les microformes producte de l'alteració natural del medi (36%) al marge de la seva ubicació (gràfica núm. 1). Del primer destaquen els genèrics relatius a les depressions allargades (85,4% del seu grup) com **canal** i els diminutius **canalet** i **canaló**; seguits en freqüència per **barranc** i les variants **barranquet**, **barranquell** i **barrancó**; i **coma**¹. La presència d'altres com **vall** (Vall Verda, la Vall, sa Vall), i **comellar** (es Comellar) és només testimonial.

Les depressions arrodonides constitueixen el segon grup en importància amb un 11,3%, i vénen representades per un únic genèric: **clot**.

Els passos elevats, els **colls** orogràfics suposen el 3,2% restant dels topònims negatius.

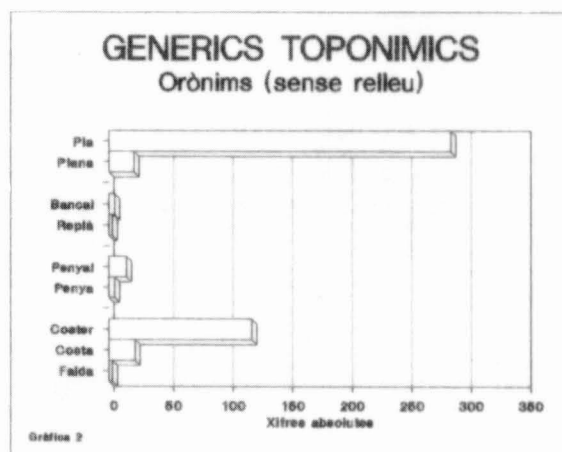
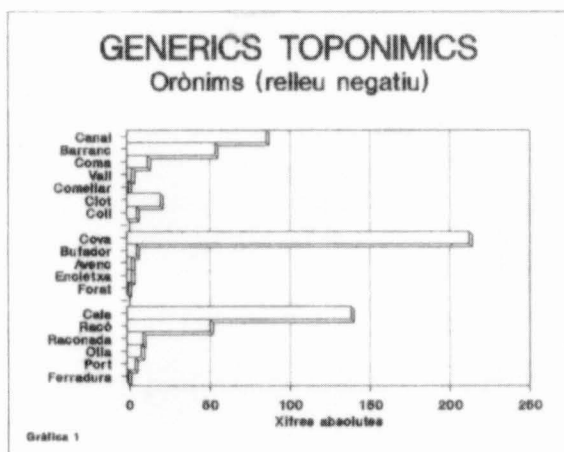
Quant a la terminologia relativa a l'articulació litoral, els genèrics que apareixen a la toponímia per ordre de freqüència són: **Cala** (i les variants **cala en/es**) i els diminutius **caló** i **caleta**; **racó** i els derivats **rincó**, **rinconada** (terme que no recullen els diccionaris consultats, tampoc el D.C.V.B. que, no obstant, porta la forma *rincó*) i **raconada**; **olla**, **port** i **ferradura**².

L'alteració natural del medi és designada mitjançant els termes **cova**, **avenc**, **forat**, **enclotxa** i **bufador**. La seva utilització toponímica, però, és molt desigual, sobretot pel que fa a la gran freqüència -94,2% d'aquest subgrup-, en que apareix la cova respecte dels altres.

De les formes de relleu intermitges entre el relleu negatiu i el positiu (gràfica núm. 2), cal citar les que subratllen l'horitzontalitat (64%) a través dels genèrics **pla** i **plana**, si bé cal assenyalar que només els plans ocupen més del 92% d'aquesta entrada. La inclinació és el segon dels trets més freqüents d'aquest apartat, amb un 30,1% dels topònims, gràcies sens dubte a la forta presència del **coster** que n'ocupa més de les tres quartes parts. L'acompanyen amb escassa representació la **costa** i la **falda**. En el penúltim subgrup, s'hi situen un 4,1% de topònims encapçalats per algun dels genèrics amb els quals d'una forma un tant confusa es vol manifestar la verticalitat. Ens referim

¹ Malgrat la possibilitat d'incloure les comes dins les depressions arrodonides, en el cas dels escassos topònims menorquins que porten aquest genèric, hem comprovat la seva forma allargada.

² Un únic exemplar toponímic i l'absència en els diccionaris consultats amb aquest significat de forma litoral, ens aconsellen tota la prudència que aquí volem fer constar.

a **penya** i **penyal** que són emprats gairebé indiscriminadament, encara que es pot apreciar un cert avantatge en aquest sentit pel segon. Però són molts també els indrets que no porten cap genèric, de tal manera que hi podem trobar noms tan eloqüents com s'Espenyador, Dalt Gibraltar, Jugador de Plè³, o es Mirador. Finalment, en el de l'escalonament (1,6%) només tenim dos apel·latius: **bancal** i **replà**. Hi trobem a faltar, en canvi, el cingle i el grau, que tan sols apareixen com a determinants (Punta des Cingle, Torrent des Grau, Platja des Grau).

De la mateixa manera que en el relleu negatiu, distingim ara, en el relleu positiu, la terminologia pròpia de l'interior, de la costanera. I també aquí la desproporció no sols es manté sinó que s'eixampla: un 20,3% dels topònims porten un genèric positiu interior, enfront del 79,6% de litoral.

Per a designar el relleu positiu interior, els termes més emprats per ordre d'importància són, tal com mostra la gràfica número 3, **puig** i **pujol**, que conjuntament suposen una mica més de la meitat d'aquest grup. Segueixen la llista, conservant l'ordre, els genèrics **serra**, **penya**, **penyal** i **mola**; que tanquen l'escassa presència de **cap** i **turó**.

Igualment mereix especial atenció una expressió que per la seva relativa freqüència podria ser considerada com a apel·latiu genèric i amb la qual es designa un indret molt accidentat i de difícil accés: el **mal lloc**. Sembla ser un exemplar endèmic menorquí, encara que presenta una desigual localització per la meitat occidental de l'illa, des de es Migjorn Gran fins a Ciutadella.

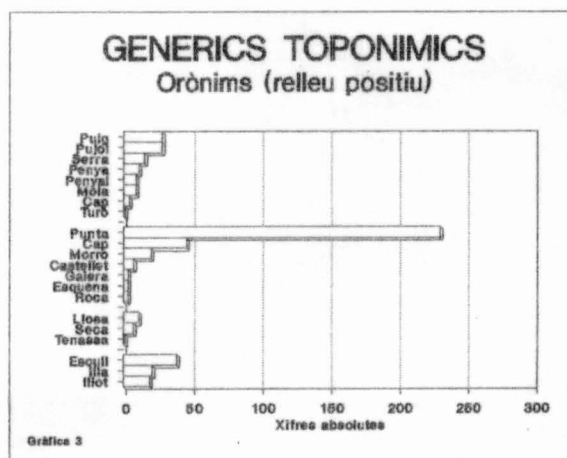
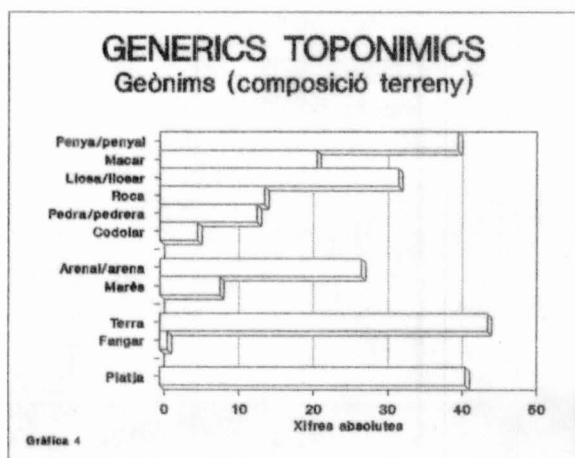
Pel que fa al relleu positiu litoral hem fet distinció del terrestre, l'aïllat i el sotaiguat. Els apel·latius corresponents al primer grup són els més abundants, gràcies especialment a la forta presència del genèric **punta** amb un 56% dels topònims positius litorals. Ja a distància apareixen els **cap**, **morro**, **castellet**, **galera**, **esquena** i **roca**. Cal precisar, no obstant això, que la trilogia formada per punta, cap i morro és la que defineix la quasi pràctica totalitat de les eminències litorals.

Entre les formes típicament aïllades, sols apareixen les d'**escull**, **illa** i **illot**, que juntes sumen el 19% de la toponímia positiva litoral.

Finalment, i pel que fa al relleu litoral sotaiguat, cal separar les formes **llosa** i **seca**, més corrents; d'altres més rares com **tenassa**.

Altres és el cas dels topònims que porten genèrics relatius a la composició del terreny o geonímia mostrats a la gràfica número 4, que en conjunt suposen un 9,3% dels que aquí tractem. Com a característiques cal ressaltar la coincidència amb alguns dels orònims (penya, penyal, roca,...) i el fet -ja repetit en altres casos-, que si bé la composició queda reflectida a la toponímia, aquesta no sempre la mostra mitjançant termes genèrics. No obstant això, n'apareix un 17% per indicar la composició arenosa sota l'apel·latiu més usual l'**Arenal**, i també sovintaja la forma simple **arena** (s'Arena, Arena de Son Xoriguer Vell, Arena Llarga, Arena de sa Barraca); i el seu plural **arenes** (ses Arenes, ses Arenetes, Arenes de Dalt). De la mateixa manera **maressos** esdevé genèric (es Maressos, Maressos de sa Marjal, Maressos d'Alparico, Maressos dets Alocs). Però és la composició pètria la més abundant (41,2%), i es presenta per les formes **penya** i **penyal**, **llosa** i **llosar**, **macar**, **pedra**, **pedrera** i **pedregar**, **roca** i **codolar**.

³ Es tracta d'una metàfora. Plè és un anglicisme (*play*, joc de pilota). El penya-segat litoral sembla l'escenari del joc.

En referència a la composició terrosa, abunden els topònims del tipus Terra Nova i Terra Noveta, i els seus respectius plurals, encara que semblen referir-se més a la roturació del bosc en el sentit d'eixamplar el conradís que no a la pròpia composició del sòl. Si els comptabilitzam, esdevé la segona entrada per ordre d'importància amb un 21,8% de topònims. Per altra part, l'aparició de **fangar** amb un sol representant toponímic esdevé així anecdòtica.

Finalment, com a representant d'una composició indefinida del terreny destaca el terme **platja** que apareix a nombrosos topònims, assolint una xifra propera al 20% d'aquest grup.

2. Hidronímia.

La presència de l'aigua en estat natural es dona a conèixer a través d'una atapeïda xarxa de noms de lloc que, no obstant, només representa el 6,1% del total dels aquí analitzats. Per a una millor comprensió els hem classificat, tal com reflecteix la gràfica núm. 5, a partir de tres grans apartats. En primer lloc, destaquen els aiguaneixos, grup on pertany el genèric hidronímic que més apareix a la toponímia menorquina: **font**, i els seus derivats diminutius **fonteta**, **fontanella** i **fontanilla**. Tots ells conformen el 34,8% d'aquest tipus d'apel·latius. Al seu costat, però amb una representació toponímica mínima, apareix el terme **degotís**. L'aigua estancada constitueix la segona de les entrades, si bé és la darrera en importància numèrica. La formen els apel·latius **bassa**, **cocó** i **estany**, dels quals el primer és el més nombrós i el que més prolifera com a determinant en el noms d'altres llocs. Per últim, els noms dels cursos naturals d'aigua s'aglutinen entorn a un sol genèric toponímic: el **torrent** (30,3%). Però

no hem pogut recollir cap de les seves variants com torrentó o torrentet, tan usuals a altres indrets. Així mateix resulta prou curiosa la inexistència com a genèrics toponímics d'altres termes de la mateixa família com són riera, rambla o xaragall; si bé alguns sí apareixen com a determinants (Coster des Saragall, Serres de ses Rambles, Marina des Salobrar). I crida encara més l'atenció l'aparició repetida del terme **riu** emprat com a genèric (Riu d'Algaiarens, es Riuets, Riu de Cala Galdana, Riu de Cala en Porter).

3. Fitonímia.

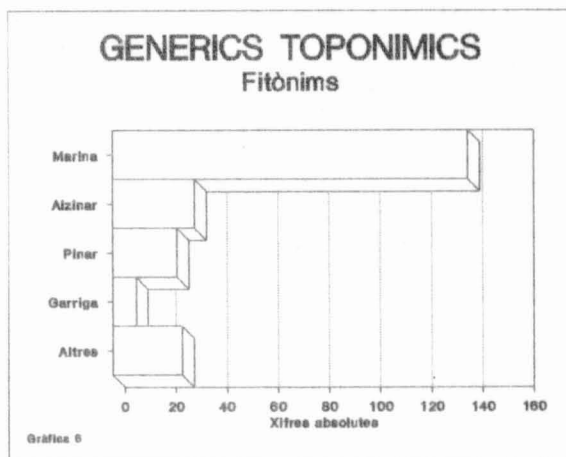
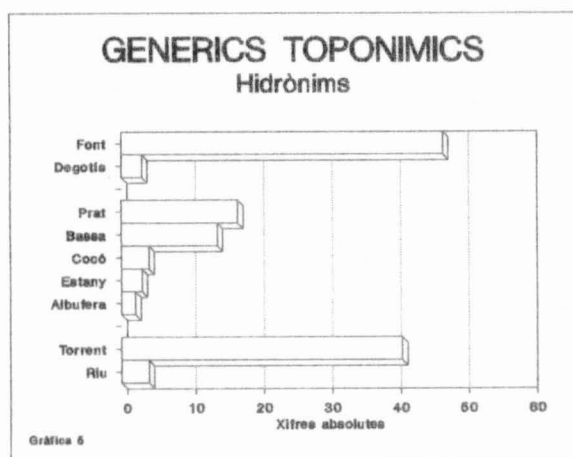
No hi ha dubte que la vegetació natural és un altre important element caracteritzador del paisatge, i com a tal, és origen d'un respectable nombre de noms de lloc. Concretament, un 10,6% dels topònims porten un genèric fitonímic. Tal volta una de les peculiaritats de la designació a Menorca de les masses vegetals és la pràctica absència del genèric bosc, que només l'hem localitzat amb la funció de determinant (Racó des Bosc), i que contrasta amb la massiva presència (vegeu gràfica núm. 6), del terme **marina** i la seva forma diminutiva **marineta** (*Prasio-Oleetum*), - ambdues sumen quasi el 60% d'aquest apartat-. També hi són presents, si bé amb molta diferència numèrica, altres apel·latius com **alzinar** -també alzinaret- (*Cyclamini-Quercetum ilicis*), amb un 13,7%; **pinar** i pinaret amb un 10,7%; i **garriga**, garrigueta i garrigol (*Cneoro-Ceratonietum*). Amb el sufix col·lectiu -ar també s'hi formen altres genèrics amb una escassa representació toponímica. Es el cas dels **ullastrar** (*Olea europaea* v. *sylvestris*), **savinar** o **sivinar** (*Juniperus phoenicea*), **revellar** (*Olea europaea* v. *oleaster*), **canyar** (*Phragmites communis*), **algar** (*Posidonia oceanica*) o **cardassar** (*Galactites*

tormentosa) entre altres. No cal explicar que resten moltíssims fitònims que no podem incloure aquí perquè no usen el genèric sinó que donen idea d'abundància mitjançant els plurals (es Pins, es Tamarells, es Llorers, es Revells, ses Sivines, ses Alzines, ets Alocs, ses Murtes, ets Arbocers,...). Apart queden també els casos en que aquest contingut semàntic és determinant (Coster des Pins, Tanca de ses Alzines, Canal dets Ullastres, Tanca de ses Mates, Mitjà de ses Argelagues, Barranc des Càrritx, Costers de sa Ruda, etc.); o els que un sol exemplar dona nom a un indret i es converteix així en fita espacial (es Pi Gros, Pi d'en Menut, es Morer, es Ciprer, sa Savina, es Tamarell, es Mató, etc.).

4. Altres.

Ben intencionadament no hem fet cap al·lusió des del principi a la zoonímia malgrat sia un altre element

descobrir una clara correspondència entre ells i els trets fonamentals de l'espai en què es situen. Així, per exemple, la presència dominant d'apel·latius referits al camp de la geomorfologia ja deixa entreveure el major impacte del relleu i els seus accidents dins aquest context insular que no pas altres com la vegetació, monòtona, de menor varietat; o la hidrografia marcada pel clima, i per tant, relativament pobra. Dos factors són els de major pes a l'hora d'explicar aquesta abassegadora majoria dels orònims: la insularitat, origen d'un important nombre de topònims, i ensembles de genèrics, articuladors dels 285,7 quilòmetres del litoral; i la intensa accidentalitat del territori, conseqüència de l'acció erosiva sobre dos sistemes prou diferenciats: la forta i alterna presència de plans i costers a la meitat nord de l'illa tot coincidint amb la zona d'afiorament del devònic, de manera que només aquests dos genèrics conjuntament suposen el 84% dels topònims inclosos a l'apartat que exclou les

referenciador del paisatge natural. Els motius són per una banda la seva relativa escassetat, al manco respecte dels anteriors; i per altra i determinant, la quasi inexistència de generació d'apel·latius topònims, si bé alguns exemples poden induir a pensar el contrari: sa Falconera, es Corpetar, sa Dragonera, es Milocar, sa Conillera,... De totes formes, cal suposar que la mobilitat de la fauna i la depredació antròpica constitueixen el factor clau per explicar les dificultats per a la seva fixació.

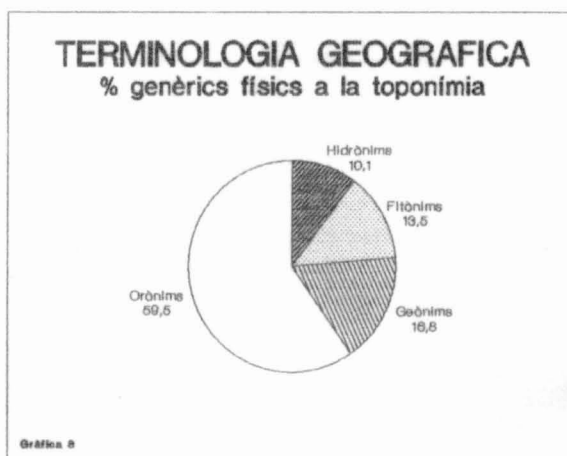
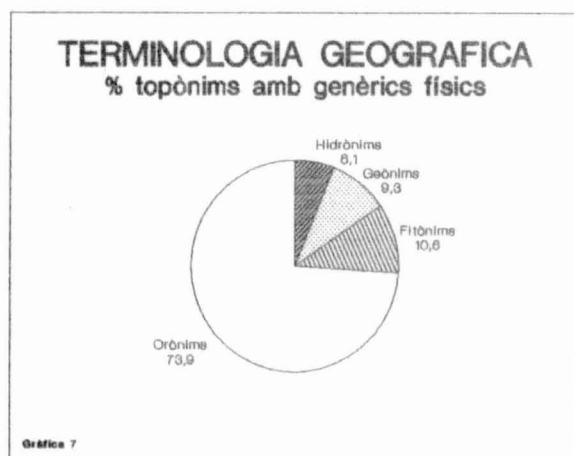
5. Menorca: l'espai geogràfic i la seva terminologia.

De l'anàlisi dels genèrics presents en els topònims menorquins i de la seva intensitat o freqüència que de manera resumida presenta la gràfica número 7, podem

formes positives i negatives. I, per altra, la relativa abundància dels grans barrancs que solquen la meitat sud formada pel miocènic. Es destacable juntament amb barranc, l'apel·latiu canal que apareix fortament escampat arreu de l'illa i es constitueix en el màxim representant de les depressions allargades quan no arriben a la magnitud del barranc.

Un altre tret diferenciador del paisatge que queda igualment reflectit a la toponímia és la magra presència del relleu positiu interior, sense cap genèric destacat, només una discreta representació de puig, pujol i serra.

Per donar una idea d'aquesta correspondència entre la realitat física i la seva nomenclatura, res millor que ordenar els termes més corrents. Són aquests, amb inclusió de les seves formes derivades i plurals: pla, punta (litoral), cova, marina, cala,

coster, canal, barranc, font, cap (litoral), torrent i platja, que conjuntament suposen el 65,6% de la toponímia que tractam. Per contra, destaquen com a rars exemplars: comellar, vall, replà, ferradura, forat, turó, esquena i cocó. Tots plegats no arriben al 0,9% de presència en el conjunt dels topònims analitzats.

Si per altre costat ens fixam amb el nombre de genèrics apareguts al marge de la seva freqüència tenim coneixement del nivell de riquesa terminològica. Respecte dels grups anteriorment classificats, si bé l'ordre no experimenta modificacions importants, sí canvien els percentatges amb una tendència a homogeneïtzar el pes de cada un dels grups com es pot apreciar a la gràfica número 8. No obstant això, és en els orònims on es localitza la major diversitat, més que res per la varietat de les formes litorals que contrasta amb la fretura de les de l'interior. Bastaria enumerar les condicions climàtiques, la manca d'aigua i la pressió humana del territori menorquí per esboçar les raons de la feble representació obtinguda per la hidronímia i la fitonímia. Però malgrat tot, i a l'espera de la corroboració d'ulteriors estudis més extensos i complets, resulta evident que a Menorca s'hi localitza una terminologia geogràfica amb prou personalitat (a falta encara d'investigar la part corresponent al paisatge humanitzat), que si bé presenta evidentment afinitats amb la de la resta de les Illes i dels Països Catalans, no deixa d'aportat elements definidors i diferenciadors de la resta de l'arxipèlag. Però l'autèntica dimensió de les aportacions d'aquest territori a la terminologia geogràfica no romandrà sencera fins que s'hagi completat amb l'estudi del territori adjacent.

6. Glossari.

Albufera: f. Llacuna litoral, en contacte més o menys regular amb la mar.

Alzinar: m. Bosc d'alzines. Comunitat vegetal, densa i ombrívola, en la qual predominen les alzines.

Arenal: m. Indret cobert d'arena.

Avenc: m. i f. Caverna que comunica amb l'exterior per un passatge de parets verticals o pròximes a la vertical, i que té la dimensió vertical major que l'horitzontal.

Bancal: m. Tros de terra plana conreable, limitada per rases, rengles d'arbres o marges. També apareix la forma augmentativa *bancalot*.

Barranc: m. Depressió fonda produïda en la terra per les aigües corrents o de pluja. També apareixen els diminutius *barranquet*, *barrancó* i *barranquell*⁴.

Bassa: f. Clot relativament poc fons, excavat en terra, on es recullen les aigües pluvials o d'altra procedència.

Bufador: m. Forat petit d'on surt aire per comunicar amb una cavitat d'un cert volum. Apareixen les formes *esbufador* i *esbrufador*.

Cala: f. Entrada que fa la mar en una costa brava i que hom aprofita per a treure i avarar les embarcacions. També hi trobam els diminutius *caleta* i *caló*.

Canal: m. Espai de terreny estret i llarguer entre dues elevacions. Equivalent en sentit i freqüència al comellar mallorquí. Apareixen les formes diminutives *canalet* i *canaló*.

Cap: m. Prologanció del terreny dins la mar (cap litoral). Extrem elevat d'una prominència (cap interior).

⁴ En els diccionaris consultats no apareix aquesta forma, si bé només apareix a la toponímia en una ocasió i com a determinant.

Castellet: m. Prominència litoral, generalment de poca extensió. És una clara metàfora que, per la seva repetida presència pot ser considerada com a genèric, malgrat cap dels diccionaris consultats l'incloguin amb aquest sentit. També apareixen les variants *castellar*, *castellàs* i *castellaret*.

Clot: m. Lloc baix voltat d'elevacions. Concavitat en la superfície d'un cos sòlid. Apareix la variant *clota*, clot gros.

Cocó: m. Clot natural obert en la roca, dins el qual es posa aigua quan plou o quan hi arriba la mar.

Codolar: m. Lloc on abunden els còdols, fragments de roca generalment petits, allisats i arrodonits per l'acció de les aigües i el rodolament.

Coll: m. Depressió a la carena d'una serralada, d'un contrafort, sovint utilitzada per a transitar d'un vessant a l'altre. Apareix el diminutiu *collet*.

Coma: f. Depressió més o menys pregon a planera en terreny de muntanya. També apareix el diminutiu *cometa*. Segons el DCVB (ALCOVER-MOLL, 1983, 3, p. 306) a Menorca *coma* ja no és paraula viva.

Comellar: m. Espai de terra ample i pregon, de sòl inclinat per la depressió del terreny, que està entre terres més elevades. La presència toponímica a Menorca és mínima.

Costa: f. Pendent d'un terreny, pla inclinat. També apareix el diminutiu *costeta*.

Coster: m. Que fa costa, rost, pendent. Apareix també el diminutiu *costeret*.

Cova: f. Caverna horitzontal, o amb una clara dominant de la dimensió horitzontal sobre la vertical.

Degotís: m. Lloc per on degota l'aigua. Apareix la variant *degotadís*.

Encletxa: f. Fissura a les roques. Clivell, crull.

Escull: m. Roca a flor d'aigua o a molt poca distància de la superfície de l'aigua. També trobam l'augmentatiu *escullot*.

Esquena: f. Part superior i convexa d'una muntanya.

Estany: f. Massa d'aigua d'extensió reduïda, acumulada en una depressió de terreny.

Falda: f. La part baixa d'una muntanya o altra elevació del terreny, allà on comença la pujada.

Font: f. Raig d'aigua que brolla de la terra. També apareixen les variants *fonteta*, *fontanella* i *fontanilla*.

Galera: f. Prominència litoral, en general de petites dimensions. Com en el cas del *castellet* el seu origen és metafòric tal com recull COROMINES (1980, IV, 284) quan diu "...en aqueixos parlars es tracta de l'aplicació translatícia a una gran penya, que s'ha comparat, al mig d'una costa brava o d'una serra penyalosa, a la silueta d'una nau que se'ns atansa amenaçadora llevant-se al mig del mar".

Garriga: f. Terreny no conrat on creixen espontàniament mates i arbusts de poca alçària. També apareixen les formes *garrigueta* i *garrigol*.

Illa: f. Porció de terra voltada d'aigua de tots costats

i més petita que un continent. Abunda també la forma diminutiva *illot*.

Llosa: f. Roca planera situada dins la mar a escassa profunditat⁶. Seca.

Macar: f. Lloc abundant de macs o petits còdols.

Mal lloc: m. Terreny accidentat, de difícil accés.

Marès: m. Indret costaner, generalment penya-segat, on abunda aquesta pedra arenosa. També anomenat sovint amb el plural *maressos*.

Marina: f. Garriga, extensió de terra inculta, generalment poblada de mates i arbusts. Zona al llarg de la costa. Abunda també la forma diminutiva *marineta*.

Mola: f. Muntanya isolada, de forma massissa, arrodonida i plana al capdamunt. També s'hi troba el diminutiu *moleta*.

Morro: m. Massa de roca o de terra prominent. Contrafort avançat i abrupte d'una muntanya.

Olla: f. Raconada rodonenca de la costa o vorera de la mar. També hi trobam el diminutiu *olleta*.

Pedra: f. Fragment de roca.

Penya: f. Gran massa de pedra en el seu estat natural. En l'ús toponímic que a Menorca se'n fa, es confon amb *penyal*, per la qual cosa cal considerar-los pràcticament sinònims⁵.

Penyal: m. Penya grossa i elevada, generalment aïllada⁷.

Pinar: m. Bosc de pins.

Pla: m. Porció de terreny que no presenta elevacions ni depressions considerables. També hi apareixen els derivats *planet*, *planell*, *planàs* i *planot*.

Plana: f. Terreny més o manco pla i elevat. També trobam la forma diminutiva *planeta*. En aquest cas la definició no s'acomoda a les que ofereixen els diccionaris⁸, que amb aquest terme es refereixen a importants extensions planes i poc elevades. No obstant, podem confirmar la mateixa accepció a topònims de la Serra de Tramuntana mallorquina.

⁵ Estranyament, cap dels diccionaris citats recull el terme amb aquest significat.

⁶ No es confirma aquí la nostra hipòtesi que s'apropa a les definicions del DCVB. (ALCOVER-MOLL, 1983) on es distingeix *penya* de *penyal*. La primera, en el sentit de tall vertical que deixa la pedra al descobert, mentre la segona faria referència a la prominència positiva. Aquests significats corroborats a la toponímia de Selva (ORDINES, 1989) són totalment oposats als descrits per Onofre RULLAN (1984) referits al terme d'Esporles i la seva rodalia.

⁷ Forma molt corrent a Mallorca segons COROMINES (1980). La seva derivació de *penya* justificaria l'ús indistint amb *penyal* que sembla produir-se a Menorca.

⁸ COROMINES (1980, VI, 580) parla de *planell* que defineix com a "pla, plana, no extensos, en terra muntanyosa". Alguns exemplars toponímics amb aquestes característiques hem detectat a altres indrets de Mallorca, però sembla que és un terme en progressiu desús i al igual que a Menorca, un terreny més o manco pla i elevat es diu plana.

Platja: f. Porció de costa de poca inclinació, formada per acumulació d'arena o per altres materials detrítics.

Port: m. Lloc de la vorera de mar o d'un riu, apte per a servir de recés a les naus i per a les operacions de tràfic i armament.

Prat: m. Aiguamoll, lloc on hi ha aigua embassada. Extensió de terra abundant d'aigua. Apareix el diminutiu *pratet*. També és corrent la forma *parat*.

Puig: m. Elevació del terreny, més o menys rosta, formant cim, que sobresurt del terreny circumdant. Muntanya.

Pujol: m. Puig petit. També apareix el diminutiu *pujolet*.

Punta: f. Punta de terra, braç de terra de poca extensió que avança dins la mar. Cap, promontori.

Racó: m. Petit espai de la mar litoral delimitat per un angle de la costa⁹. Sovinteja la versió castellanitzada *rinco* i també apareix el derivat *rinconot*.

Raconada: f. Racó de superfície gran. Abunda igualment la seva versió castellanitzada *rinconada*.

Replà: m. Tros pla i horitzontal en un terreny que fa pendent.

Riu: m. Corrent natural d'aigua, més o menys continu, que va a parar a la mar, a un llac o a un altre riu. També

apareix el diminutiu *riueta*. És evident que aquesta definició no s'adapta de ple als pocs casos toponímics descrits a Menorca, en els quals es tracta del darrer tram de torrents que en desembocar a la mar, ja per la seva major amplada, ja per la major presència d'aigua -que perdura fins i tot a l'estiu-, justificarien aquest genèric emprat pels informadors del país.

Roca: f. Massa considerable de matèria pètria, especialment la que s'alça a la superfície de la terra o de la mar¹⁰.

Seca: f. Porció de terreny, de roca, d'arena, etc. que dins la mar està a molt poca profunditat.

Serra: f. Cadena de muntanyes. Muntanya allargada i dentegada. També apareixen els derivats *serreta* i *serralada*.

Tenassa: f. Porció de roca planera, tot just coberta per l'aigua de la mar o d'un torrent.

Torrent: m. Corrent impetuós i irregular d'aigua, especialment el que es forma sobtadament per una forta ploguda.

Turó: m. Muntanya petita i no gaire abrupta.

Vall: f. Depressió allargada de la superfície terrestre recorreguda, en general, per les aigües d'un corrent fluvial.

Bibliografia

- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1983): **Diccionari català-valencià-balear**. Ed. Moll, Palma de Mallorca, 10 vols.
- ANONIM (1981): **Vocabulari geogràfic: Valor lèxic de tres diccionaris**. Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica, núm. 3, Barcelona, p 5-6.
- COROMINES, Joan (1980): **Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana**. Ed. Curial, 9 vols. Barcelona.
- Diccionaris de la llengua catalana (1985): **Diccionari de la llengua catalana**. 4a. edició, Enciclopèdia catalana, Barcelona.
- DOMINGO, Carles (1985): **Els noms de les formes del relleu**. In "Escola Catalana". Publicació de la Delegació d'Ensenyament Català d'Omnium Cultural. Any XX-XXV, Gener 1985-Juny 1990, núm.209-269, Barna.
- FABRA, Pompeu (1988): **Diccionari general de la llengua catalana**. 23a. ed., Edhasa, Barcelona.
- MOREU-REY, Enric (1982): **Els nostres noms de lloc**. Ed. Moll, Palma de Mallorca.
- ORDINES, Antoni (1989): **Els noms de lloc del terme de Selva**. Ed. Ajuntament de Selva i Conselleria Cultura, Educació i Esports del Govern Balear. Inca.
- PALOS, Benigne (1991): **Recull de terminologia muntanyenca relacionada amb l'excursionisme**. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, 60 pgs.
- RIBA, Oriol i altres (1976): **Geografia física dels Països Catalans**. Ed. Ketres, Barcelona, 223 pgs.
- RULLAN, Onofre (1984): **La toponímia del terme municipal d'Esporles i la seva rodalia**. Tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de les Illes Balears, Palma, 2vols., 298 pgs.
- TERMCAT (1990): **Bibliografia dels treballs terminològics**. Dept. de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- TERMCAT (1992): **Bibliografia dels treballs terminològics. Actualització març de 1992**. Dept. de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- TRIAS, Miquel (1985): **Glossari de terminologia espeleològica i càrstica**. In Revista "Endins", núm. 10-11, pgs. 71-76

⁹ Els diccionaris no expliciten aquest ús del terme, tot i que és tan freqüent.

¹⁰ Segons COROMINES (1980, VI, 430) amb aquest terme es designen les de mineral més erosionable (calcari, etc.), les que abunden més a les costes; mentre que s'anomenen *penya*, les basàltiques, granítiques, marmòries, les de les cingleres, etc.

LA CARTA URBANA EUROPEA, UN DOCUMENT DE 1992

Antònia Ripoll Martínez¹

RESUM: *La carta urbana europea, un document de 1992.*

Presentam una recensió comentada de la Carta Urbana Europea. En destacam l'important valor com a document que podria marcar i hauria de marcar els objectius que han de perseguir els poders locals, juntament amb els ciutadans, per millorar la qualitat de vida dels habitants de les ciutats. La Carta vol aportar els criteris bàsics per establir el que anomena «drets urbans». Els temes de què tracta són bàsicament: el transport i la mobilitat, el medi ambient urbà, el patrimoni arquitectònic, l'habitatge, la sanitat, la ciutat de cara als desfavorits i els minusvàlids, l'esport i l'oci, la cultura, la integració policultural, la salut, la participació ciutadana i el desenvolupament econòmic.

PARAULES CLAU: *Carta Urbana Europea, «drets urbans», col·lectivitat local, solidaritat, entorn, mobilitat, patrimoni arquitectònic, habitatge, desfavorits, minusvàlids, lleure, integració, participació, creixement econòmic.*

ABSTRACT: *The act european urban, a document of 1992.*

We show a commented summary of the Act European Urban. We emphasize its important value as a document. This might and should indicate the aims to be followed by the local authorities together with the citizens, to improve the quality of life of the inhabitants. The Act is intended to contribute to the basic criteria to stablish what is called 'urban rights'. Basically, the subjects that develops are: transport and mobility, urban environment, architectural patrimony, housing, health, the town focused to the handicap and disabled people, sport and leisure, culture, polycultural integration, citizen participation and economic development.

KEYWORDS: *Act European Urban, «urban rights», local collectivity, solidarity, environment, mobility, architectural patrimony, housing, disabled, duty, integration, participation, economic development.*

¹ Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears. 07071 Palma.

1. Introducció

Presentam la ressenya d'aquest document, la Carta Urbana Europea —Estrasburg, 30 de març de 1992, Resolució 234—, produït per la Conferència Permanent dels Poders Locals i Regionals d'Europa —organisme que pertany al Consell d'Europa—, per posar de relleu :

- a) l'interès que pot suscitar, de cada vegada més, el marc europeu en el qual ens movem
- b) la importància que pot tenir dins la història de l'urbanisme i de la geografia urbana
- c) el compromís que ha contret amb la tasca de millorar la qualitat de vida dels ciutadans, incidint en la no discriminació, sota cap concepte, de les persones per causa del sexe, l'edat, les minusvalies, etc.
- d) que el concepte urbà inclou la gran majoria dels europeus
- e) el seu caràcter multidisciplinari, atès que contempla temes de caràcter econòmic o polític, socials, culturals, sanitaris, psicològics, etc.

2. Índex

Pot ser interessant per al lector, en primer lloc, conèixer l'índex del document; per tant, el reproduïm tot seguit:

- A. Declaració europea sobre el dret a la ciutat.
- B. La Carta Urbana Europea.
 - 1. Context.
 - 2. La Carta —objectius, filosofia, estructura.
 - 3. La ciutat a Europa.
 - 4. Els capítols individuals.
 - 4.1. Transports i mobilitat.
 - 4.2. El medi ambient i la natura dins les ciutats.
 - 4.3. La forma física de la ciutat.
 - 4.4. El patrimoni arquitectònic de les ciutats.
 - 4.5. L'habitatge.
 - 4.6. Seguretat urbana i prevenció de la delinqüència.
 - 4.7. La ciutat de cara als desfavorits i als minusvàlids.
 - 4.8. L'esport i l'oci en el medi urbà.
 - 4.9. Ciutat i cultura.
 - 4.10. Integració multicultural.
 - 4.11. La salut a la ciutat.
 - 4.12. Participació dels ciutadans, gestió urbana i urbanisme.
 - 4.13. El desenvolupament econòmic a les ciutats.
- C. Resolucions i consells relatius a les qüestions urbanes adoptats per la CPLRE.
- D. Conferències internacionals relatives a les qüestions urbanes que hi ha hagut per iniciatives o amb la participació dels CPLRE.
- E. Resum del principi de la Carta Urbana Europea continguts dins els capítols individuals.

3. Resum del contingut

En aquest tercer apartat oferirem una síntesi dels diferents punts de què tracta la Carta, seguint-ne l'índex mateix.

A. Declaració europea sobre el dret a la ciutat

Es basa en vint punts, que representen els drets que tenen els ciutadans europeus:

- 1. La seguretat.
- 2. Un medi ambient no contaminat.
- 3. Un lloc de treball.
- 4. Un habitatge recomanable des del punt de vista sanitari, a un preu assequible, que respecti la vida privada.
- 5. Una mobilitat sense traves i un equilibri harmònic entre els transports públics, els cotxes particulars, els vianants i els ciclistes.
- 6. La salut a partir del medi ambient i dels equipaments.
- 7. L'esport i el lleure sense cap casta de discriminació.
- 8. La cultura.
- 9. La integració multicultural.
- 10. Una arquitectura i un medi físic de qualitat, que passen per la conservació i la rehabilitació assenyades.
- 11. La coexistència harmoniosa de les funcions, l'hàbitat, el treball, els desplaçaments i les activitats socials.
- 12. La participació en una gestió urbana caracteritzada per la cooperació.
- 13. El desenvolupament econòmic.
- 14. El desenvolupament sostenible i compatible amb la protecció del medi ambient.
- 15. Els béns i els serveis.
- 16. L'explotació dels recursos i les riqueses naturals d'una manera racional, en benefici de tots els ciutadans.
- 17. L'expansió personal propiciada pel context urbà.
- 18. Participar en les relacions internacionals de les ciutats.
- 19. Les estructures i els mecanismes financers que permetin a les autoritats locals trobar els recursos per poder garantir els drets de la Carta.
- 20. La igualtat dels ciutadans garantida pels poders locals.

B) La Carta Urbana Europea

El context d'aquest document és la campanya europea per al renaixement de la ciutat, organitzada pel Consell d'Europa entre 1980 i 1982 —posteriorment fou perllongada fins al 1986.

Els objectius bàsics de la campanya foren:

- millorar el medi ambient
- rehabilitar els habitatges que ja hi havia
- crear iniciatives socials i culturals a les ciutats
- promoure la participació dels ciutadans.

La campanya privilegia els aspectes qualitatius del desenvolupament urbà sobre els quantitius.

Dels objectius de la Carta es poden destacar els següents:

— servir d'eina pràctica i de referència en matèria d'urbanisme per als poders locals

— reunir els principals elements necessaris per a la redacció eventual d'una convenció de drets urbans

— establir una base per atorgar un premi internacional destinat a les ciutats adherides als principis de la Carta.

La filosofia del document gravita a l'entorn del concepte de la col·lectivitat local, a partir dels aspectes qualitatius del desenvolupament urbà i de la qualitat de la vida.

Com es pot constatar a l'índex de la Carta, el punt quatre exposa una sèrie de temes bàsics que protagonitzen el fenomen urbà. Com que són molt concrets, hem optat per oferir una síntesi de cadascun.

1. Transport i mobilitat

D'entre les consideracions, reproduïm la següent, perquè suscita unes reflexions amb un contingut molt interessant i compromès amb les actituds dels ciutadans:

«El cotxe o la ciutat? Aquesta fórmula, d'aparència simplista, reflecteix prou bé la realitat. El cotxe mata la ciutat, lentament però eficaçment. A l'horitzó del 2000 caldrà triar si serà un o l'altra: no es poden conservar els dos».

Els principis d'aquest punt són quatre:

1. Cal imperativament reduir el volum de desplaçaments i particularment l'ús del vehicle privat.

2. La mobilitat s'ha d'organitzar de manera que afavoreixi el manteniment d'una ciutat habitable i permeti que coexisteixin les diverses possibilitats de desplaçament.

3. És necessari reconquerir l'espai social del carrer.

4. És indispensable fer un esforç de formació i educació.

2. El medi ambient i la natura dins les ciutats

Després d'una breu descripció de les característiques de les ciutats actuals, que no són òptimes pel que fa a la natura, es fan unes consideracions suculentos, de les quals destacam:

«La creació de zones de conservació de la natura s'imposa més que mai, i la vegetació ha d'ocupar un lloc més important dins l'ordenació dels espais públics i dels barris. Aquests elements configuren un caràcter i una dimensió interessant a cada una de les ciutats, fan un paper decisiu en la configuració del paisatge urbà, i si manquen, la ciutat perd una part de la seva personalitat.»

Es reitera la metàfora d'anomenar «pulmons» a les zones verdes, a les quals es dona la importància gairebé fisiològica que tenen per a les ciutats els

espais verds, com també la possibilitat d'oferir experiències de contacte amb la natura als ciutadans.

Els principis d'aquest tema són:

1. Els poders públics són responsables de la gestió econòmica, coherent i racional, dels recursos naturals i energètics.

2. Els poders locals haurien d'adoptar polítiques de prevenció de la contaminació.

3. És una responsabilitat dels poders locals protegir la natura i els espais verds.

4. La protecció de la natura contribueix a desenvolupar el sentiment de pertànyer a una comunitat i l'engrescament dels ciutadans respecte d'aquesta comunitat.

3. La forma física de la ciutat

Es parteix de la idea que el paisatge urbà és el resultat d'un procés d'urbanització. La conservació i el desenvolupament d'aquest paisatge urbà, en relació amb els problemes de seguretat, de confort i d'estètica, fan un paper importat en la recerca d'un entorn urbà de qualitat.

En aquest punt s'adopten els principis següents:

1. Els centres de les ciutats s'han de salvaguardar en tant que són símbols del patrimoni europeu cultural i històric.

2. La creació i la gestió dels espais públics és una tasca integrant del desenvolupament urbà.

3. La creació arquitectònica és determinant per a la qualitat del paisatge urbà.

4. Tots els ciutadans tenen el dret a viure dins un entorn sà, segur, tranquil, agradable i que motivi, i a participar directament en la creació d'aquest.

5. La bona salut d'una ciutat passa per una repartició equilibrada de l'hàbitat i per la conservació del caràcter residencial del centre de la ciutat.

4. El patrimoni arquitectònic de les ciutats

En aquest punt es posa de rellevància la importància del patrimoni arquitectònic per a les ciutats. Es constata que, en moltes ocasions, aquest patrimoni es veu amenaçat per la ignorància, la manca de sensibilitat i degradacions de tota casta.

Els principis d'aquest tema són els següents:

1. La conservació del patrimoni urbà necessita un quadre jurídic elaborat amb cura.

2. La conservació del patrimoni urbà necessita una política de sensibilització i d'informació.

3. Són indispensables els mecanismes financers i les formes pertinents, sovint innovadors.

4. La continuïtat, i tal vegada el renaixement, d'antics oficis i tècniques especialitzades són essencials.

5. El patrimoni urbà ha de participar de la vida contemporània i s'ha d'integrar, com un element essencial, dins una planificació global.

6. El desenvolupament econòmic pot ser estimulat per la conservació del patrimoni urbà.

5. L'habitatge

L'habitatge fa un paper determinant dins la creació d'un entorn sà, segur i tranquil, agradable i motivant. Si és insuficient o inadaptat, contribueix a la inseguretat, a la violència, a la segregació, a la intolerància i al racisme.

Els principis que es plantegen en aquest cas són:

1. El ciutadà té dret a una vida privada dins la seva casa.
2. Cada persona o família té dret a un habitatge segur i salubre.
3. Els poders locals han d'assegurar la diversitat, la llibertat d'escollir i la mobilitat en matèria de domicili.
4. Els drets de les persones i les famílies que pertanyen a les classes menys afavorides no poden dependre exclusivament de l'economia de mercat.
5. Els poders locals han de vetllar perquè hi hagi la possibilitat d'adquirir un habitatge i, a la vegada, han de protegir el llogater.
6. La rehabilitació d'habitatges antics no s'ha d'efectuar en detriment del teixit social existent.

6. Seguretat urbana i prevenció de la delinqüència

La seguretat és un tema de tots. Els ciutadans no poden viure plenament el dret a la ciutat si la seva seguretat no està garantida, si no es desplaça la por a la criminalitat.

Els principis que sobre el tema es formulen són:

1. Una política coherent de seguretat i de prevenció de la delinqüència basada en la prevenció, la repressió i la solidaritat.
2. Una política local de seguretat basada sobre les estadístiques i sobre informació detallada i al dia.
3. La prevenció de la delinqüència afecta tots els membres de la ciutat.
4. Una política de seguretat urbana basada sobre una estratègica col·laboració entre la policia i la població local.
5. S'ha de posar en marxa una política local de lluita contra les toxicomanies.
6. Són dos objectius essencials la prevenció de la reincidència i la creació de solucions alternatives a les presons.
7. El suport a les víctimes és un element clau dins totes les polítiques de seguretat urbana.
8. La prevenció de la delinqüència s'ha de reconèixer com una prioritat social i s'ha de beneficiar de mitjans financers prou importants.

7. La ciutat de cara als desfavorits i als minusvàlids

L'accés lliure a tots els equipaments i totes les manifestacions de la vida social, sense distinció de sexe, edat, nacionalitat i aptituds físiques o mentals constitueix un dels drets fonamentals de tots els ciutadans.

Sovint s'obliden els grups de ciutadans que pateixen dificultats momentànies o permanents d'adaptació, com ara les dones embarassades, els infants, les persones d'edat avançada, alguns malalts i els minusvàlids.

Per a aquest tema es parteix dels punts següents:

1. La ciutat ha de ser ordenada de tal manera que tots els ciutadans puguin accedir a tots els llocs.
2. Les polítiques de suport als desfavorits i als minusvàlids han de tractar d'integrar sense sobreprotegir.
3. La col·laboració amb i entre les associacions especialitzades, representants de grups desfavorits o minoritaris, és un aspecte fonamental.
4. És important vetllar perquè els habitatges i els llocs de treball siguin adaptats a les necessitats dels desfavorits i els minusvàlids.
5. Els desplaçaments, els mitjans de comunicació i els transports públics han de ser accessibles per a tothom.

8. L'esport i l'oci en el medi urbà

Les nocions d'esport i de lleure cobreixen un ampli ventall d'activitats físiques, com ara el joc i l'expansió física, la pràctica de l'esport i la millora dels objectius esportius, el fet de batre un rècord, etc.

Els diferents conceptes corresponen a sentiments profundament arrelats en cada individu de la col·lectivitat. La concentració de la població en el medi urbà i les pressions que se'n deriven a la vegada permeten i exigeixen una infraestructura esportiva a l'abast.

L'esport és un mitjà de comunicació i d'apropament entre els individus i entre els grups. Pot ajudar, en particular als joves, a trobar una motivació i a superar un sentiment d'exclusió social. Pot contribuir a la lluita contra la marginalitat i la droga.

Cadascú té el dret de fer esport segons els seus gusts i les seves aptituds, i d'enriquir així l'existència.

Els principis, en aquest cas, són els següents:

1. Tot ciutadà té el dret de practicar activitats esportives i recreatives.
2. Els equipaments esportius han de ser segurs i ben concebuts.
3. Tot ciutadà té el dret de desenvolupar de la millor manera les seves aptituds esportives.

9. Ciutat i cultura

Els poders locals fan un paper important a l'hora de crear la infraestructura cultural, promoure-la i democratitzar-la.

L'orientació de la política cultural no pot oblidar la tradició popular pròpia de cada ciutat.

Com a principis d'aquest punt, s'adopten els que segueixen:

1. Tots els ciutadans tenen dret a la cultura.
2. El desenvolupament cultural de les ciutats contribueix a l'impuls econòmic i social.
3. Els intercanvis culturals són estrets vincles d'unió entre les persones de nacionalitats, de regions i de països diferents.
4. Una acció i una autèntica democràcia cultural impliquen una col·laboració forta entre els poders locals i els grups de base, el sector associatiu i el sector privat.
5. El pluralisme cultural pressuposa l'experimentació i la base de la innovació.
6. Una promoció raonable del turisme cultural per part dels poders locals pot tenir un efecte benèfic per a la col·lectivitat.

10. Integració multicultural

Es considera en aquest apartat que la integració multicultural és la clau d'una millora de les condicions de vida en el medi urbà de les comunitats immigrades i, simultàniament, es pot convertir en una font d'enriquiment cultural i econòmic per als municipis i per a la ciutat.

Els principis són:

1. La no discriminació és un principi fonamental de les polítiques urbanes.
2. Els poders locals han de vetllar per la participació efectiva dels immigrants a la vida pública local.
3. La política cultural i educativa dels municipis ha de ser no discriminatòria.
4. Els poders públics han de vetllar per la igualtat i l'accés al treball.
5. La integració multicultural implica la integració completa de les comunitats immigrades, des del punt de vista social i espacial.

11. La salut a la ciutat

A continuació exposam els principis d'aquest punt, que són els següents:

1. L'entorn urbà ha de ser favorable per a la bona salut de tots els ciutadans.
2. Un aprvisionament fiable i durable de béns de primera necessitat és un element de gran importància per a la salut.
3. Els poders locals han d'engrescar les institucions comunitàries en matèria de salut.
4. La salut en el medi urbà, subjecte a la importància internacional que representa, implica la coordinació de les accions municipals amb els programes internacionals.

12. Participació dels ciutadans, gestió urbana i urbanisme

Es considera que, sense democràcia local, el respecte dels drets de l'home no està garantit a les ciutats. Es tracta de reemplaçar el sistema actual d'administració vertical de les ciutats, que ha creat un entramat de serveis públics aïllats i compartimentats per les delimitacions administratives infranquejables per gestionar les diferents funcions urbanes.

Es proposen per principis els següents:

1. La participació dels ciutadans a la vida política local ha d'estar garantida per l'elecció lliure i democràtica dels representants locals.
2. La participació dels ciutadans a la vida política local ha d'estar assegurada a tots els nivells polítics i administratius.
3. Els ciutadans tenen el dret de ser consultats per als grans projectes que afecten el futur de la col·lectivitat.
4. La gestió i la planificació urbana han de respondre a un coneixement profund de les característiques i dels aspectes particulars de la ciutat.
5. Les decisions polítiques locals s'han de prendre partint d'una planificació urbana i regional dirigida per equips de professionals.
6. Les eleccions polítiques són el resultat dels processos de decisió i han de ser estimulants i aprehensibles.
7. Els poders locals han d'assegurar la participació dels joves a la vida pública local.

13. El desenvolupament econòmic a les ciutats

Les zones urbanes fan un paper important a l'economia nacional, són la base econòmica de la producció, de la distribució, dels intercanvis i del consum. El desenvolupament econòmic de la ciutat és essencial, sobretot si pot contribuir a elevar el nivell de vida dels usuaris (residents, visitants exteriors, turistes estrangers i treballadors immigrants).

El desenvolupament econòmic hauria d'anar associat al desenvolupament social, a la protecció del medi ambient i a altres mesures enfocades cap a la millora de la qualitat de vida a les zones urbanes en general.

Els principis adoptats són els que segueixen:

1. Els poders públics han d'assegurar el desenvolupament econòmic de la ciutat.
2. El desenvolupament econòmic i el desenvolupament social són indissociables.
3. Una ciutat forma part del sistema econòmic i social de la regió que constitueix el seu hinterland o àrea d'influència.
4. El creixement i el desenvolupament econòmic depenen d'una infraestructura adequada que permeti i afavoreixi aquest creixement.

5. La col·laboració entre el sector públic i el sector privat és un component important del creixement i el desenvolupament econòmic de la ciutat.

4. Conclusions

La Carta Urbana de 1992 és sense cap dubte una eina d'anàlisi, diagnosi i tractament de les ciutats europees.

Ens pot servir com a eina per fer un repàs de la ciutat en què ens movem pel que fa a cada un dels aspectes que toca. En certa manera, és com un guió per passar revista als aspectes que componen el que podríem anomenar «el món urbà».

Destacam l'objectiu que apareix a la carta referent a l'elaboració del que anomena els «drets urbans». Cal esperar que ben aviat aquesta expressió ens resultarà tan familiar com els «drets humans», força coneguts, i que, per una altra banda, no produirà tantes notícies sobre la seva violació.

No podem deixar de lamentar-nos per la poca força i eficàcia que té el Consell d'Europa per imposar criteris al seus socis. En certa manera, la tasca d'aquest organisme no és més que la d'emetre resolucions i

recomanacions, que poden ser tingudes en compte, o no, i en alguns casos, posades o no en pràctica.

Som davant un document unànim i autòpic, contrastat per les realitats quotidianes de les nostres ciutats. Molts dels problemes de què es tracta, en el nostre context urbà, no sols no es resolen, sinó que s'agregen de cada dia: ens referim a problemes ambientals, d'immigració, aculturització autòctona, etc.

Pensem que aquest document presenta un concepte totalitzador d'allò que és urbà, en el sentit que inclou l'anàlisi del medi físic, des del punt de vista de l'entorn; del medi edificat o arquitectònic que contextualitza les activitats, les necessitats i les relacions dels ciutadans; i també enceta el tema del que podríem anomenar «psicologia urbana», pel que posa de manifest sobre les necessitats d'expansionament dels ciutadans o sobre la necessitat del dret a la intimitat de l'habitatge, etc.

S'inclouen molts dels objectius que han constituït i constitueixen les reivindicacions del moviments socials urbans que es manifesten en forma d'associacions de veïns i altres col·lectius en general; en certa manera, els podríem resumir amb «el dret a viure la ciutat».

NOTES DE CONGRESSOS I ENCONTRES
NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

VII JORNADAS DE CAMPO DE GEOGRAFIA FISICA

Els dies 20, 21 i 22 de març de 1991 tingueren lloc a Mallorca les **VII Jornadas de Campo de Geografía Física**.

El responsable de l'organització de les Jornades fou el Departament de Ciències de la Terra (Geografia i Geologia) de la Universitat de les Illes Balears i n'assumiren la coordinació M. Grimalt Gelabert i A. Rodríguez-Perea, professors del centre esmentat, que comptaren amb la col·laboració de R. Rodríguez-Gomila, J. Servera Nicolau, A. Ginés Gracia, J. Ginés Gracia, M. Blázquez Salom, G. J. Perelló Coll, F. Crespi Ramis i A. Corbí Mateu.

Hi participaren devers cent vuit persones procedents d'onze departaments universitaris espanyols i d'altres entitats oficials no universitàries i professionals. Les jornades s'organitzaren amb visites als distints punts d'interès, el contingut de les quals comentam a continuació.

Serra de Tramuntana (primer dia)

L'excursió se centrà en la serra de Tramuntana. A la primera part del recorregut es féu referència als diversos sistemes aquífers del vessant meridional de la serra, fonamentals per a l'abastiment dels principals nuclis urbans de l'illa.

Una part considerable de la superfície de la serra de Mallorca és conrada mitjançant marjades, que ocupen, aproximadament, uns 167,5 km², dedicats, en bona part, a arbrat de secà. Malgrat això, a la comarca trobam zones ocupades, majoritàriament, per vegetació natural, molt diversificada.

Entre les comunitats vegetals que manifesten una major originalitat hi ha les que s'inclouen a l'anomenat «pis culminant baleàric», que ocupa l'àrea superior de la serra de Tramuntana, a nivells altitudinals superiors als 900 m. Aquesta vegetació es caracteritza pel predomini d'espècies endèmiques incloses dins l'aliança *Hypericion balearici*, que s'observaren i comentaren al vessant sud-occidental del puig Major. Igualment es pogué apreciar la vegetació rupícola balear, on tenen, també, un pes específic els endemismes inclosos a l'aliança *Brasico-Helichrysion rupestris*.

El pisos altitudinalment inferiors de la serra estan coberts per formacions boscoses d'alzinar, destruïdes en part, com a conseqüència de les pastures i les tales, i substituïdes per prats de càrritx (*Ampelodesma mauritanicum*). Els alzinars insulars corresponen a la comunitat *Cyclamini balearici-Quercetum illicis*. Aquest bosc perennifoli es caracteritza per la pobresa del pis d'arbusts i la presència de geòfites adaptades al marcat dèficit hídric estival, com també per l'aparició d'elements termòfils mediterranis.

Al puig Major es va poder apreciar l'estructura dels «pous de neu», dipòsits artificials d'emmagatzemament de neu, tipologia constructiva estesa al voltant de la part central de la serra. Com a testimonis de possibles canvis climàtics, aquests pous estan localitzats a altures en què l'actual règim de precipitacions de neu no en permetria el funcionament.

Les actuals precipitacions de neu, com també els fenòmens periglaciars desenvolupats a Mallorca durant les glaciacions quaternàries han estat considerats com els factors fonamentals en la formació de les rossegues calcàries de muntanya que s'aprecien als costats dels principals cims de la serra septentrional. Aquestes morfologies es varen descriure en el seu entorn, on es va fent un seguiment de la dinàmica que presenten.

El predomini de les litologies carbonatades afavoreix la presència d'un variat modelat càrstic, que arriba a la màxima expressió en els camps de lapiaz que constitueixen l'element fonamental del paisatge en amplis sectors de la serra. Es visitaren i s'observaren exemples d'aquesta morfologia:

El lapiaz d'alta muntanya, marcat pel predomini de les diaclasades (Kluftkarren) i amb manca de formes agudes i punxants, que s'ha lligat a l'acció del periglaciariisme pretèrit i a la innivació actual. Durant les jornades es va poder veure una de les localitzacions més típiques d'aquest lapiaz, a l'entorn del cim del puig Major.

El lapiaz de baixa altària, de formes més espectaculars, amb grans piràmides (Spitzkarren), els costats de les quals estan recorreguts per estries (Rillenkarren), canals amb forma d'embut (Rinnenkarren), graons (Trittkarren)...

Es visitaren dos exemples d'aquests camps carstificats de mitjana i baixa altària al sector de Turixant i al dels Pixarells (als voltants de Lluc).

En aquest darrer indret es recorregueren algunes de les principals depressions càrstiques de la comarca, com ara les dolines del sector de la cometa dels Morts i també part del conjunt anomenat «Terra de les Olles». Igualment es comentaren alguns dels problemes d'interpretació genètica de les formes exocàrstiques, entre elles les grans valls de la serra, com ara el clot d'Albarca (actualment obert per la xarxa fluvial) i la coma de Son Torrella —perfectament tancada—, amb unes dimensions notables (1.500 x 200 m), i en les quals es

manifesta un desenvolupat sistema d'avencs que es relacionen amb les seves fases evolutives, corresponents a diferents nivells de drenatge.

La darrera morfologia càrstica observada foren els canons, mitjançant el millor exemple insular (el torrent de Pareis).

El conjunt d'explicacions es va complementar amb referències a l'estructura de la zona central de la serra de Tramuntana.

Litoral sud-oriental (segon dia)

La segona jornada es va centrar en el sector sud-oriental de l'illa, que contrasta marcadament amb les serres septentrionals perquè presenta una major aridesa.

Encara que en aquesta zona la pluviometria no és gaire abundant, eventualment hi pot haver precipitacions de notable intensitat horària, en períodes de retorn no molt dilatats i distribuïts en funció de diversos factors, particularment l'altura sobre el nivell de la mar. Les precipitacions esmentades poden arribar a intensitats que determinen la formació d'avingudes momentànies —*flash flood*— amb puntes de cabal molt exagerades, que a la comarca visitada arribaren a valors superiors als 1.000 m³/s durant les fortes pluges caigudes el 6 de setembre de 1989.

Els mecanismes d'inundació deguts als voluminosos cabals momentanis són relativament complexos. Així, al sector de Son Xorc es va analitzar el funcionament de les riuades a la plana al·luvial de Campos, on la brusca pèrdua de pendent dels cursos i la càrrega sòlida que portaven provocaren el desenvolupament de tot un sistema de ventalls fluvials travessats per canals eventuais. Les crescudes ocasionals determinen el desbordament dels llits, fet que dóna lloc a eventuais transvasaments de cabals entre cursos, com també a la inundació de superfícies considerables. Aquests mecanismes fan especialment conflictiva l'ocupació humana de la depressió de Campos.

La morfologia dels corrents fluvials del vessant sud-oriental de Mallorca ajuda a formar riuades voluminoses, influïdes per condicionants com l'elevada densitat de drenatge (puntualment superior a 4 km/km²), el notable pendent —tant del conjunt de les conques com dels canals principals (superior a 0,05)—, la vigorositat del relleu i la forma de les conques (amb tendència a la circularitat).

En molts de casos les inundacions provocades per les torrentades es veuen afavorides per l'acció de l'home. La presència d'àrees urbanitzades a les riberes dels cursos fa que aquestes puguin patir les conseqüències d'aquest risc. Un cas d'aquesta afirmació que es va explicar és el de la ciutat de Manacor, repetidament afectada pels desbordaments del torrent de la Cabana.

Una de les característiques morfològiques de la xarxa fluvial de la part oriental de Mallorca és la presència d'albuferes de fons de cala al desembocament dels diversos cursos. Es va poder observar l'exemple de l'estany de cala Magraner, llacuna litoral sorgida a causa de les inundacions de 1989, i com a conseqüència de l'excavació de sedimentació al·luvial anterior.

L'element morfològic que defineix el litoral llevantí de l'illa és la presència de cales que poden respondre a gènesis diverses: estructural, torrencial i mixta.

Aquest mateix sector està intensament carstificat, amb la presència de cavitats d'important desenvolupament horitzontal i que mostren una gran quantitat d'espeleotemes. Es visitaren les coves del Drac i s'explicaren els mecanismes espeleogenètics d'aquest sector de l'illa. En la formació d'aquestes formes endocàrstiques hi han jugat un paper fonamental la interfície entre l'aigua subterrània continental i l'aigua marina i també els canvis de nivell de la Mediterrània.

Badies nord-orientals (tercer dia)

La tercera jornada es visitaren les badies nord-orientals de l'illa.

Un dels punts principals d'interès foren els sistemes dunars situats al litoral de la badia d'Alcúdia. Aquestes morfologies costaneres manifesten una transició, per la qual les de la meitat sud-oriental són de tipus transversal, en tant que a la part nord-occidental les crestes de les dunes es disposen paral·leles a la línia de costa. Les diferències deriven de la desigual incidència dels vents del nord.

Els litorals arenosos visitats manifesten una vegetació molt peculiar, que consisteix en diverses comunitats psamòfiles que colonitzen les dunes. La primera línia de vegetació pertany a l'aliança *Agropyro-Ammophilion arundinaceae*, que en la part més interior, ja en transició cap a les màquies interiors, presenta l'originalitat d'una coberta arbustiva amb predomini del *Juniperus oxycedrus*, en lloc del *Pinus halepensis* o de la savina (*Juniperus phoenicea*) que predominen a la major part dels sistemes dunars de la part occidental de la Mediterrània.

També foren objecte de comentari les característiques principals de la zona humida de l'albufera d'Alcúdia, on es va fer un petit itinerari. Aquesta albufera litoral és de les més importants de les Balears, i presenta un important interès biogeogràfic. Actualment és un parc natural intensament aprofitat amb finalitats d'educació ambiental.

Miquel Grimalt Gelabert i Francesca Vives Amer

I SEMINARI SOBRE EL FERROCARRIL

El Departament de Ciències de la Terra de la UIB organitzà entre el 18 i 20 de setembre de 1991 el **I Seminario sobre el Ferrocarril**, que, pensat i coordinat pel doctor Pere J. Brunet Estarrelles, i comptant amb la col·laboració de Jaume Servera Nicolau, que actuava com a secretari, i d'entitats com la Conselleria de Treball i Transports del Govern Balear, la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, Ibatur, el Col·legi Oficial d'Enginyers, els FC de Sóller, els FC de Mallorca-Feve, Sa Nostra i els ajuntaments de Sóller i Inca, aconseguí reunir a Palma un bon grapat de professionals i especialistes en la matèria per debatre els aspectes més rellevants del que el transport ferroviari significa a hores d'ara a l'Estat espanyol. El Seminari tingué un marcat caràcter interdisciplinari, ja que els conferenciants provenien d'àmbits implicats en el transport ferroviari molt distints: la geografia, l'enginyeria, la sociologia, la política o l'urbanisme, la qual cosa esperonà l'interès del nombrós públic assistent i féu dels debats un fòrum de discussió força viu i profitós.

Els conferenciants emmarcaren el tema del transport ferroviari des d'enfocaments molt distints. El dimecres dia 18 intervingueren: Pere J. Brunet (UIB), que parlà del paper jugat pel ferrocarril en el disseny del model de transport de l'Estat espanyol, fent especial esment del debat actual a l'entorn dels projectes d'integració de la xarxa ferroviària espanyola a l'europea; Rafael Izquierdo (Universitat Politècnica de Madrid), que, per la seva banda, explicà la política de transports de la Comunitat Europea en relació amb el sistema ferroviari; Jorge Hernando (Consultrans), que parlà dels mitjans de transport col·lectius i de la funció del ferrocarril dins aquests mitjans. Finalment intervingué Andrés López Pita (Universitat Politècnica de Catalunya), que explicà la xarxa ferroviària prevista per als trens d'alta velocitat que aviat travessaran Europa i els avantatges que comportarà per als estats comunitaris per la reducció del temps de viatge i la distància relativa que el fet implica.

El dijous dia 19 Rafael Giménez i Capdevilla (Institut Català per al Desenvolupament del Transport) situà la seva intervenció en el marc autonòmic de l'Estat espanyol, i destacà el paper de la gestió autonòmica en matèria de transports d'aquelles comunitats que ja tenen competències transferides, com també els resultats econòmics dels ferrocarrils autonòmics i el paper de Renfe en l'explotació de la xarxa estatal. Per la seva banda, els directors del Ferrocarril de Sóller, Rafael Sierra, i dels Ferrocarrils de Mallorca, Tomàs Morell, centraren la seva conferència en l'àmbit insular, i exposaren la situació actual del transport ferroviari a Mallorca, mentre que el director general de la Conselleria de Treball i Transports del Govern Balear explicà com es veu el tema del ferrocarril des de la perspectiva político-administrativa del Govern Balear. Finalment, Lorenzo López Trigal (Universitat de Lleó), en primer lloc, dissertà sobre el futur del transport ferroviari dins una societat cada vegada més urbanitzada, de major mobilitat i més motoritzada com ara l'espanyola i, en segon lloc, resumí i comentà les comunicacions que des de molt distints punts de la geografia espanyola havien estat enviades a aquesta ponència.

El Seminari finalitzà el divendres dia 20 amb una excursió en tren per Mallorca, que serví per contactar una mica més amb la realitat del transport ferroviari a l'illa.

Joana M. Petrus Bey
Dept. de Ciències de la Terra. UIB

VIII JORNADAS DE CAMPO DE GEOGRAFÍA FÍSICA (SANTIAGO DE COMPOSTELA)

Durant els dies 23, 24 i 25 de juny de 1992 varen tenir lloc les **VIII Jornadas de Campo de Geografía Física** (AGE), que es varen fer a Galícia. L'organització va córrer a càrrec del Departament de Geografia de la Universitat de Santiago de Compostela. La coordinació de les jornades la dugué a terme Rafael Rodríguez Martínez-Conde, i en la preparació dels diferents centres d'interès hi participaren Luis Guitián Rivera, Augusto Pérez Alberti i Elena de Uña Álvarez.

Hi hagué una participació de cinquanta-dues persones; entre els inscrits hi havia, com a representants del Departament de Ciències de la Terra de la UIB: A. Rodríguez-Perea, J. Servera Nicolau, F. Antich Adrover, A. T. Castell Massot, E. Macías, T. Ferrer Molina, J. Rosselló Mas i F. Vives Amer.

Les jornades es desenvoluparen a partir d'un itinerari la base del qual eren distints centres d'interès, que al llarg dels tres dies ens permeteren recórrer gairebé les quatre províncies gallegues, parant especial esment a les qüestions estructurals, geomorfològiques i de vegetació.

Centres d'interès de la jornada del dia 23

El primer dia el recorregut es va centrar en el sector nord-est del massís de Manzaneda, situat dins la serra de Queixa, a la província d'Ourense.

Al paisatge muntanyenc vàrem poder veure la complexa glacera As Lamas-Manzaneda i, en especial, els dipòsits glaciaris As Lamas-Prada. Aquesta glacera era situada entre els 1.600 i 1.000 metres d'altitud i es va formar per la conjunció de dues valls que ofereixen una clara morfologia en «U». Per una altra part, totes les morfologies típiques del modelat glaciari hi són presents, des dels circs a les capçaleres i els dipòsits de tills al llarg de tota la vall fins als conjunts morrènics frontals de les llengües, la qual cosa donà especial interès a la visita.

En el mateix entorn es pogué observar la formació de torberes, en petits sectors deprimits que tenien un drenatge difícil a conseqüència dels efectes del modelat glaciari mateix.

Respecte de la vegetació del sector, cal destacar que ha estat molt castigada per la romputa de terres que s'ha fet a causa del conreu i de la crema per a les pastures, per la qual cosa ha sofert fortes transformacions. La presència de rouredes de *Quercus robur*, entre altres tàxons, al vessant occidental del massís constitueix un testimoni relíct del seu caràcter atlàntic i, per tant, del domini eurosiberià. No obstant això, la destrucció d'aquestes rouredes, que tendeixen a ser substituïts per boscs de roure reboll, *Quercus pyrenaica*, i d'alzinars, *Quercus rotundifolia*, com a formacions climàtiques, mostren l'ambigüitat biogeogràfica del sector i el predomini actual d'un caràcter més mediterrani continental. En aquest sentit, la presència del conreu de vinyes és un indicador clar del progressiu canvi cap a les condicions mediterrànies.

Com a conseqüència de processos heretats d'alteració i fractura dels materials granítics del massís de Manzaneda i especialment de la serra de Queixa, vàrem poder observar en una àrea del nord-oest de la serralada unes espectaculars formes granítics. Aquestes formes, com a resultat de l'alteració i exhumació d'un antic al·lèol, donen lloc a doms, nubbins, tors, castelletes (*castle kopje*), dorsos de balena, com també a petites «pedres cavalleres» i microformes del tipus gnamma i estries.

Centres d'interès de la jornada del dia 24

La segona jornada de treball es va centrar en el sector central oriental de Galícia, més concretament a la serra do Courel i a l'àrea de Becerreá. Fruit de la complexa evolució geomorfològica a què han donat lloc la varietat litològica i els processos morfoclimàtics, aquest sector destaca tant per la varietat de formes que presenta, com per les seves peculiars característiques biogeogràfiques. Respecte del clima, hem de dir que el sector roman a la zona de transició entre el domini atlàntic i la zona que presenta trets clarament mediterranis, la qual cosa es reflecteix clarament a la vegetació.

La presència de pissarres i esquists alternant amb calcàries a la serra do Courel ha afavorit la gènesi de formes i processos contrastats. Així doncs, a O Courel, encara que les morfologies de modelat glaciari no hi són clarament representades, sí que ho són els dipòsits d'origen periglaciari, presents des dels 1.400 fins als 400-500 m. En aquest interval altitudinal hi ha fonamentalment esllavissades estratificades, colades de gelifluxió i colades de blocs que, en general, van associades entre si.

Pel que fa als aspectes biogeogràfics, la serra do Courel es configura com un espai de transició entre el món eurosiberià de les terres de O Cebreiro i la mediterrània vall del Sil. Aquesta transformació sud nord que es manifesta per l'increment gradual de les espècies atlàntiques i la corresponent disminució de les mediterrànies, té —a la serra esmentada— el punt de ruptura sobre els 1.000-1.100 m. Això permet establir precisament en aquest punt la frontera entre els dos dominis. A partir d'aquesta alçària, i cap a les zones més elevades de la serra, hi podem localitzar els boscs caducifolis de roures, fagedes, bedolls i teixos que, a alçàries inferiors, tan

sols sobreviuen en indrets amb unes condicions excepcionals. Per davall dels 400 m d'alçària, on predomina el món mesomediterrani i on la litologia és calcària, és freqüent trobar la presència de l'alzinar, amb les varietats de *Quercus rotundifolia*, i les sureres, *Quercus suber*. La franja intermèdia, entre els 400 i els 1.000 m, on s'estén el pis supramediterrani, es caracteritza per la presència del *Quercus pyrenaica*.

Centres d'interès de la jornada del dia 25

La tercera jornada comportà un canvi de sector, i l'atenció se centrà en la part occidental de Galícia.

En el trajecte Lugo-Santiago es va fer esment a la morfologia d'un paisatge que transcorre sobre una superfície d'erosió inframiocènica, i que implica el trànsit de la Galícia sedimentària (oriental) a la Galícia cristal·lina, amb un paisatge hercinià (occidental).

Una vegada arribats al sector litoral de la ria de Muros e Noia, s'obté una visió de conjunt sobre els dominis estructurals i les unitats morfoestructurals que composen el complex de roques ígnies del pre-cambrià-cambrià de Noia, i les del Grup de Lage, de domini migmatític i roques granítiques d'edat pre-cambriana-siluriana.

Finalment, i com a darrer centre d'interès visitat, cal esmentar les macroformes i microformes observades a l'inselberg del Monte Louro. Aquestes es desenvolupen com a conseqüència de l'evolució d'un massís granític, on, entre d'altres formes, destaquen uns magnífics exemples de formacions de *tafoni*.

Amb motiu de les jornades es va editar un volum que conté les explicacions dels centres d'interès visitats, i al qual remetem a aquells que estiguin interessats en el tema, ja que hi podran fer qualsevol consulta: R. Rodríguez Martínez-Conde (coord.) (1992): *Guía de Campo de las VIII Jornadas de Campo de Geografía Física*. (AGE). Departamento de Xeografía, Universidade de Santiago de Compostela. 115 pàgines.

Jaume Servera Nicolau

IVth. WORLD CONGRESS OF THE RSAI

Palma, del 26 al 29 de maig de 1992

Entre els dies 26 i 29 del mes de maig passat, tingué lloc a Palma el IVth. World Congress of the RSAI (IV Congrés Mundial de l'Associació Internacional de Ciència Regional). La periodicitat del congrés és quadriennal i el proper tindrà lloc al Japó.

En foren coorganitzadors l'Associació Espanyola de Ciència Regional (AECR) i els departaments de Ciències de la Terra i d'Economia i Empresa de la Universitat de les Illes Balears. Eren els patrocinadors dels Congrés la Conselleria d'Economia i Hisenda del Govern Balear, el Consell Insular de Mallorca, l'Ajuntament de Palma, la Direcció General d'Investigació Científica i Tècnica del Ministeri d'Educació, la Comissió del Vè. Centenari a les Illes Balears, com també les entitats financeres Banca March i Caixa de Balears, «Sa Nostra».

El nombre de participants superà els dos-cents setanta, amb representacions d'arreu dels cinc continents. les de l'Estat espanyol, Itàlia, Suècia, el Japó, Portugal, els EUA, la Gran Bretanya i Finlàndia.

La sessió d'obertura anà a càrrec del president del Consell Insular de Mallorca, Hble. Sr. Joan Verger; el vice-rector de la UIB, Il·lustríssim Sr. Climent Picornell; el president de la RSAI, professor Peter Nijkamp; i el president i el secretari de l'AECR, professors Roberto Velasco i Joan Ramon Cuadrado.

Les sessions de treball es desenvoluparen en cinc ponències principals —«Ciència regional (CR) i integració econòmica i polítiques regionals», «CR i noves infraestructures de transports», «CR i noves tecnologies», «CR i economies insulars i d'àrees frontereres» i «CR i desenvolupament ecològicament suportable»— i dotze més d'abast més particular —en les quals es treballaren des del paper de les petites i mitjanes empreses en el desenvolupament regional fins a les tècniques i els models d'anàlisi locacional i regional.

La xifra total de comunicacions presentades i discutides al llarg del Congrés en les diferents ponències passà de llarg les cent setanta, i destaquen en aquest sentit les que es dedicaren a «CR i integració econòmica» (presidides pels professors Roberto Velasco i Joan Ramon Cuadrado, de l'Estat espanyol; i Luis Suárez, dels EUA), «CR i noves infraestructures de transports» (dirigida pel professor Roger Vickerman, del Regne Unit), «CR i economies insulars i d'àrees frontereres» (presidida pels professors H. Coccossis, de Grècia; R. Ratti, de Suïssa; i Pere A. Salvà, del Dept. de Ciències de la Terra de la UIB), «CR i turisme i oci» (amb els professors de la UIB Pere A. Salvà i Eugeni Aguiló com a presidents), «CR i revitalització urbana» (sota la direcció dels professors Paul C. Cheshire i John Parr, del Regne Unit; i E. Fregonara, d'Itàlia) i «Models de localització a la CR» (el president de la qual fou el professor John Current, dels EUA).

Els treballs d'aquest IV Congrés foren intensos i de gran interès, i la cloenda del 29 de maig anà a càrrec dels professors Joan Ramon Cuadrado i Lay J. Gibson (dels EUA i nou president electe de la RSAI). Ambdós, sota el títol comú «Ideas for the Future», glossaren les aportacions del Congrés que conclouia i presentaren les tasques d'investigació que es preveuen com a reptes per als anys propers en el camp de la ciència regional.

T. Albert Artigues

Departament de Ciències de la Terra. UIB

JORNADES A MENORCA

El Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears va organitzar, la primera setmana del mes de maig de 1992, un viatge a l'illa de Menorca en el qual un grup d'estudiants de quart curs de Geografia feren diverses pràctiques geomorfològiques de camp dirigides pel professor A. Rodríguez i amb la col·laboració dels professors M. Grimalt i J. Servera. El grup es va traslladar al municipi de Ferreries, més concretament al lloc de Santa Cecília.

La zona objecte d'estudi es va dividir en cinc sectors, que es varen distribuir entre els alumnes. Una primera sortida va servir per reconèixer i delimitar cada àrea, i a partir d'aquí, la tasca consistí a fer sortides de camp, que es varen completar amb l'ajut de la fotografia aèria. La cartografia emprada fou la d'1:5.000 i 1:25.000.

El desplaçament es va aprofitar per visitar distints punts d'interès relacionats amb l'assignatura, com ara Favàritx, cala Morell i el barranc d'Algendar.

Campament de Geomorfologia a Menorca
Joan Rosselló i Eva Macías

II REUNIÓN NACIONAL DE GEOMORFOLOGÍA

Del 23 al 25 de setembre de 1992 tingué lloc a Múrcia la **II Reunión Nacional de Geomorfología**, organitzada per l'Àrea de Geografia Física de la Universitat de Múrcia i la Sociedad Española de Geomorfología. La reunió es va desenvolupar al llarg d'un dia i mig dedicats a sessions científiques, i la resta de temps es va distribuir en dues sortides de camp. A la reunió hi assistiren un total de dues-centes vuit persones, es presentaren i debateren un total de cinquanta-nou comunicacions i vint-i-sis treballs, exposats en forma de plafons.

Va impartir la conferència inaugural, titulada «El concepto de geomorfología aplicada. Ejemplos de Colombia, Indonesia y Thailandia», el professor Herman Th. Verstappen.

Les sessions científiques es desenvoluparen a l'entorn dels dotze blocs temàtics següents:

Erosió de sòls. (Moderada pel professor M. Gutiérrez Elorza i el professor J. Thornes.)

Geomorfologia i sòls. (Moderada pel doctor F. Díaz del Olmo.)

Morfologia glacial i periglacial. (Moderada pel professor J. de Pedraza.)

Modelat litoral. (Moderada per la doctora P. Fumanal.)

Morfologia fluvial. (Moderada pel doctor J. M. García Ruiz.)

Vessants. (Moderada pel doctor J. Corominas Dulcet.)

Litologia i modelat. (Moderada pel doctor J. J. Duran Valsero.)

Anàlisi espacial, cartografia i SIG. (Moderada pel doctor M. Herrero Martín.)

Models. (Moderada pel doctor F. Gallart.)

Neotectònica. (Moderada pel professor L. Palli Buso.)

Sessió tècnica. Consistí en la presentació de diversos sistemes de transmissió de dades de camp i prototipus de sensor d'humitat (doctor Sebastià Vidal Pezzi).

La Universitat de les Illes Balears presentà dos plafons: «Dinámica superficial de los canchales calcáreos del Puig Major (Mallorca)», presentat per A. Rodríguez-Perea, M. Grimalt Gelabert i J. Servera Nicolau, i «Procesos de colmatación en una albufera litoral (Cala Magraner, Mallorca)», presentat per M. Grimalt Gelabert, A. Rodríguez-Perea, R. Rodríguez-Gomila, J. Servera Nicolau i J. Fornós Astó.

La primera jornada de camp va tenir lloc el dia 24 horabaixa, durant aquesta jornada es varen visitar les conques neògenes quaternàries semiàrides de Mula i Guadalentín. S'analitzaren les característiques estructurals i geomorfològiques de les dues conques, fent especial esment, en primer lloc, a l'evolució neògena i les

seqüències de gradació i dissecció quaternària; en segon lloc, a la geometria i la sedimentologia dels dipòsits fluviopalustres quaternaris, com també a les formacions travertíniques, l'hidrotermalisme i els estudis experimentals sobre processos d'erosió a la conca de Mula; i, finalment, a la gènesi i l'evolució, la geomorfologia tectònica i neotectònica i les fases deposicionals en la construcció dels cons al·luvials quaternaris de la depressió del Guadalentín.

El darrer dia de la reunió va tenir lloc la segona sortida de camp. Aquesta es va fer pel litoral meridional d'Alacant i l'est de Múrcia, on s'estudiaren les característiques geomorfològiques i neotectòniques del Campo de Cartagena i la gènesi i l'evolució del Mar Menor, juntament amb la Manga, prestant una atenció especial als processos volcànics del sector.

Les actes de la reunió s'han publicat en dos volums, als quals remetem aquelles persones que estiguin interessades per aquest tema, ja que hi poden fer qualsevol consulta: Editors: F. López Bermúdez, C. Conesa García, M. A. Romero Díaz (1992): *Estudios de Geomorfología en España. Actas de la II Reunión Nacional de Geomorfología*. Área de Geografía Física de la Universidad de Murcia. Sociedad Española de Geomorfología. Murcia. 816 pàgines.

Jaume Servera Nicolau

CAMPAMENT DE GEOLOGIA I GEOMORFOLOGIA ALS ALPS

El mes de juliol passat, entre els dies 1 i 7, tingué lloc un campament als Alps suïssos, francesos i italians.

Aquesta sortida fou organitzada per la Facultat de Geologia de la Universitat Central de Barcelona, sota la coordinació dels professors J. Sabat i J. M. Vilaplana. Estava destinada als alumnes de Geologia Estructural i Geomorfologia, als quals s'afegiren els professors A. Rodríguez Perea, Pere J. Brunet Estarells i Jaume Servera Nicolau, i estudiants de Geomorfologia del Departament de Ciències de la Terra de la Universitat de les Illes Balears.

L'objectiu del viatge presentava una vessant doble: d'una part, es volia reconèixer l'estructura dels Alps, i de l'altra, la morfologia glaciària i l'evolució dinàmica.

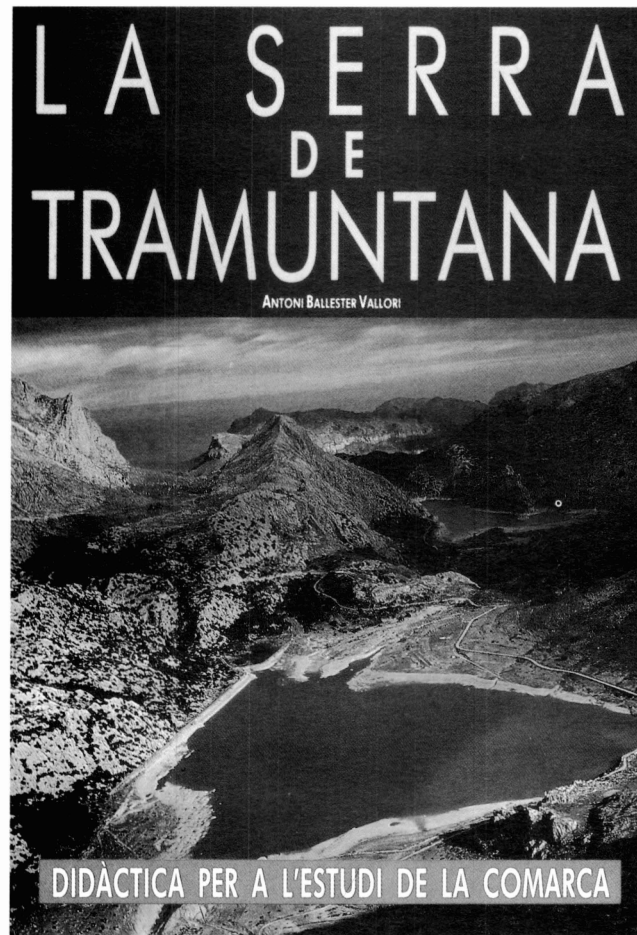
Els punts d'interès es localitzaren bàsicament als voltants de la vall del riu Roine, abans d'arribar al llac Léman, i la seva capçalera a la glacera de Gletsch. Quant a la geologia estructural, s'analitzaren les unitats bàsiques que formen els Alps, la seva disposició i les deformacions sofertes durant l'orogènia herciniana i alpina.

Pel que fa a la geomorfologia, les explicacions se centraren bàsicament en el modelat i l'estratigrafia glaciària produïda durant el quaternari. En aquest apartat, també s'observaren mesures per prevenir allaus de neu i esllavissaments de terres. Es varen visitar les geleres de Saas Fee i Allainh, Cristalina i Val Torta, i la de Gletsch.

La travessa dels Alps es va completar accedint a la vall del Po pel Simple Pass.

Jerònia Ramon Molines

BALLESTER VALLORI, Antoni (1991): *La Serra de Tramuntana. Didàctica per a l'estudi de la comarca*, Consell Insular de Mallorca, Palma, 181 pàgines.

No hi ha res millor per a l'al·lot o l'al·lota que tot just acaba de començar el seu llarg aprenentatge que fer-lo o fer-la participar del conceptes i les realitats que trobarà dintre el món de les ciències socials i naturals. Per això el llibre que es presenta, *La Serra de Tramuntana. Didàctica per a l'estudi de la comarca*, que ha estat recentment editat pel Consell Insular de Mallorca, és una porta que obri camí a l'escassetat didàctica que pateix la nostra illa.

L'autor, Antoni Ballester Vallori, és un mestre jove nascut a Bunyola, amb vocació d'ensenyar als alumnes i aprendre al mateix temps d'ells; gràcies a això el llibre es fa realitat, ja que l'autor ha experimentat durant diversos anys les propostes didàctiques que exposa. El llibre, que ofereix un estudi minuciós de la comarca de la serra de Tramuntana i en presenta una visió de conjunt, està destinat a mestres i altres educadors, i orientat als cicles mitjà i superior de l'EGB, si bé és fàcil d'adaptar a altres nivells d'ensenyament.

L'obra s'estructura en dues parts: una primera part on s'exposen als mestres els continguts que són els futurs temes d'estudi, com ara: situació, relleu, clima, sòls, vegetació, població, demografia històrica, agricultura i ramaderia i indústria. Cada un d'aquests temes és desglossat i analitzat des de diversos aspectes.

A la segona part del llibre, l'autor presenta un ampli ventall de recursos didàctics i tècniques. Per a cada tema d'estudi, ofereix una programació, on exposa els objectius (generals, específics i operatius) que es pretenen, els continguts, les activitats i les experiències, la bibliografia i, finalment, el temps orientatiu.

En el desenvolupament de la programació s'utilitzen diverses tècniques que motiven l'alumne i ajuden al treball en equip, com ara gràfics, quadres sinòptics, mapes, comentaris de text, maquetes, dibuixos, àudio-visuals, experiments, sortides de camp, itineraris de muntanya...

Només ens resta agrair a Antoni Ballester la seva tasca en el món de l'ensenyament, i desitjar que aquesta obra serà el principi d'altres estudis de les nostres comarques.

Maria Àngels Ferragut Muñoz

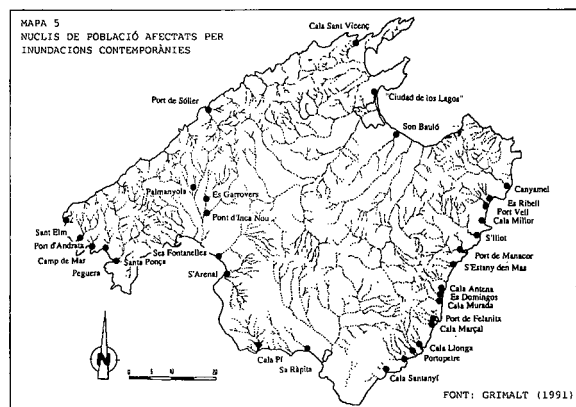
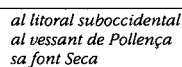
El llibre que tot seguit comentam tracta de les inundacions a l'illa de Mallorca. El punt de partida de la publicació és la tesi doctoral de l'autor, Miquel Grimalt, la qual, amb el mateix títol, fou llegida al juny de 1989. L'esmentada tesi de doctorat, en el moment en què es va llegir, implicava encetar una temàtica nova dins la geografia illenca, atès que el risc geogràfic no havia estat objecte de treballs anteriors, tret de l'anàlisi d'esdeveniments particulars.

El treball s'estructura en tres grans blocs. El primer fa un repàs de la incidència dels fenòmens naturals perillosos a l'àmbit de

El segon bloc es refereix al cas concret de les inundacions, de les quals s'estableix la classificació tipològica. Es demostra que la seva incidència s'ha incrementat a mesura que l'ocupació humana del territori es fa més intensa, particularment pel procés de progressiva urbanització dels espais litorals.

La màxima probabilitat de precipitacions de gran intensitat horària es localitza a la serra de Tramuntana, encara que s'identifiquen altres àrees crítiques a les serres de Llevant i a la part central de l'illa.

Finalment, cal agrair la constància i l'esforç de Miquel Grimalt Gelabert a l'hora de dur a terme la seva tasca.

ÍNDXS
NÚM. 40, 41, 42, 43

Treballs de Geografia, 40

Índex

L'ensenyament de la geografia i els geògrafs mallorquins del segle XIX

Miquel Company Florit

7

El mapa de Mallorca d'Antoni Despuig

Climent Picornell, Joana M. Seguí, Antoni Ginard

23

La informática en la enseñanza. Un modelo general aplicado a un tema geográfico

J. C. Agustín Bonaga, S. Escolano Utrilla

41

Precipitacions màximes diàries a la serra de Tramuntana, Mallorca

Miquel Grimalt Gelabert

51

Evolució i distribució recent del nombre de caçadors a les Balears

R. Aguilar, J. Mayol

61

Els estudis urbans a Palma a través de 100 anys d'història de la ciutat

Gabriel Alemany i Morell

67

La normativa urbanística legal com a instrument d'ordenació del territori: les normes subsidiàries d'Esporles

Onofre Rullan i Salamanca

81

La dinámica espacial del desarrollo turístico: el caso de Baleares

Joana M. Petrus Bey

89

Notes

Un mapa de part de l'illa de Mallorca de l'any 1594 (circa)

Ramon Díaz, Antoni Ginard, Climent Picornell, Onofre Rullan, Joana M. Seguí

112

Relacions i notícies

119

Treballs de Geografia, 41

Índex

Repartiment de les precipitacions màximes a Mallorca

Miquel Grimalt Gelabert

7

Característiques morfomètriques dels principals estanys de l'Albufera de Mallorca

A. Martínez Taberner, A. Díez, V. Forteza, G. Ramon, A. Sastre, M. A. Soberats,
M. Socias, F. S. Tebar, J. Xamena

19

Distribución geográfica de la vegetación de matorral en la zona occidental de Mallorca

C. García Plé, M. Morey

33

Aproximació a la situació d'un producte agrari de les Balears: el formatge

Antònia Ripoll Martínez

47

L'abastament d'aigua a Palma durant el segle XIX

Antoni Ginard Bujosa

59

El tema de la mobilitat espacial dins d'un projecte interdisciplinar d'investigació per a BUP. El transport col·lectiu interurbà per carretera a Mallorca (1980)

Pere J. Brunet Estarellas

73

Competencias espaciales entre agricultura y turismo

Pere A. Salvà i Tomàs

81

El transporte discrecional y la incidencia del turismo en Baleares

Joana Maria Seguí Pons

93

El comportament municipal de l'oferta de places turístiques a Mallorca entre 1965 i 1985

Onofre Rullan i Salamanca

99

Notes de congressos i Notes bibliogràfiques

107

Treballs de Geografia, 42

Índex

Cabals màxims al Llevant i Migjorn de Mallorca durant les revingudes del setembre de 1989

Miquel Grimalt Gelabert, Antoni Rodríguez-Perea

7

Les inundacions històriques de Sa Riera

Miquel Grimalt Gelabert

19

Un plànol de Palma de l'any 1613 *circa*

Climent Picornell, Joana-Maria Seguí, Antoni Ginard, Josep Morata

27

La revitalització del món rural i el Consell d'Europa

Antònia Ripoll Martínez

35

El mapa de marjades de la serra de Tramuntana de Mallorca

Miquel Grimalt Gelabert, Macià Blázquez Salom

43

La red ferroviaria de Mallorca y su incidencia en el desarrollo insular

Pere J. Brunet Estarells

49

Aplicació metodològica de l'Índex d'accessibilitat al transport públic urbà a la ciutat de Palma

Joana-Maria Seguí

57

Els barris de Palma i la xarxa municipal de transport col·lectiu urbà: un Índex d'accessibilitat

Joana-Maria Seguí, Antònia Ripoll Martínez

77

La població postturística de Mallorca (1970-1986) dins el marc d'una nova comarcalització

Jaume Binimelis Sebastian, Amadeu Corbí Mateu

89

Evolució dels centres mitjans ponderats de població i habitatge a Mallorca (1950-1986)

Pere J. Brunet Estarells

109

La previsió del sol a Mallorca: una variable condicionada pel turisme i la segona residència

Onofre Rullan Salamanca

117

Turismo, medio ambiente y ordenación del territorio en las islas Baleares

Pere A. Salvà Tomàs

127

Notes de congressos i encontres

Notes bibliogràfiques

137

Treballs de Geografia, 43

Índex

ELS SISTEMES D'INFORMACIÓ GEOGRÀFICA, LA INFORMÀTICA I LA GEOGRAFIA

Els sistemes d'informació geogràfica, la informàtica i la geografia

Nota de la revista *Treballs de Geografia*

9

Els sistemes d'informació geogràfica: situació actual i perspectives de futur

David Rhind

11

L'aplicació dels sistemes d'informació geogràfica al planejament municipal: possibilitats, problemes i perspectives

Henk F. L. Ottens, Jaap Harts

23

Algunes reflexions sobre la funció de la informàtica a la geografia: experiències a l'ensenyament i la investigació

Michel Vigoroux

33

TURISME I TERRITORI A L'ESTAT ESPANYOL

Turisme i territori a l'estat espanyol

Nota de la revista *Treballs de Geografia*

41

Turismo y territorio en España

Jaume Binimelis

42

Turisme i territori a les illes Balears

Climent Picornell

43

El auge de la promoción inmobiliaria en la franja litoral alicantina y sus efectos en la reestructuración de la oferta

J. Fernando Vera Rebollo

49

Las perspectivas de futuro del turismo andaluz: problemas territoriales y funcionales

Manuel Marchena Gómez

59

Els centres d'interès turístic nacional, el cas de Balears

Antònia Ripoll Martínez

71

Especialització turístico-residencial i ocupació urbana al litoral de Tarragona

Salvador Anton i Clavé

83

La demanda turística en Cantabria durante el verano de 1990

Alberto Luis Gómez, Jesús Sanz Paz

95

La génesis de las actividades de ocio en Cantabria. Estudio del caso de Comillas

Carmen Gil de Arriba

111

Los balnearios montañoses. Salud, ocio y negocio (1826-1936)

Ma. Azucena San Pedro Martínez

119

**Les conséquences du développement touristique sur la gestion et l'aménagement de l'espace insulaire
des Baléares (Espagne)**

Pere A. Salvà Tomàs

127

Aproximación histórica al estudio de la geografía del ocio

Alfonso Guijarro Fernández

133

La evaluación de los recursos turísticos: el caso del canal de Castilla

Francisco Leno Cerro

135

TERCER BLOC

La zona norte de Formentera: valores ambientales y posibilidades para el desarrollo

J. A. Casas, M. Morey y M. Bover

139

La comarcalització de les terres catalanes

Marc-Aureli Vila

151

Composició del trànsit de les carreteres mallorquines (1890-1988) per tipus de vehicles

Pere Brunet Estarelles

161

NOTES DE CONGRESSOS / NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

167

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Per a subscriure-us emplenau aquesta butlleta i retornau-la a:
TREBALLS DE GEOGRAFIA
Servei de Publicacions i Intercanvi Científic
Universitat de les Illes Balears
Telèfon: 17 30 00 / 01
Telefax: 75 80 61
Palma (Balears)

Preu de la subscripció: 1.500 ptes.
Les despeses de tramitació van a part.

Nom
Institució
Càrrec
Adreça
Població
País Telèfon

Enviaieu-me la revista a partir del número

(data i signatura)

(A la part posterior de la butlleta hi ha de figurar aquesta adreça) *

TREBALLS DE GEOGRAFIA
Servei de Publicacions i Intercanvi Científic
Cra. de Valldemossa, km 7.5
07071 PALMA (Balears)

BUTLLETA DE DOMICILIACIÓ BANCÀRIA

Senyors,
Us agrairé que amb càrrec al meu compte/ a la meua llibreta atengueu els rebuts que us presentarà el Servei de Publicacions i Intercanvi Científic de la Universitat de les Illes Balears, per al pagament de la subscripció a la revista TREBALLS DE GEOGRAFIA.

Títular del compte/ de la llibreta
Banc/Caixa
Núm. compte
Núm. llibreta
Agència
Població

(data i signatura)

BUTLLETA D'INTERCANVI

Les publicacions interessades a establir l'intercanvi científic amb la revista TREBALLS DE GEOGRAFIA, el poden sol·licitar al

Servei de Publicacions i Intercanvi Científic
de la Universitat de les Illes Balears
Telèfon: (971) 17 30 00 / 01
Telefax: (971) 75 80 61

Títol de la revista
Entitat
Editora
Adreça
Població
País Telèfon

(signatura: Secretari/ària de redacció)

(A la part posterior de la butlleta d'intercanvi hi ha de figurar aquesta adreça) *

Servei de Publicacions i Intercanvi Científic de la UIB
Universitat de les Illes Balears
Carretera de Valldemossa, km 7.5
E - 07071 PALMA (Balears)

NORMES PER A LA TRAMESA D'ORIGINALS

S'enviaran originals i dues còpies.

La configuració dels originals per a la publicació d'articles a la revista *Treballs de Geografia* s'adequarà a la normativa següent:

Fulls: DIN-A4.

Interlínia: Doble espai.

Nombre de línies per full: 30.

Nombre de caràcters per línia: 60.

Nombre de fulls: De 20 a 30, tot inclòs.

Guardant aquests paràmetres es podran lliurar originals mitjançant disquets informàtics, prèvia consulta amb el Consell de Redacció.

Els continguts de l'article es regiran pel següent ordre:

PRIMERA PÀGINA: Títol, autor/s, adreça/ces (preferència de les institucions sobre els particulars) i paraules clau (amb la llengua en què està escrit l'article més una altra).

SEGONA PÀGINA: Dos resums: un en la llengua de l'article, i un altre, en llengua estrangera, preferentment en anglès, d'una extensió màxima de 500 paraules.

TERCERA PÀGINA: El text de l'article segons els paràmetres abans assenyalats.

Al final del text, hi aniran els agraïments i, a continuació, la bibliografia ordenada alfabèticament. També al final, s'haurà d'adjuntar una relació de peus de figures i de taules amb indicació de la seva situació dins el text.

LES FIGURES: Numerades en número aràbic, i poden comprendre fotografies, mapes o gràfiques.

Les fotografies s'admetran únicament en blanc i negre, i darrera han de dur el nombre de figura. Els mapes, amb escala gràfica i orientats i, com les gràfiques, es lliuraran damunt paper vegetal DIN-A4 amb tinta negra.

LES TAULES: Es numeraran en nùms. romans i s'atendran a les mateixes dimensions que les figures.

LES NOTES: Seran sempre explicatives i imprescindibles, mai citacions, i es reduiran al màxim.

LES CITACIONS: o al·lusions a autors en el text aniran normalment acompanyades d'una referència explícita afegida a continuació i entre parèntesis amb l'autor en majúscules, (any de publicació i, eventualment, la pàgina). Exemples:

« (...) és evident que Vidal considera que la descripció és el primer graó important de la tasca del geògraf (CLOZIER, 1967)».

« (...) SAUER (1975, p. 15) afirma que el sud-est asiàtic és el bressol primordial de l'agricultura».

La bibliografia final, ordenada alfabèticament, serà una referència completa que permeti la identificació dels treballs. Per tant:

a) Quan es tracti d'un llibre:

– ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1977): *Les Illes Balears. Resum Geogràfic*. Editorial Barcino. Barcelona 198 pàgines.

b) Quan es tracti d'un article:

– SALVÀ TOMÀS, P. (1989): «Competencias espaciales entre agricultura y turismo». *Treballs de Geografia* (Palma), núm. 41, 81-92.

Cada autor rebrà un exemplar gratuït de la revista, més vint-i-cinc separates, que podran ser més; les que superin aquesta xifra seran a càrrec de l'autor.

El Consell de Redacció es reserva el dret de no publicar originals no sol·licitats.

NORMAS PARA EL ENVÍO DE ORIGINALES

Se enviaran los originales y dos copias.

La configuración de los originales para la publicación de artículos en la revista "Treballs de Geografia" se adaptará a la normativa siguiente:

Hojas: DIN-A4.

Interlínea: Doble espacio.

Número de líneas por hoja: 30.

Número de caracteres por línea: 60.

Número de hojas: De 20 a 30, todo inclusive.

Guardando estos parámetros se podrán entregar originales mediante disquetes informáticos, previa consulta con el Consejo de Redacción.

Los contenidos del artículo se regirán por el siguiente orden:

PRIMERA PÁGINA: Título, autor/es, dirección/es (preferencia de las instituciones sobre los particulares) y palabras clave (en la lengua en qué esté escrito el artículo y en otra).

SEGUNDA PÁGINA: Dos resúmenes, en la lengua del artículo y, otro resumen, en lengua extranjera, preferentemente en inglés, de una extensión máxima de 500 palabras.

TERCERA PÁGINA: El texto del artículo según los parámetros anteriormente señalados.

Al final del texto, constarán los agradecimientos y, a continuación, la bibliografía ordenada alfabéticamente. También al final, se tendrá que adjuntar una relación de pies de figuras y de tablas con indicación de su situación dentro del texto.

LAS FIGURAS: Numeradas en números árabes, pueden comprender fotografías, mapas o gráficas.

Las fotografías se admitirán únicamente en blanco y negro, y en su parte posterior deben llevar el número de la figura. Los mapas con escala gráfica y orientados y, como las gráficas, se entregarán sobre papel vegetal DIN-A4 con tinta negra.

LAS TABLAS: Se numerarán en números romanos y se atenderán a las mismas dimensiones que las figuras.

LAS NOTAS: Serán siempre explicativas e imprescindibles nunca citas, y se reducirán al máximo.

LAS CITAS o alusiones a autores en el texto irán normalmente acompañadas de una referencia explícita adjunta a continuación y entre paréntesis (con el autor en mayúsculas, año de publicación y, eventualmente, la página). Ejemplos:

« (...) es evidente que Vidal considera que la descripción es el primer eslabón importante de la tarea del geógrafo (CLOZIER, 1967)».

« (...) SAUER (1957, p. 15) afirma que el sureste asiático es la cuna primordial de la agricultura».

La bibliografía final, alfabéticamente ordenada, será una referencia completa que permita la identificación de los trabajos. Por tanto:

a) Cuando se trate de un libro:

– ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1977): *Les Illes Balears. Resum Geogràfic*.- Editorial Barcino.- Barcelona.- 198 pp.

b) Cuando se trate de una revista:

– TOMÀS SALVÀ, P. (1989): «Competencias espaciales entre agricultura y turismo». *Treballs de Geografia* (Palma), núm. 41, 81-92.

Cada autor recibirá un ejemplar gratuito de la revista, más 25 separatas, que podrán ser más; las que superen esta cifra a cargo del autor.

El Consejo de Redacción se reserva el derecho de no publicar originales no solicitados.

Treballs de Geografia, 44
1992

ÍNDEX

UNA VISIÓ DE LA GEOGRAFIA
Presentació de Yi-Fu Tuan: Joan Nogué i Font

Una visió de la Geografia
Yi Fu-Tuan

DONA, TERRITORI I SOCIETAT.
UNA ANÀLISI DES DE LA GEOGRAFIA DEL GÈNERE

Introducció
Joana Maria Seguí, Joana Maria Petrus

Família i treball de la dona a l'agricultura. El cas d'Osona i el Baix Empordà
Gemma Cànoves

Medi ambient, espai, paisatge i lloc. Una perspectiva des de la Geografia del gènere
Maria Dolors Garcia Ramon

El triángulo imposible (sobre la difícil conciliación de las figuras, palabras y cifras)
M. A. Duran

Distribució espacial de la immigració femenina a Palma
Antònia Ripoll

Gènere i política a Barcelona durant la Segona República. Algunes estadístiques
Mercè Vilanova

Dona i agricultura de muntanya
Antoni Tulla

Trabajo, género y diversificación económica en zonas rurales
Ana Sabaté Martínez

ESTUDIS
Filosofia, Geografia i Percepció
Antoni Morro

Anàlisi morfomètrica i quantitativa de la xarxa fluviotorrencial del municipi de Calvià
Jaume Servera

El transport de productes forestals a través dels ports secundaris de Mallorca (1913-1964)
PJ Brunet Estarells

Oronímia, Hidronímia i Fitonímia. Una aproximació a la terminologia geogràfica del paisatge natural menorquí
Antoni Ordines

La carta urbana europea, uin document de 1992
Antònia Ripoll

NOTES DE CONGRESSOS / NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

Universitat de les Illes Balears